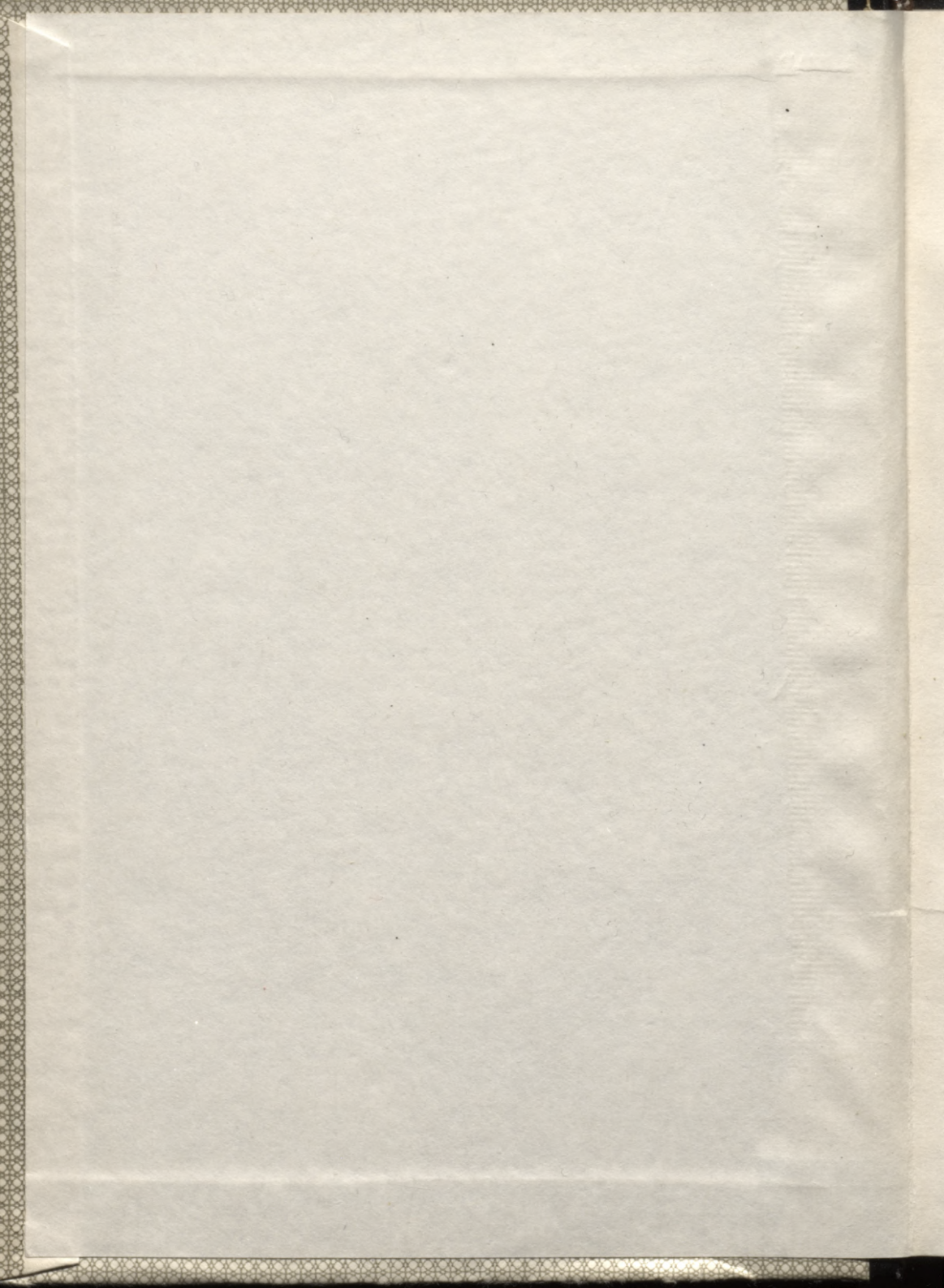

92-3
L III

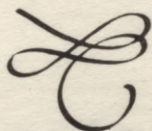
Aleksejs Apinis

**rāmata
un
latviešu
sabiedrība
līdz
19. gadsimta
vidum**

Aleksejs Apinis

 grāmata
un
latviešu
literatūra
līdz
20. gadsimta
vidum

1991. gada izdevums

83

Aleksejs Apinis

A

92-3

LEVIJAV ZAIVJAVI
BIBLIOTEKA

dubl.

111

11.07
202 4A

Aleksejs Apinis

rāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum

Rīga «Liesma» 1991

© 1991. gada izdevums.

1991. gada izdevums.

LĀTVIJAS VALSTS
BIBLIOTEKA

76.11
Ap 343

92

11.677.160

0304062833

Latvian

Latvian

Latvian

Latvian

Latvian

Latvian

Mākslinieks DAINIS LAPSA

Fotoattēli no Latvijas Zinātņu akadēmijas

Fundamentālās bibliotēkas un Latvijas

Valsts bibliotēkas fondiem

Reproducējis EDUARDS ČERESKA

Rīga «Liesma» 1991

A 4603020102-34
M801(11)-91
ISBN 5-410-00738-7

© Aleksejs Apinis,
1991

Ievadam

1977. gadā iznāca šī darba autora apcerējums «Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām». Tam bija uzdevums apkopot vienotā ainā visu, kas izpētīts par minētā laikposma latviešu grāmatniecību, kā arī sniegt izejdatus turpmākiem pētījumiem. Apcerējumā visvairāk tika aplūkoti grāmatu ražošanas, grāmatu repertuāra sastāva un satura jautājumi, mazāk grāmatu izplatīšanās sabiedrībā. Kopš 1977. gada uzkrājies daudz jaunu materiālu un pētījumu, īpaši grāmatu izplatīšanās, lasīšanas un lasītāju vēsturē. Arvien jūtama kļuvusi vajadzība grāmatniecības pagātņi skatīt plašākās kopsakarībās, centrā liekot grāmatas un sabiedrības attiecības. Šo cēloņu dēļ autors uzskatījis par vēlamu jaunu darbu, kas iepriekšējo gan papildinātu, gan koriģētu ar dažiem faktiem un nostādnēm, gan novadītu līdz jauniem, tālākiem secinājumiem.

Viens no, mūsuprāt, vislabākajiem grāmatas un sabiedrības attiecību modeļiem ir uzskats par grāmatu kā kultūras iepriekšmetojumu. Sai aspektā kultūra ir ideju, jēgveidojumu un vērtību kompleks, kas izpaužas cilvēku dzīves un darbības organizācijā, cilvēku darba rezultātos un apziņas virzībā, izturēšanās normatīvos, pasaules redzējuma veidā. Kultūra ir kolektīvs intelekts, kolektīva atmiņa, pārindividuāls mantojamas informācijas kops; kultūras līmeni nosaka sabiedrības radīto ideju un vērtību kvalitāte un kvantitāte, to izplatīšanās mērogs un temps, to apguves dziļums. Lai kultūra spētu progresēt, tai jāaptver ļaužu masas, jābūt darbīgai, «jārūgst» tautā.

Ar sacerētāja, pārrakstītāja, izdevēja, iespiedēja darbību kultūra iepriekšmetojas grāmatā, iegūst konkrētu veidolu vārdos, attēlos, izklāsta loģiskajā struktūrā. Grāmatas patērēšanas, lasīšanas procesā kultūras elementi, kas tajā iemiesoti, atprieekšmetojas — top atkal par sabiedrības darbīgās kultūras sastāvdaļu, turpina dzīvot un attīstīties ļaužu apziņā. Gan iepriekšmetoto kultūras elementu, gan pašas grāmatas īstais nozīmīgums atklājas šajā atprieekšmetošanas stadijā, kad notiek teksta nestās informā-

cijas recepcija sabiedrībā. Tieši recepcija (nevis vienkārši uztvere) — pieņemšana vai nepieņemšana, pārvērtēšana, iekļaušana agrākajās uzskatu sistēmās vai jaunu atziņu pamatos.

Ceļā no viduslaikiem līdz jaunlaicīgai universālai sabiedrības garadzīvei Eiropā var runāt par vairākām vispārīdoloģiskās attīstības stadijām, par vairākiem secīgiem vēsturiskiem kultūras tiptiem — par priekšrenesanses, renesanses, baroka, apgaismes¹ kultūru, dažādām šo tipu starpformām. No laikmeta ekonomiskās un sociālās prakses sarežģītā un pastarpinātā veidā izaug šādas kultūras sistēmas. Katrai sistēmai raksturīgs savs pasaules uzskats, personības koncepcija un normatīvā morāle, savas sociālās intereses un estētiskā gaume, mentalitātes īpatnības un domāšanas modeļi, savī kultūras vērtību patērēšanas, zinātnes atziņu, profesionālo zināšanu ieguves veidi, sociālie stereotipi, izturēšanās paražas, sadzīves tradīcijas. Katram kultūras tipam ir savas dominantes, savs emocionālais un ētiskais saturs. Tas viss ienāk arī grāmatu pasaulē, tāpēc iespējams runāt par grāmatas un grāmatniecības (grāmatu ražošanas, izplatīšanas, glabāšanas un izlietošanas) kultūrvēsturiskajiem tiptiem.

Daudzkārt ir konstatēta likumība, kas svarīga arī grāmatas un grāmatniecības izpratnē: minētā laikposma vispārīdoloģiskās attīstības stadijas, kultūras tipti, kas Rietumeiropā parādās tirākā, pilnīgākā, «klasiskā» veidā, likumsakarīgi ir jāizdzīvo arī Vidus- un Austrumeiropas tautām un sabiedrībām, kuru vēsture ritējusi atšķirīgi. Šai reģionā tautas ilgi atradušās citzemju iekarotāju varā, tāpēc aizkavētas kultūras gaitā un pēc atbrīvošanās, cenšoties panākt pārējās zemes, pieredz t. s. paātrinātās vispārīdoloģiskās attīstības procesu. Šais sabiedrībās «obligātie» kultūras vēsturiskie tipti parādās reizēm vairāki savijušies kopā, reizēm pat citādā secībā, visbiežāk — saīsinātā, reducētā veidā. Par vienu no savas tautas grāmatniecības vēstures uzdevumiem autors uzskata — apjēgt katra ikreizējā posma saturu un raksturu pasaules kultūras stadiju maiņgaitas gaismā, grāmatniecības vēsturisko tipu kontekstā.

Kultūrai vienlīdz svarīgi ir arī tie momenti, kad ar vispārējo vēsturisko laikmeta tipu saskaras individuāla personība, darbinieks; tad no šīs saskares kā dzirksts izšķīļas vienreizīgais, neatkārtojamais, kas nākotnei ir ne mazāk nozīmīgs un interesants kā tipiskais. Grāmatniecības vēsture lielā mērā ir personību vēsture gan iniciatoru, autoru un ražotāju, gan pat arī uztvērēju — lasītāju, sabiedrības «spārnā».

¹ Apgaisme jau sazarojusies apgaismes klasicismā, apgaismes sentimentālismā, apgaismes romantismā, apgaismes reālismā.

Grāmatniecības vēstures svarīgākās likumības labi atklājas sistēmiskā skatījumā. Sādā aspektā grāmatniecības vēstures izpētes priekšmets ir sistēma «grāmata — sabiedrība», precizāk «grāmata — grāmatniecība — sabiedrība», kur grāmatniecība ir abu komponentu saistītājloceklis, grāmatas eksistēšanas forma sabiedrībā. Svarīgākais sistēmiska likums — sistēmas komponentu savstarpējā mijiedarbība. Tātad ne tikai grāmata iedarbojas uz sabiedrību, bet arī sabiedrība uz grāmata. Tā šis mūsu apziņā konstruētais modelis palīdz ieraudzīt istenībā reāli noritošo: sabiedrība gan lielākā vai mazākā mērā nosaka grāmatu repertuāra saturu un sastāvu, gan uztveres procesā saņemtajai informācijai piešķir tādu jēgu un vērtību, kāda atbilst sabiedrības ikreizējām vajadzībām un interesēm.

No šīm sarežģītajām grāmatu informācijas recepcijas likumbām un no vēsturiskās prakses grāmatzinātne ir izsecinājusi mūsu apcerējumam svarīgu atzinumu: informācijas programma (iniciatoru, autoru, izdevēju nolūki), informācijas objektīvā masa (grāmatu saturs) un informācijas iedarbība konkrētā vidē (ietekme cilvēku apziņā) nav identī lielumi. Nonākot vidē, kur valda savas intereses, savas sociālās un intelektuālās problēmas, var sākt darboties iniciatoru, autoru, ražotāju iepriekš neparedzētas grāmatu satūra puses un radīt no viņu iecerēm atšķirīgus vai pat tām pilnīgi pretējus rezultātus.

No sacītā izriet lasīšanas un lasītāju vēstures izpētes lielā nozīme, noskaidrojot grāmatniecības procesa kopainu, grāmatas un sabiedrības attiecības. Bet lasīšanas un lasītāju vēsture ir visgrūtāk pētījama un arī vismazāk izpētītais atzars grāmatniecības vēsturē; tikai pēdējos pārdesmit gados tai tiek pievērsta arvien lielāka zinātnes uzmanība. Tas tāpēc, ka avoti daudz grūtāk sameklējami nekā grāmatu ražošanas vai repertuāra sastāva noskaidrošanai. Jāizmanto netieši avoti: ziņas par tirāžām, atkārtotiem izdevumiem, cenām, iedzīvotāju lasītprasmi, sporādiski sastopamie dati par uzkrāto literatūras daudzumu iedzīvotāju mājokļos, saglabājušos eksemplāru ierakstu analīze, izteikumi memuāros, norādījumi, kas izlobāmi pašu grāmatu saturā, utt. Taču tā nav pilnīga, vienota aina. Tāpēc jāķeras pie «zondēšanas» metodes — kā ģeoloģijā, atstarpes starp atsevišķu «dziļurbumu» (avotu) datiem jāaizpilda ar loģiskiem, pietiekami pamatotiem secinājumiem. Tā iespējams iegūt gan visai bagātīgu kopējo priekšstatu, gan daudzas vērtīgas detaļziņas. Latvijā lasīšanas un lasītāju vēstures pētniecība tādā veidā jau pavirzījusies uz priekšu un tiek izmantota arī šai jaunajā darbā.

Apcerējums atšķirībā no 1977. gada izdevuma veltīts tikai latviešu pirmsnacionālās grāmatniecības periodam.

Zinātnē termini «nacionālā valoda», «nacionālā kultūra», «nacionālā literatūra» tiek lietoti ar nozīmi «valoda, kultūra, literatūra, kas apkalpo nācijas kopējās, vispār nacionālās vajadzības». Tādā kārtā tie saistīti ar periodiem, kad jau izveidojušās nācijas, un apzīmē parādības, kas kvalitatīvi augstākas nekā tautības valoda, kultūra, literatūra pirms šīs tautības pārtapšanas nācijā. Analogi arī šī apcerējuma autors lieto terminu «latviešu nacionālā grāmatniecība», apzīmējot grāmatniecību, kas sasniegusi tādu pakāpi, kad grāmatu ražas kodols risina visai nācijai svarīgas sociālas un garīgas problēmas, kad nācijai svarīgās vērtības grāmatā spēj padarīt par indivīda personīgām vērtībām, kad grāmatniecība formē nacionālo garīgo dzīvi, valodu, izaugdama no pašas nācijas materiālās un intelektuālās kultūras. Tāda tipa grāmatniecība latviešiem tapa 19. gadsimta vidū, gaistot zemnieku dzīves noslēgtībai savas sētas un muižas robežās, nobriestot kapitālistiskām attiecībām, noformējoties nācijai. Pagrieziena brīdis bija 1856. gadā, kad grāmatniecībā sāka darboties jaunlatvieši.

Viss ilgais latviešu grāmatniecības sākumposms līdz šim pagriezienam dēvējams par latviešu pirmsnacionālo grāmatniecību. Perioda raksturīgākās iezīmes ir sociāli nepilnā latviešu tautības struktūra (nebija savu augstāko šķiru un — mūsu kopsakarā svarīgākais — savas inteligences), latviešu sabiedrības politisko tiesību iztrūkums, lielas grāmatu daļas tapšana pēc cittautiešu varasnesēju iniciatīvas. Tomēr konkrētais materiāls nostiprinājis šā apcerējuma autora pārliecību, ka latviešu sabiedrības patstāvīgā attieksme pret ideoloģisko iedarbību pagātnē bija daudz aktīvāka un tautas iniciatīvas īpatsvars dažādos grāmatniecības cikla atzaros daudz lielāks, nekā tika spriests pēc līdzšinējiem priekšstatiem. Arī toreizējos grūtajos apstākļos bija spēkā mijiedarbības likumsakarības; adresāts, lasītājs bija grāmatniecības procesa līdzveidotājs. Autors būtu laimīgs, ja apcerējums spētu arī tā lasītājos viest un stiprināt šādu pārliecību.

Autors par atbalstu šī apcerējuma izveidē izmantojis tos savus agrākos darbus, kam piemīt apkopojuma raksturs. Tā radusies iespēja atslogot tekstu no lielas daļas sīkāku faktu un daudzajām avotu norādēm, kas ietilpst agrākajos darbos. Lai lasītāji vajadzības gadījumā varētu sīkākos faktus un avotu norādes atrast, zemsvītras piezīmēs tiek summāri norādīts uz šādiem agrākajiem darbiem (iekavās — piezīmēs lietotie saīsinājumi).

Pamatdarbs:

Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. — R.: Liesma, 1977. — 355 lpp. ar il., 64 lp. il. (Lg)

Darbi par grāmatu izplatību:

Grāmata un lasīšana latviešu sabiedrībā līdz 18. gadsimta vidum // Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1980. — 4(9). — 7.—46. lpp. ar il. (Gi 1)

Grāmatu izplatība latviešu sabiedrībā 18. gs. otrajā pusē un 19. gs. sākumā // Bibliotēku darbs: Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1984. — 109.—146. lpp. ar il. (Gi 2)

Grāmatu izplatīšanās latviešu sabiedrībā no 1835. gada līdz 1855. gadam // Bibliotēkas — lasītājiem: Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1984. — 88.—113. lpp. ar il. (Gi 3)

Darbi par lasīšanas idejiskajiem un sociālpsiholoģiskajiem aspektiem:

Grāmatas funkcijas latviešu sabiedrībā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā // Karogs. — 1981. — № 3. — 143. — 150. lpp. (Gf)

Agriena (Inteliģences loma latviešu sabiedrības lasīšanas vēsturē 19. gadsimta 30.—50. gados) // Karogs. — 1982. — № 8. — 141.—145. lpp.; № 9. — 149.—158. lpp. (Ag)

Darbs par rokraksta grāmatniecību:

Neprasot atļauju. — R.: Liesma, 1987. — 224 lpp. ar il., 16 lp. il. (Na)

Avoti piezīmēs norādīti tais gadījumos, kad tie nav atrodami minētajos darbos. Saīsinājumi tad lietoti rokrakstu krātuvju apzīmēšanai:

FB — Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālā bibliotēka;

LCVVA — Latvijas Centrālais valsts vēstures arhīvs;

VB — Latvijas Valsts bibliotēka.

Vēršam lasītāju uzmanību uz citiem apkopojošiem darbiem, kas parādījušies pēc 1977. gada un tāpēc neietilpst Lg historiogrāfiskajā pārskatā un bibliogrāfiskajā sarakstā:

Villerušs V. Dažas latviešu grāmatu mākslas attīstības tendences līdz 1917. gadam // Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1979. — 2(7). — 114.—149. lpp. ar il., 4 lp. il.

Villerušs V. Latviešu grāmatu ilustrāciju iespiedtehnikas no pirmsākumiem līdz 19. gs. 70. gadiem // Latviešu tēlotāja māksla. — R., 1980. — 143.—157. lpp. ar il.

Roze L. Pasaule vārdnīcas skatījumā. — R.: Zinātne, 1982. — 120 lpp. ar il.

Labrence L. Jelgavas grāmata. — R.: Zinātne, 1984. — 119. lpp. ar il.

Vilks A. Kolportāža Latvijā līdz 1917. gadam // Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1986. — 105.—128. lpp. ar il.

Sie raksti izmantoti arī mūsu apcerējumā. Detaļjautājumiem vēltīti darbi, kas parādījušies pēc 1977. gada (arī daži agrākie, Lg neizmantojie), minēti zemsvītras piezīmēs.

Iedīgi un aizmetņi (līdz 1525. gadam)

Pirmā zināmā grāmata latviešu valodā parādījusies samērā vēlu — tikai 1525. gadā. Vai tiešām ilgajos gadsimtos līdz tam latviešu sabiedrības iekšējā dzīvē un ārējos sakaros pilnīgi trūka raksta un grāmatas? Pirmā grāmata nevienai tautai nerodas tukšā vietā; pirms tās parādīšanās izveidojas nepieciešamie priekšnoteikumi. Latvijas teritorija izsenis bijusi saskares arēna, tranzītosla, tilts starp Rietumeiropu un Austrumeiropu, tāpēc «tukšuma perioda», malā stāvētāju nekustības tās vēsturē nebija arī pirms 1525. gada. Gadsimtos pirms pirmā latviski iespiestā izdevuma uzkrājās iedīgi un aizmetņi latviešu grāmatniecībai, grāmatu receprijai un iedarbībai sabiedrībā.

Senajā Latvijā: dzīve un . . . raksti? (līdz 12. gadsimta beigām)

«No nedaudzajām raksturīgajām iezīmēm, ko var salasīt no vecām dziesmām un hronikām, redzams, ka šīs tautas [latvieši un igauņi 12. gadsimtā] atradušās taisni uz robežas, no kuras tās varētu sākt ceļu uz augstāku kultūru.»

G. Merķelis

Mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši un otrā tūkstoša pirmajos divos gadsimtos Latvijas teritorijā dzīve attīstījās no pirmatnējās kopienas iekārtas līdz agrajam feodālismam un sākotnējiem valstiskajiem veidojumiem, no nekonsolidētām somugru un baltu etniskām grupām līdz lībiešu, letgaļu, sēļu, zemgaļu un kuršu tautībām, no akmens lemešiem līdz spīļarklam, no primitīvas maiņas līdz tirdzniecībai ar kaimiņtautām, no amatniecības aizsākumiem līdz lietiskajai mākslai, no maģijas un ticējumiem līdz dabasspēkos sakņotu dievību kultam.

1 — Vajadzība pēc informācijas fiksēšanas materiālā libiešu, letgaļu, sēļu, zemgaļu un kuršu saimnieciskajā un garīgajā dzīvē pamazām brieda mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša otrajā pusē, kopš 9.—10. gadsimta vajadzība pārtapa nepieciešamībā. Arheoloģiskie atradumi un etnogrāfu vērojumi apstiprina hipotēzi, ka 10.—12. gadsimtā Latvijas tautības reizumis un vietumis dažās dzīves sfērās lietoja primitīvas logogrāfiskas un frazeogrāfiskas zīmes.¹ Tādi ir saimju vai personu īpašuma apzīmējumi uz māla un koka traukiem, tiklu pludiņiem, neatšifrētas zīmes uz sprēslīcām², iecirtumi uz sudraba stienīšiem — maksāšanas līdzekļiem — kā vērtības pārbaudes vai īpašuma markas. Acīmredzot jau pirms 13. gadsimta pazina birkas («burtkokus») ar ierobijumiem maiņas darījumu fiksēšanai. Uz to laiku attiecināma maģisku zīmējumu — «lietuvēna krusta», jumja zīmes un citu — cilme.

1986. gadā G. Eņiņš atklāja kādā upes klintī iecirstas zīmes.³ Tās ir vēstījums, nes kādu informāciju, varbūt ar kosmogoniski filozofisku raksturu. Tuvumā ir arī citādi iegrebumi, šķiet, deviņdienu nedēļas kalendāra shēma. Ja šie ieraksti radušies pat vēlākajos laikmetos, tad pašas zīmes gan droši vien būs saglabājušās ļaužu atmiņā no paaudzes uz paaudzi vēl kopš laika pirms 13. gadsimta.

Latviešu valodā vārdam «raksts» ir divējādas nozīmes: 1) ornaments, 2) valodas elementu (frāžu, vārdu, zilbju vai skaņu) atveidojums ar nosacītām zīmēm. Grāmatā informācijas nesējs ir raksts otrajā nozīmē; turpretim ornaments, kas senatnē arī bija pildīts ar domas jēgu, nes informāciju tieši, bez valodas elementu starpniecības. Teorētiku vidū nav vienprātības — vai iepriekš minētajām līdzīgas logogrammas un frazeogrammas jau atveido valodas elementus un tātad ieskaitāmas raksta (otrajā nozīmē)

¹ Logogramma — zīme, kas apzīmē jēdzienu, vārdu; frazeogramma — veselu frāzi.

² Аунс М. О. Социально-экономическая и политическая структура древней Латгалии XII—XIII вв.: Автореферат... — Р., 1985. — С. 14.; Цайне А. Рижские деревянные изделия XII—XIV веков — предметы народного прикладного искусства // Народное прикладное искусство. — Р., 1988. — С. 112—113.

³ Eņiņš G. Ko slēpj raksti? (Minējumi) // Avots. — 1988. — № 1. — 32.—38. lpp.; № 7. — 32.—34. lpp.; 1989. — № 1. — 38.—45. lpp.; Karulis K. Atklājums un tā izraisītās pārdomas // Karogs. — 1988. — № 3. — 118.—121. lpp.; Urtāns J. Daži apsvērumi par jaunatklātajām zīmēm // Turpat. — 121.—122. lpp.; Eņiņš G. Vai Idumejā prata rakstīt? // Dabas un vēstures kalendārs 1989. gadam. — Р., 1988. — 243.—247. lpp.

vēsturē vai arī jāuzlūko vēl par tā priekšpakāpi. Lai nu kā, latviešu senči pirms 13. gadsimta ne tikai bija izkopusi bagātīgu ornamentu, bet līdz ar dzīves sarežģītības pieaugumu — ar kalendāra ritma uzkundzēšanos, ko veicināja zemkopība, ar īpašuma attiecību, maiņas un tirdzniecības attīstību, ar pirmatnēju kosmogonisku priekšstatu veidošanos, pilsētu tipa apmetņu, agrīnu valstisku formējumu parādīšanos — informācijas fiksēšanai sāka lietot minētās frazeogrammas un logogrammas.¹ Ja tas arī nebija raksts pilnīgā otrajā nozīmē, tad ceļš uz rakstu gan.²

Turpretim par fonemātisku zīmju — burtu — sistēmu var droši apgalvot, ka tāda šejienes dzīvē līdz 12. gadsimta beigām nepaguva ieviesties, kaut gan Latvijas teritorija saskārās ar trim šāda attīstīta alfabētiska raksta joslām — ar Skandināviju (rūnas), Viduseiropu (latīņu raksts), Krievzemi (kirilica), pie tam Krievzemē tieši ar Novgorodas—Pliskavas reģionu, kur rakstīšanas prasme bija pazīstama arī vienkāršo pilsētnieku ikdienā. Senajā Latvijā vēl nebija centru, no kurienes izplūstu, «izstārotu» rakstu māka: klosteru, skolas tipa mācībiestāžu, lietvedības kanceleju. Sai atziņai, kas izteikta 1977. gadā³, pretim nerunā arī jaunākie arheoloģiskie pētījumi. Pāris rakstāmstilu (irbuļi rakstīšanai uz vaskotām plāksnītēm)⁴, kāds dokumenta piekarczīmogs Latvijā atrasti tikai tur, kur dzīvojuši citzemju feodāļi; uz ievestajiem zobeniem atšifrētie citzemju darbnīcu nosaukumi un reliģisku formulu uzraksti⁵ bija tik īsi, ka no tiem apgūt burtu rakstu nav iespējams. Var jau būt, ka atsevišķi kurši vai lībieši, kas saskārās ar skandināvu kolonistu apmetnēm tagadējās Kurzemes

¹ Fakti un vēl citi apsvērumi šīs hipotēzes pamatošanai — Lg 17.—21. lpp. Par šo tematu sk. arī: *Caune A.* Raksts Latvijas PSR teritorijā pirms XIII gadsimta // *Zinātne un Tehnika.* — 1980. — № 2. — 22.—23. lpp.; *Vīks I.* Senākie raksti Latvijā: Fakti un hipotēzes // *Avots.* — 1988. — № 6. — 50.—51. lpp.

² Tautasdziesmu vai primitīvās medicīnas paņēmieni «pierakstīšana» ar mezgliem krāsainos dzīparos, par ko sabiedrībā cirkulē noslēpuma oreola apvītas ziņas, nav raksts un pat ne ceļš uz to. Ja dzīpara krāsas un mezglu kombinācijas būtu burti, tad vienas pašas četrriņdes «pierakstam» vajadzētu pamatīgi liela kamola. Ja šīs kombinācijas būtu veidotas pēc logogrāfiskā principa, tad būtu jāizgudro, jāiemācās un jāiemāca desmitiem tūkstošu šādu logogrammu. Bet frazeogrammu — zīmējumu — no dzīpara un mezgla vispār nevar iztaisīt. Tātad visi trīs varianti ir neiespējami. Dzijas kamoli ar mezgliem var būt tikai mnemonisks palīgīdzeklis, kas neatveido valodas elementus, bet faktus (piemēram, cilvēka vecumu gados).

³ Lg 21.—22. lpp.

⁴ *Mugurēvičs E.* Kristīgās ticības izplatība Latvijas teritorijā 11.—12. gs. un katoļu baznīcas ekspansijas sākums // *LPSR ZA Vēstis.* — 1987. — № 5. — 16. lpp.

⁵ *Anteins A.* Melnais metāls Latvijā. — R., 1976. — 44.—55. lpp.

teritorijā, atsevišķi kuršu sirotāji Skandināvijā vai letgaļu tirgoņi krievu pilsētās redzēja alfabētiska raksta zīmes un izzināja to funkcijas, taču iesakņoties ikdienas praksē tādas vēl nevarēja.

Arī primitīvās frazeogrammas un logogrammas ir kultūras parādība. Lai gan mūslaikos par rakstu vai tā priekšpakāpēm Latvijā līdz 12. gadsimta beigām tik maz zināms, tomēr iespējams jau tagad, šī jautājuma pilnīgākas izpētes priekšvakarā, norādīt uz dažām toreizējās kultūras iezīmēm, kas iemiesojušās senajās zīmēs.

Atziņas un pasaules filozofiskās uztveres tipu, kā tas nolasāms minētajās frazeogrammās un logogrammās, var raksturot ar ļoti lielu cilvēka un lietu fiziskās eksistences apjēgas īpatsvaru. Īpašuma zīme, kaut lasāma ar frāzi «Šis priekšmets pieder ... cilvēkam» vai «... saimei», patiesībā nosacīti aizstāj reālu cilvēku vai saimi (vai tiem piemītošu fiziski uztveramu īpašību). Tas pats attiecas uz iecirtumiem sudraba stienīšos: «Šī stienīša vērtība ir ...» — kas nosacīti simbolizē stienīša fizisko īpašību — svaru. Līdzīga funkcija ir ierobījumiem birkas kokā, kuri atveido darījuma priekšmeta apjomu. Cilvēka, lietas fiziskā eksistēšana tiek uztverta kā reāla, īstenīga. Vienlaikus jaušams, ka cilvēks jau uzkundzējies lietām, priekšmetus un maiņas operācijas ir pakļāvis sev.

Tālāk — ar šāda tipa zīmēm laika plūdums nav izsakāms, tām raksturīgs prezentisms, tās fiksē stāvokli «šobrīd». Maģiskajām, kosmogoniskajām zīmēm savukārt piemīt pārļaicība, tās aicinātas atveidot mūžīgo, kam tāpat neeksistē laika plūdums. Būtu ļoti interesanti šo zīmju «valodas» īpatnību salīdzināt ar laika plūduma izjūtu folklorā un no šīs izjūtas izrietošajiem filozofiskajiem secinājumiem.

Vēl tālāk — pati zīmju piešķiršana norāda uz lietu un pasaules nokārtotības izjūtu: haosā zīmes nav iespējams saistīt ar noteiktu objektu, no vienas puses, un ar noteiktu nozīmi, no otras. Nokārtotības izjūta var izaugt tikai no nokārtotām cilvēka attiecībām ar vidi — dabu, citiem cilvēkiem. Zīmju ieviešanās dzīvē savukārt liecina par vēlmi nokārtotību vēl vairot.

Visbeidzot — neredzamais, prātā aptveramais (lietuvēns, jumis) izteikts ar redzamo, materiālo (īpatnēja krusta zīme, divas sakrustotas vārpas); tā ir agrīnas sabiedrības uztverei raksturīgā augstāko arhetīpu harmonija ar redzamo parādību pasauli, harmonija, kas rada simbolu. Abstrakto pateikt ar konkrēto nav abstrahēšanas nespēja; tā ir spēja rast dziļākas, būtiskākas saites starp parādībām.

Šeit izsecinātās iezīmes droši var attiecināt uz pirmsiekarojuma laikmeta latviešu senču kultūru vispār.

2

Paradokšāls var likties apgalvojums, ka laikā, kad alfabētiskais raksts Latvijas teritorijā vēl nebija ieviesies, te jau tika lietotas šādā rakstā pagatavotas grāmatas. Kamēr par primitīvajām frazeogrammām un logogrammām ir tiešas liecības (arheoloģisku pieminekļu veidā), hipotēzi par grāmatu atrašanos Latvijā var pamatot tikai loģisku apsvērumu kārtā. Sie spriedumi, sākdamies dažādos izejas punktus, krustojas kopējā atziņumā: vismaz 12. gadsimta beigās un 13. gadsimta sākumā senās Latvijas austrumdaļā — letgaļu novados eksistēja grāmatas šī vārda pilnā, mūsdienīgā nozīmē.

Apsvērumi ir šādi. Pirmkārt, vairākos toreizējos letgaļu centros gar Daugavu — Jersikā, Koknesē —, varbūt Tālavā un vēl citur no Krievzemes sāka izplatīties pareizticība un bija arī pareizticīgo baznīcas (kas apliecināts dokumentāli). Pareizticīgo kultā nepieciešams piederums ir reliģiska grāmata, pie tam nevis viena vien, bet vairākas, vesela sazarojusies reliģisku tekstu sistēma. Pat katrā nelielā senās Krievzemes baznīcīņā vajadzēja būt vismaz astoņām dažādām grāmatām — evaņģēliju un «Apostuļu darbu» fragmentu izlasēm, kārtējo un svētajiem veltīto dievkalpojumu tekstiem, lūgsnām, gavēņa un Lieldienu cikla dziedājumiem, psalmiem.¹ Šā tipa grāmatām tad nu nepieciešami vajadzēja atrasties arī Latvijas pareizticīgo dievnamos.

Otrs apsvēruma — vārda «grāmata» grieķiski slāviskā cilme. Sis vārds latviešu valodā pārņemts no senās Krievzemes tāpat kā liela daļa kristiešu kulta piederumu un norišu nosaukumu, arī daži sociālekonomiski termini. Tiesa, sākotnēji tam bija tikpat plaša un izplūdusi nozīme kā atbilstošajam baznīcslāvu, senkrievu un grieķu valodas vārdam — arī «raksti», «vēstule», «dokuments», «rakstu māka»; to varēja lietot ne tikai «īstas» grāmatas apzīmēšanai.² Taču vēlāk, pēc vācu iekarotāju ierašanās, «īstajai» grāmatai cits — no latīņu vai vācu valodas tapināts nosaukums neradās. Tātad jau «grāmatas» vārda rašanās laikā, t. i., pirms vācu agresijas galīgās uzvaras, tas nozīmēja arī attiecīgo dievkalpojumā norisē nepieciešamo piederumu — alfabētiskā rakstā izgatavotu tekstu, kas materiāli iemiesots kodeksā ar šķīramām lapām³.

¹ Сапунов Б. В. Книга в России в XI—XIII веках. — Л., 1978. — С. 70.

² Jaunākie materiāli norāda, ka arī senkrievu valodā vārdam «грамота» līdzās šē minētajām bija vēl nozīme «grāmata» (Словарь русского языка XI—XVIII в. — М., 1977. — Вып. 4. — С. 119). Tāpēc atkrīt Lg 23. lpp. izteiktie apsvērumi par šī vārda patapināšanas norisi latviešu valodā.

³ Kodekss — mūsdienu grāmatas formas zinātniskais nosaukums.

Toreizējās Latvijas baznīcās varēja būt tikai ievestas grāmatas, jo šeit trūka to ražošanas bāzes — klosteru ar plašām ganībām un lieliem jēru vai kazlēnu ganāmpulkiem (viena kodeksa izgatavošanai vajadzēja vairāku desmitu ādiņu), ar darbnīcām un apmācītiem pergamentārijiem, rakstītājiem, nerunājot par tehniski ļoti sarežģīto ilustrēšanu un iesiešanu. Ievestās grāmatas nevarēja būt kādas šejienes tautības — piemēram, letgaļu valodā. Citzemju kultūras pieredze liecina: pirms tik plašu tekstu pārtulkošanas no kādai reliģijai tradicionālas valodas citā — jaunā ir nepieciešams ilgs jaunās valodas rakstības sagatavošanas darbs, ko organizēti veic misijas centrs vai baznīcas organizācijas atbalstīti misionāri — vispusīgi izglītoti vairāku valodu pratēji, liela mēroga kultūras darbinieki no reliģijas izplatītājas vai jaunās tautības vidus. Arī pašas baznīcas bija celtas šeit apmetušos krievu feodāļu un iebraukušo krievu tirgoņu vajadzībām; ceremoniāls, bez šaubām, ritēja baznīcslāvu valodā.

Latvijas teritorijā cirkulējušās grāmatas tād acīmredzot bija baznīcslāvu valodā, izgatavotas no Bizantijas mantoto Krievzemes grāmatniecības tradīciju garā: pergamenta kodeksi ustava¹ burtu rakstā ar stingri noteiktu rotājumu — viņjeti virs teksta sākuma, greznu pirmo burtu, varbūt pirmā rinda vijumrakstā², viņjetītes arī nodaļu un visa teksta beigās; iesējums koka dēlišu vākos, kas varbūt pārklāti ar dārgu drānu vai metāla rotājumiem.

Arī kulta grāmata ir informācijas nesēja. Tolaik kristietismam jau bija tūkstoš gadu vēsture. Tas bija uzsūcis sevī gan Seno Austrumu kultūras ietekmes, gan antīkās (pareizticība — galvenokārt grieķu) filozofiskās domas elementus, bija izstrādājis savu personības, tās un sabiedrības attiecību modeli. Pareizticīgo baznīcas obligāto grāmatu komplektā šis ideju un motīvu kopums ietverts samērā bagātīgi. Tāpēc dabiski izriet jautājums — kas no visa tā varēja nonākt līdz Latvijas pirmiedzīvotāju sabiedrībai.

Pareizticības zemēs viduslaikos veidojās šauras, noslēgtas grāmatu lasītāju grupas — «grāmatnieki», «grāmatu cienītāji»; tās komplektējās no nelielas garīdznieku un mūku daļas. Arī viens otrs baznīcai tuvs feodālis vai tā apkārtnes cilvēks lasīja grāmatas vai tādas dāvināja baznīcām «savās dvēseles glābšanas labad». Šejienes tautību pareizticīgo garīdznieku Latvijā

¹ Ustavs — senākais slāvu (kiriliskā) raksta zīmējums: stāvi, cits no cita atdalīti burti ar uzsvērtām vertikālām līnijām, daudzi nosacīti saīsinājumi.

² Vijumraksts — mākslots slāvu raksta zīmējums, kur burti ievīti cits citā.

12. un 13. gadsimtā nebija,¹ nevarēja arī būt ar baznīcu cieši saistītu feodālās virsotnes locekļu tādā skaitā, lai izveidotos lasītāji kā grupa, slānis. Atkal jāspriež: ja arī kāds no šejienes cilmes — no letgaļu pareizticīgajiem — piekļuva pie baznīcu grāmatām, tad tā varēja būt tikai izņēmuma parādība. Bet dievvārdu klausītāji no letgaļu vidus? Arheoloģija liecina, ka pareizticību bija pieņēmusi neliela tā laika iedzīvotāju daļa sociālajā virsslānī, pie tam virspusēji, ārēji, apvienojot ar senajām pirmskristietisma reliģiskajām paražām. Var secināt, ka kaut cik jūtama kristietisma kultūras recepcija ar grāmatu starpniecību Latvijā minētajā laikposmā vēl nenotika. Grāmata vēl nebija ieguvusi nedz to relatīvo patstāvību un attīstību, nedz lietošanas tradīcijas, kas viss būtu nepieciešams, lai tā kļūtu par kultūras faktoru, par dzīves ietekmētāju. Bet grāmata jau bija, robeža, aiz kuras varēja sākties tās aktīvā darbība, bija sasniegta.

Iekarotāji un iekarotie (no 13. gadsimta līdz 16. gadsimta sākumam)

«1521. gadā darba cilvēki samaksāja šo grāmatu, un tā pieder viņu altārim pie svētā Pētera, svētā Stefana altārim.»

Ieraksts Rīgas līģeru misālē

Kad 13. gadsimtā Latvijas teritoriju iekaroja no Vācijas ieradušies krustneši un šeit nodibināja savu feodālo pārvaldes aparātu, kad agrākās šejienes tautību sociālās virsotnes atlikusi, fiziski neiznīcinātā daļa pārvācojās, uzvarētie latviešu senči tomēr uzreiz vēl nebūt nebija pilnīgi pakļauti un nomākti verdzībā. Tikai pakāpeniski — īsti 15. gadsimtā — iz-

¹ Lai cik nepatīkami, vēlreiz jāatgriežas pie t. s. Latviešu Jurga jautājuma. Joprojām reizēm dzirdams apgalvojums, ka 1270. gadā latvietis Jurgis pārrakstījis baznīcslāvu valodā evaņģēliju, kas tagad glabājas V. I. Ļeņina PSRS Valsts bibliotēkā. Evaņģēlija pēcvārdā teikts, ka to Gorodiščē pagatavojis par «лотыш» sauksa priesterā dēls Georgijs Taču, kā norādījis J. Endzelīns un citi valodnieki, vārds «лотыш» senkrievu valodā nozīmēja «plāpa». Krievu zinātnieki savukārt noskaidrojuši, ka evaņģēlijs tapis Novgorodas Gorodiščē (nevis Latvijas Jersikā, kas iegājusies leģendā par Latviešu Jurgi). Viņi atzīst — grāmatā nav pazīmju, ka to pārrakstījis nekrievs (Lg 25. lpp.). Tādējādi šim evaņģēlijam nav nekāda sakara ar latviešu kultūras vēsturi, tāda «Latviešu Jurga» nemaz nav bijis.

veidojās dzimtnieciskās ekspluatācijas sistēma laukos un pastiprinājās ierobežojumi pret nevāciem pilsētās. Aplūkojamo gadsimtu gaitā letgaļi, sēļi, zemgaļi, kurši saplūda vienā — latviešu tautībā, tajā ieplūda arī lībiskā etnosa liela daļa. Iekarotāju kultūra bija tipiski viduslaicīga, visa oficiālā ideoloģija bija pakļauta baznīcai. Turpretim latviešu senči — lielum lielākā viņu daļa bija zemnieki — dzīvoja savu garīgo dzīvi, kurā ārējās ietekmes iespaidās gausi un virspusēji. Kļuvuši par tautu bez pašu inteligences, bez inteligences kā sociālā slāņa, viņi tā arī nepārkāpa iepriekšējā nodaļā minēto robežu — neradīja savu grāmatniecību.

1

Iekarotāji saimnieciskajā, politiskajā, ideoloģiskajā darbībā nevar pilnīgi ignorēt zemes pirmiedzīvotājus, īpaši tādos apstākļos kā toreizējā Livonijā (tagadējās Latvijas un Igaunijas teritorijā), kur vāci bija tikai tipiski kolonizatorisks, plāns valdošais slānis. Šī atziņa liek pievērsties jautājumam par rakstu tajās sfērās, kur iekarotāji pirmajos gadsimtos saskārās ar iekarotiem.

Vislielākā nepieciešamība pēc raksta varēja būt katoliskās reliģijas izplatīšanas darbā. Jau 1201. gadā pāvests Inocencijs III bija izdevis rīkojumu, ka jaunkristāmiem Livonijas iedzīvotājiem jāprot grēksūdze, tēvreize, ticības apliecinājums (galvenās kristietisma kulta formulas).¹ Katoļu baznīcas vispasaules koncils 13. gadsimta sākumā lēma, ka dievvārdi jāsludina tautas valodā. Vēlāk, īpaši 15. gadsimtā un 16. gadsimta sākumā, šādus norādījumus deva paši Livonijas varasnesēji. Tā 1428. gadā Rīgas provinces baznīcas statūtos² noteikts izraudzīt mācītājus, kas prot draudzes locekļu valodu. Savukārt Livonijas landtāgā (valdošo kārtu pārstāvju orgānā) 1442. gadā tika pieņemts lēmums, ka nevāciem jā māca tēvreize, Marijas sveicinājums, ticības apliecinājums, baušļi, kā izturēties sakramentu ceremonijās, jāizskaidro t. s. nāves grēki un laulāto pienākumi.³ Rīgā 1517. gadā reģistrēta «nevācu sprediķotāja» dzīvesvieta

¹ Pabst Innocenz's III Decretale an den Bischof Albert von Livland... // Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. — Reval, 1853. — Bd. 1. — Sp. 17.

² Kirchenstatuten der rigischen Provinz... // Turpat. — Riga—Moskau, 1881. — Bd. 7. — S. 472.

³ Schirren C. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. — Dorpat, 1861. — H. 1. — S. 14.

pie klostera. Ir zināms, ka mūki apmeklēja zemniekus viņu mājās. Vairākkārtējie atgādinājumi mācīt ticības pamatformulas un apmācāmos pārklaušināt gan norāda, ka mācīšana lāgā negribēja veikties, tomēr liek spriest, ka bija vajadzība pēc latviskiem kulta tekstiem. Tos tātad garīdzniekiem vajadzēja sev pierakstīt, un tas varēja notikt tikai ar latīņu burtiem.¹ Garīdznieku pagatavoti īsi formulveida reliģiski pieraksti latviešu valodā saglabājušies no 16. gadsimta sākuma, tomēr tādi bija vajadzīgi jau kopš Latvijas teritorijas iekarošanas un katoļticības izplatīšanas pirmajiem soļiem, acīmredzot tad tādi arī radās. Uz to, starp citu, norāda lībismi un rusismi latviskajā baznīcas leksikā — šo terminoloģiju tātad katoļu garīdznieki izstrādāja jau pašos pirmajos okupētajos novados, kur dzīvoja lībieši un pareizticīgie letgaļi (šīs zemes tika ieņemtas 1198.—1214. gadā).

Vairākkārt ir izteikts minējums, ka jau pirms reformācijas būšot bijušas katoļu dievvārdu grāmatas latviešu valodā. Diez vai. Tam tieši pretī runā minētie Rīgas provinces baznīcas statūti, kas aizliedz tulkot ticības grāmatas tautas valodā iespējamo noviržu dēļ.² Hipotētiski domāt var tikai par īsiem pierakstiem, nevis stabiliem tekstu krājumiem un kopojumiem.

Jau pašā iekarošanas — trīspadsmitajā — gadsimtā vajadzība pēc informācijas fiksēšanas rakstveidā radās arī tiesiskās saskares jomā. Vācu un kuršu līgums 1267. gadā tika izstrādāts, piedaloties pašiem kuršiem; līdzīgi 1272. gadā tapa līgums ar zemgaļiem.³ Kurši un zemgaļi varēja svešā valodā rakstīto nesaprast, bet skaidrs, ka abas līdzējas puses paļāvās uz rakstīta vārda juridisko spēku. Ilgākā laikā pirms iekarošanas bija formējušās zemes pirmiedzīvotāju tiesiskās normas, raksta veidu tās ieguva, kad tika kodificētas 13. gadsimtā kā letgaļu, zemgaļu, kuršu «zemes tiesības» — ļoti īsi formulēti sodu noteikumi par dažādiem nodarījumiem. Tās turpmāk bija pamats lauku «tiesasnesēju» darbībai, tie tika izraudzīti no pašu latviešu vidus. Arī šiem tiesātājiem vajadzēja ticēt rakstītā vārda spēkam. Mūslaiku pētījumos izteikta pat doma, ka kodifikācija varbūt notikusi paralēli lejsvācu un attiecīgi letgaļu, zemgaļu vai kuršu valodā, bet vēlāk letgaliskie, zemgaliskie, kursiskie teksti aizgājuši bojā.

Ticēšana rakstītā spēkam pavīd šur tur ikdienas dzīvē. Arheologi zemgaļu pilskalnos atrod 13.—16. gadsimta latviešu

¹ Tolaik latīņu burtus lietoja paveidā, ko sauc par gotisko rakstu.

² Kirchenstatuten ... 494. lpp.

³ Svābe A. Kuršu līgumi // Veltījums izglītības ministram un profesoram Dr. h. c. Augustam Tentelim. — R., 1936. — 41. lpp.

saktas ar īsiem latīņu uzrakstiem, piemēram, «*Verbum Domini*» («Tā Kunga vārds»), «*Benevalete*» («Lai jums labi klājas»).¹ Arī šai gadījumā saktas valkātājs droši vien nepazina raksta zīmes un nesaprata vārdu nozīmi, tomēr viņam vajadzēja atskārst, ka uzrakstā ietverta kāda informācija, varbūt magiska spēja.

Beidzot — administratīvās lietvedības sfēra. Latviešu valodas skaņu atveides paņēmieni ar latīņu burtiem bija jāmeklē, kad dokumentos vajadzēja ierakstīt latviešu personvārdus. Arī tādi ieraksti zināmi jau kopš 13. gadsimta. Piemēram, Rīgas parādu grāmatā 13. gadsimta 80. un 90. gados ierakstīti vārdi «*Wadune*» (Vadonis), «*Darbestave*» (Darbslavis), «*Peleck*» (Pelēks, Pelēcis) u. c., Rīgas ienākumu grāmatā 14. gadsimta pirmajā pusē — «*Johann Padoem*» (Padoms), «*Nicolai Cowornes*» (Kovārnis), «*Nicolaus Zillesobe*» (Zilzobis), «*Hans Slook*» (Sloka), «*Jacobus Sager*» (Žagars) un vēl citi.

Tātad var, pirmkārt, secināt, ka jau kopš 13. gadsimta vairākās dzīves nozarēs pamazām tapa latviešu rakstu tradīcija — pirmākumi un paņēmieni meklējumi latviešu valodas skaņu un vārdu fiksēšanai vai translēšanai ar raksta palīdzību. Pieraduši pie viduslejsvācu ortogrāfijas, rakstītāji to ieviesa arī latviešu valodas uzrakstījumos. Daudzajām rakstības svārstībām par cēloni bija ne tikai meklējumu perioda nestabilitāte, bet arī pašas toreizējās viduslejsvācu ortogrāfijas nenoteiktība un ļodzība.

Otrkārt — latviešu vidē atsevišķos gadījumos radās atskārsme par raksta informativitāti un ietekmes spēju reālajā dzīvē.

2

Kolonizatori Livonijā savām vajadzībām izveidoja grāmatniecību latīņu un viduslejsvācu valodā. Pirmos impulsus acīmredzot deva dāvinātās, iesūtītās, ievestās Rietumeiropā tapušās grāmatas; drīz sākās tādu ražošana arī Latvijas teritorijā. Grāmatu rakstīšana, glabāšana un izlietošana bija decentralizēta, tā noritēja pilis un klosteros. Grāmatas ražoja (arī tehniskos procesus veica) un patērēja vieni un tie paši slāņi, nereti vienu un to pašu korporāciju locekļi — garīdznieki (reizēm pat ļoti aug-

¹ *Brīvkalne E.* Tērvetes saktas // *Arheoloģija un etnogrāfija*. — 1974. — 11. — 136. lpp.; *Atgāzis M.* Tērvetes arheoloģiskās ekspedīcijas darbs 1975. gadā // *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1975. gada pētījumu rezultātiem*. — R., 1976. — 15.—17. lpp.

stos amatos), retumis Livonijas ordeņa vai pilsētu amatpersonas. Tāpat kā citur Eiropā, arī Livonijā nebija nedz izdevniecību, nedz grāmatniecības. Grāmatas (vai nelieli to krājumi) piederēja klosteriem, baznīcām, reliģiskās pārvaldes iestādēm un atsevišķām amatpersonām, ordeņa pilīm, ordeņa mestriem.

Vēstures nozarei piekamtāmās hronikas, sākot jau ar pašu pirmo — t. s. Indriķa «Hroniku» (1224—1227), bija oficiozā, obligātā lasāmviela: ordeņa «varoņdarbu» cildinājumi tā locekļiem, Rīgas un tās virskungu savstarpējo cīņiņu attēlojumi pilsētas amatpersonām, lai stiprinātu pārliecību par savu taisnību. Tā nebija tikai «zinātne», bet arī politiska publicistika. Jurisprudence jomā darbojās bruņinieku, pilsētu, kanonisko (baznīcas), «zemes» tiesību kopojumi; gadsimtu gaitā bija iekrājis diezgan daudz tiesību tekstu, katrs, protams, vairākos norakstos. Garīdznieki izstrādāja un uzrakstīja Rīgas arhibīskapa novadam īpašas kulta grāmatas.

Minētās parādības piekamtāmas jau profesionālajai kultūrai. Visās tajās spēcīgi izpaūžas regulatīvā funkcija, visas tās bija paredzētas feodālās kārtības virsbūves stiprināšanai, sacerēšanas vai pārrakstīšanas iniciatīva nāca no «augšas» — visbiežāk acīmredzot tiešu rīkojumu veidā. Neliela rakstītāju pašu iniciatīvas daļa varbūt izmanāma ziņās par Latvijas garīdznieku rakstītajiem Bībeles stāstiem pantos vai svēto dzīves gājumiem, kas, liekas, varēja būt Rietumeiropas grāmatu noraksti vai kompilējumi.¹

Viss minētais ietilpst tipiskajā Rietumeiropas vēlīno viduslaiku grāmatniecības modelī. Tomēr tas ne tuvu nav viss modelis. Iztrūka tā, kas nebija tieši vērstas uz kolonizatoru virsslāņa kundzības nostiprināšanu: t. s. galma literatūras — eposa, romāna, lirikas; izglītības līdzekļu un universitāšu mācībvielas — grāmatu t. s. brīvajās mākslās (šo grupu nedaudz kompensēja ievestās enciklopēdijas, filozofijas sacerējumi, daži vēstures, dabzinātņu, medicīnas rokraksti); pilsētnieku lasāmvielas — satīras, fabulu.

Pēdējā nosauktā grupa būtu varējusi kaut daļēji iefiltrēties pilsētu latviešu vidē. Feodālisma kulminācijas laikā lauku dzimtcilvēku kultūra visās zemēs ir orāla, viņu garīgās vajadzības apmierina folklorā, kas sevī ietver mākslinieciski apjēgtu īstenību, kaut nesistematizētā veidā. Turpretim pilsētu iemītnieku dzīvē vēlīnajos viduslaikos mēdz ienākt arī grāmata. Tomēr Rīgas un citu pilsētu latviešu ikdienā līdz 15. gadsimta vidum un vēl ne-

¹ Fakti par viduslaiku latīniski vācisko grāmatniecību Latvijā — Lg 25.—30. lpp.

daudz ilgāk nav konstatētas grāmatu lietošanas pēdas. Feodālisma laikmeta plašāko slāņu patriarhālajā kopdzīvē informācija cirkulē mutvārdu vēstījuma veidā, pēc adresācijas tā ir personāla. Tāpēc raksturīgi, ka atzinumi tajā izolēti cits no cita, pārmanotās zināšanas netiek sistematizētas, nedz kritiski pārvērtētas.

Livonijas vācu aprindu garīgo dzīvi diezgan jūtami ietekmēja iespiesto grāmatu ieplūde no Rietumiem jau 15. gadsimta otrajā pusē, kad šeit sāka ierasties ceļojoši grāmatirgoņi. Paplašinājās lasāmvielas izvēles tematiskais loks,¹ ierosījās interese par literatūru, kas neietilpa tiešajos lasītāju amata pienākumos, grāmatas parādījās dažu pilsoņu namos, literārās nodarbes kļuva regulārākas. Formējās kaut minimālas literārās aprindas. Iespiestās grāmatas pirmajos gadsimtos Eiropā parasti vairāk nogulsējās pilsētās — materiālo un garīgo vērtību apmaiņas centros. Arī Rīga kļuva par Livonijas grāmatu dzīves viduspunktu. Te bija vairāk potenciālo lasītāju, piemēram, baznīcas un pilsētas kalpotāji, ko lasīšanai apmācīja skolās.

3

No 15. gadsimta beigu cēliena un 16. gadsimta sākuma atkluvušas arī pirmās konkrētās ziņas par latviešu tautības personu saskari pēc pašu iniciatīvas ar rakstu un grāmatu.

Latviešu stāvoklis Rīgā atšķīrās no zemnieku stāvokļa. Šī atšķirība ar laiku kļuva jo krasāka, kad laukos izveidojās dzimniecības attiecības, bet pilsētas ekonomiski progresēja un tajās gan vidējie slāņi, gan t. s. plebeju opozīcija nodibināja savas organizācijas, pirmie — ģildes, otrie — brālības un amatus. Rīgas latviešu rokās atradās svarīga saimniecības nozare — tirdzniecības palīgamatī, viņi pildīja virkni sabiedrisku pienākumu, tāpat apvienojās brālībās un amatos. Izteikta doma, ka skolā pie Pēterbaznīcas varbūt varēja mācīties arī latvieši.²

Brīvākais stāvoklis, sabiedriskā dzīve pašu organizācijās, darba raksturs, saimnieciskā rosība, saskare ar dažādiem iedzīvotāju slāņiem — tas viss nepieļāva tādu izolētību informācijas

¹ Ieskats tajā: *Jēkabsons R.* Vecākās iespiestās grāmatas (inkunābulas) Latvijas PSR ZA Fundamentālajā bibliotēkā // *LPSR ZA Vēstis.* — 1988. — № 9. — 44.—51. lpp.

² *Arbusow L.* Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert // *Latvijas Augstskolas raksti.* — 1921. — 1.—95. lpp.

ziņā kā laukos. Rakstīšanas terminoloģijā latviešu valoda daudz aizguvusi no vidusieļsvācu valodas. Šis fakts liecina: rakstīšanas paradumi latviešu vidē ieviesās līdz 16. gadsimta vidum, laikā, kad Livonijā vācieši runāja vidusieļsvācu valodu.

Virkne konkrētu fakti.

Latviešu amatu apvienību dokumentācijā līdzās vācu valodai parādījās pa latviskam vārdam un teikumam (kā zināms, vecākie tādi ieraksti konstatēti gan 1532. gadā, bet tajos valodnieki saskatījuši senāku tradīciju). Cita ziņa — sālsnesēju (izkrāvēju) amata dokumentos ierakstus vācu valodā 1497. gadā izdarījis organizācijas vecākais Jēkabs Stagers — pēc tautības latvietis.¹ Ja Stagers prata rakstīt, tad, bez šaubām, bija arī lasījis grāmatas. Tieši šais aprindās reliģiskā dzīve bija rosīgāka, un rakstītam vai iespiestam tekstam te varēja būt arī ideoloģiska funkcija. Tā 1506. gadā tika apstiprinātas latviešu alusnesēju amata tiesības no savām ģimenēm izvirzīt un izskolot garīdznieku², tād rakstu pratēju un grāmatu lietotāju. Latviešu līgeru amats 1521. gadā iegādājās Lībekā latīņu misāli³ un šo dārgo ieguvumu novietoja Rīgas Pētera baznīcā uz sava altāra, izdarot grāmatā attiecīgu ierakstu.

Šis ziņas, lai cik lakoniskas, tomēr raksturo grāmatas lomu Rīgas latviešu vidē. Grāmata tobrīd ir vairāk kulta priekšmets, nevis informācijas avots. Grāmata vēl tiek lietota tradīcijas pildīšanai, nevis jaunas informācijas meklējumiem. Visas nosauktās darbības ar grāmatu ir acīmredzot jaunas, bet norisinās agrākās dzīves kārtības, normu un paražu ietvaros, grāmatai vēl nav uzdevuma kaut kādā kārtā pārveidot īstenību. Sabiedriskie jēdzieni un priekšstati ir nostiprinājušies ārpus grāmatas, tie nav tai jāformē. Tipiski viduslaicīgs ir visu šo zināmo darbību korporatīvais raksturs: ieraksti tiek izdarīti brālības dokumentos, garīdznieku var izvirzīt brālība, grāmatu altārī nogulda amats. Turpretim personība, individualitāte, tās pašapziņa nevienā no šiem gadījumiem, pat Stagera rīcībā, neizpaužas. Grāmatai personības statusa nostiprināšanā vēl nav nozīmes.⁴

¹ *Arbusow L.*, citētais darbs.

² Confirmation des Erzbischofs zu Riga Michael Hildebrands über den Verlehnungsbrief E. E. Raths an das Amt der Bier- und Weinträger.. // *Maskow-Samowski J. A.* Diplomatisches Corpus.. — 1764. — S. 427—428. (rokkraksta fotokopija LCVVA 4060. f. 2. apr. 242. l. IV d.).

³ Misāle — dievkalpojuma lūgšanu, dziesmu un lasījumu kopojums. Līgeru iegādātā bija iespiesta Lībekā 1500. gadā un, spriežot pēc godināmo svēto sastāva, domāta Skandināvijas zemēm.

⁴ Par 13.—16. gadsimta rakstiem latviešu valodā sk. arī Lg 24.—25., 30.—32. lpp.

no katoliskajiem

16. gadsimta sākumā bija nobrieduši vairāki svarīgi priekšnoteikumi latviešu grāmatniecības tapšanai: Livonijas literārās dzīves koncentrēšanās Rīgā, aktivizēšanās, latviešu rakstu tradīcijas sākumi, vidusdialekta nostiprināšanās rakstos, kas paglāba no mokošās svārstišanās starp vairākiem literāriem dialektiem (kā daudzām citām tautām, arī igauņiem un leišiem). Latviešu sabiedrībā atsevišķos gadījumos raksts un grāmata jau sāka pildīt dažas komunikācijas līdzekļa funkcijas. Tātad, runājot sistēmiska valodā, bija jau abi komponenti, lai rastos sistēma «grāmata — latviešu sabiedrība», bet bija vēl vajadzīga sistēmei saikne — latviešu grāmatniecība.

Latviešu grāmatniecības sākuma informācija ir diezgan neskaidra. Pirmās latviešu grāmatas, kas ir saglabājušās, ir 1562. gadā izdruktā "Kārlis, kas ir kungs un bīskaps" un 1564. gadā izdruktā "Kārlis, kas ir kungs un bīskaps". Šīs grāmatas ir izdruktas latviešu runas valodā, kas ir raksturīga vidusdialekta valodai. Tās ir izdruktas Rīgā, kas ir latviešu grāmatniecības sākuma vieta. Šīs grāmatas ir izdruktas latviešu runas valodā, kas ir raksturīga vidusdialekta valodai. Tās ir izdruktas Rīgā, kas ir latviešu grāmatniecības sākuma vieta.

16. gadsimta pirmā puse

Šķīstīti starp vīduslāstiem un ļaunlietu daru
Iesimē romāņu saikme. Romāņu saikme ir latviešu grāmatniecības sākuma vieta. Šīs grāmatas ir izdruktas latviešu runas valodā, kas ir raksturīga vidusdialekta valodai. Tās ir izdruktas Rīgā, kas ir latviešu grāmatniecības sākuma vieta.

Sākotne (1525—1625)

Rokrakstam gan ir liela nozīme informācijas glabāšanā un uzkrāšanā, bet samērā daudz mazāka — informācijas izplatīšanā. Galvenais ideju un atziņu transportieris pēdējos 500 gados ir bijusi iespiestā grāmata — tiražēts un pie liela skaita uztvērēju novadīts informācijas nesējs.

Līdz ar grāmatu iespīšanas sākumu informācijas cirkulēšana sabiedrībā iegūst jaunu kvalitāti — publicitāti. Tās sekas izpaužas daudzējādi. Izolētas, reizēm personālas zināšanas pārvēršas atklātās, vispārpieejamās objektīvās mācībās, kas vienlaikus specializējas. Informācijai izplatoties, katrai paaudzei garīgā attīstība vairs nav jāsāk no sākuma, var «pakāpties uz pļeciem» iepriekšējai. Intelektuālā dzīve profesionalizējas. Domāšanas formas unificējas, formējas jēdzieni un izklāsta loģiskās struktūras likumi. Aktivizējot ideju un mācību radiāciju, stimulējot vērojumus un atklājumus, publicitāte veicina domas radošu atjaunināšanos. Tieši publicitāte sociālās grupas vērtības dara par grupas locekļu personīgām vērtībām. Galu galā informācijas publicitāte rosina sabiedrību uz pretēja virziena aktivitāti (atgriezenisko saiti sistēmā «grāmata — sabiedrība») — aktīvi ietekmēt pašu grāmatniecības procesu ar pieprasījumu pēc sev vēlamas literatūras. Tādā veidā grāmata un grāmatniecība ar laiku atbrīvojas no pirmo iniciatoru šaurās programmas — ierobežotajiem nolūkiem, sāk kalpot visas sabiedrības interesēm.

Reformācijas mutuļos (16. gadsimta pirmā puse)

«Tad nāca grāmatspiede, paverot
Visplašo valstību, kur domai spēks
Gan patiesību plest, gan milu viest.»
V. Vērdsverts

Šķirtni starp viduslaikiem un jaunlaiku pasauli iezīmē renesanses laikmets. Renesanses pavadparādība reliģijas sfērā — reformācija, protestantisko Eiropas ziemeļu nošķiršanās

no katolicisma bija viena no izpausmēm plaisai, ko jaunās idejas bija ierāvušas vecajā ēkā. Kad renesanse no pirmās — «akadēmiskās» stadijas (Itālijā) pārgāja otrajā — «kristīgajā», aptverot Ziemeļeiropu, tā ieguva popularizatorisku raksturu, un rezultātā virknei tautu radās iespīestā grāmata. Robežu, kas viduslaikus atdala no jaunajiem laikiem, materiāli iemieso arī iespīestās grāmatas parādīšanās. Reformācija bija pirmā sabiedriskā kustība, kas grāmatīspīšanu masveidīgi izmantoja propagandai un aģitācijai.

Latviešu grāmatniecība radās Livonijas reformācijas pirmajā gadu desmitā, trīsceturtdaļgadsimta pēc iespīšanas izgudrojuma. (Ja kādreiz atklāsies kādas agrākas latviešu grāmatas bijums, tad tā var būt tikai atsevišķs gadījums; grāmatniecība kā process ar likumsakarībām un pēctecību sākās 16. gadsimta 20. gados.) Hronoloģiski šis dzimšanas moments iekļaujas analogu Austrumēiropas parādību rindā: pirmā iespīestā poļu grāmata 1513. vai 1516. gadā, baltkrievu — 1517. gadā, latviešu un igauņu — 1525. gadā, somu — 1542. gadā, senprūšu — 1544. gadā, leišu — 1547. gadā; pirmā iespīestā grāmata Viļņā — 1522. gadā, Maskavā — ap 1555. gadu, Ukrainā — 1574. gadā. Latviešu iespīestās grāmatas tapšana bija šīs virzības likumsakarīga daļa.

1

Pirmā vēstures avotu ziņa par grāmatu latviešu valodā ir 1525. gada 8. novembrī Ziemeļvācijas pilsētas Lībekas domdekāna Johanna Branda tās dienas notikumu pierakstā. Kādā iebraucamā vietā aizdomīgam tirgonim, kas devies uz Rīgu, katoliskie varasorgāni atņēmuši «vāti, pilnu ar luteriešu grāmatām, arī misēm¹ parastajā livoniešu, latviešu un igauņu valodā». Pēc dažām dienām nolemts daļu grāmatu sadedzināt. Lakoniskais ieraksts slēpj sevī daudz neskaidrību. Latviešu valodā visticamāk bija iespīesta tieši mise. Vātē atradās vai nu kopējs trijvalodu paralēliespīdums, vai trīs vienāda satura izdevumi, katrs savā valodā, pie tam kā vienā, tā otrā gadījumā nevis atsevišķs eksemplārs, bet vesela tirāža. Nav zināms tekstu sastrādātājs. Iespīdējs varētu būt M. Luterā galvenais tipogrāfs Hanss Lufts Vitenbergā. «Parastā (jeb vienkāršā) livoniešu valoda» varētu būt lībiešu vai — visiespījamāk — Livonijā lietotā viduslejsvācu

¹ Mise jeb mesa — dievkalpojums; šeit — dievkalpojuma norīses apraksts.

valoda, kas atšķirās no Lutera augšvācu valodas. Nav galīga apstiprinājuma, ka grāmatas ar latvisko tekstu sadedzinātas, kaut gandrīz nav arī šaubu, ka izdevums iznīcināts. Neviens eksemplārs līdz mūslaikam nav saglabājies, acīmredzot arī nekad Latviju nav sasniedzis.

Izdevums vienlaikus trijās valodās norāda, ka tā nolūkos ietilpa arī kulta vienveidība Livonijas protestantiskajās pilsētās. Tas vedina hipotētiski domāt, ka iniciators varbūt bija radikāli noskaņotais Melhiors Hofmanis (vēlākais anabaptistu vadonis Vācijā). Viņš 1525. gada vasarā izbraukāja gan Rīgu, Tartu un Tallinu, gan Vitenbergu un tur, Vitenbergā, centās panākt, lai Livonijā luteriešu dievkalpojumos tiktu ieviesta vienveidīga kārtība; viņa centieniem pievienojās arī Lutera.¹

Galvenais tomēr ir skaidrs: grāmatai ar latvisko tekstu pēc iniciatoru ieceres bija uzdevums atbalstīt reformācijas kustību. Tobrīd luterānisma sludinātāji Livonijā, neatraduši sabiedrotos šejienes vasaļu kārtā, meklēja sev atbalstu pilsētu plebejiskajos slāņos, arī latviešos un igauņos: tika noorganizētas latviešu (Rīgā) un igauņu (Tallinā, Tartu) draudzes un baznīcas, dievkalpojumi viņu valodās, kam tad arī vajadzēja grāmatu. Protestantisma kustībai Livonijā tobrīd piemita tāds pats visumā progresīvs raksturs kā Vācijā, tātad grāmata tika iecerēta progresīvam sabiedriskam nolūkam. Ar tālaika Austrumeiropas grāmatniecībā dominējošu tendenci latviskais izdevums sasauca vēl tai ziņā, ka tas bija vērsts uz plašāku masu garīgu aktivizēšanu: luterāņu dievkalpojumā ar dziedāšanu piedalās pati draudze.

Tomēr reformācijas kustību Livonijā vadīja pilsētu iedzīvotāju augstākie un vidējie slāņi, tāpēc te krasākie, radikālākie pavērsieni tika apslāpēti. Atšķirībā no vairākiem Vācijas novadiem Rīgā neradās nedz grāmatu spiestuve, nedz tautas masām domāta aģitācijas literatūra. Taču svarīgi uzsvērt, ka latviešu grāmatniecības sākums nesaistās ar iniciatīvu «no augšas» (laicīgajiem vai baznīcas firstiem), bet gan «no apakšas», precīzāk — «no vidus» (pilsētām).

Pirmā zināmā grāmata ar latvisku tekstu kļuva par sākumu, no kura augs un zarojās tālāko gadu desmitu latviešu grāmatniecība — jauns kultūras faktors, vēlākās varenās straumes «augštece». Latviešu grāmatniecība ieguva dinamisko kontinuitāti

¹ Livonijas luteriešiem 17. jūnijā adresēta Lutera propagandas brošūra tieši par šo tematu: *Luther M. Eyne Christliche vormanung von eusserlichem Gottis dienste vnde eytracht an die yn lieffland. — Wittemberg, 1525.*

nevis pirmsreformācijas rakstu mēģinājumos, bet tieši reformācijā. Šis aizsākums nes sevī pirmā Eiropas jaunlaiku augstsprieguma — renesanses — atbalsis. Latviešu grāmatniecība radās uzreiz kā tipoloģiski jaunlaicīga grāmatniecība.¹

2

Pamazām krājas atklājumi un vērojumi, kas izgaismo latviešu grāmatniecības gaitu 16. gadsimta pirmajā pusē un vidū.

Vēsturnieks J. Straubergs mūsu gadsimta 30. gados, analizējams vecākos saglabājušos luterāņu iespaiddarbus latviešu valodā (1586—1587, 1615), secināja, ka tajos ievietoti daudz senāk tulkoti teksti. Tālākie Strauberga pētījumi noveda viņu pie atziņas, ka, sākot ar reformācijas pirmajiem gadiem, Rīgā, Jēkaba baznīcā, kas bija nodota jaunajai latviešu draudzei, pakāpeniski rokrakstā uzkrājušies latviski tulkoti luterāņu sacerējumi. Šo darbu veikuši vairāki draudzes mācītāji, pēc tautības vācieši. Straubergs rekonstruē apmēram šādu secību. Vispirms, jau 20. gados, pārtulkots īss luterāņu katehisms vēl pirmsluteriskā variantā un dievkalpojums lasāmie Jaunās derības evaņģēliju un epistulu fragmenti (t. s. perikopes). Dziesmu latviskošana sāka 30. gados, tad pārtulkots arī paša Lutera mazais katehisms. Dziesmas krājušās līdz gadsimta beigām un vēl turpmāk — vairākos uzslāņojumos. Visi esošie rokraksti 16. gadsimta 30. gadu beigās pārredīgēti, saliedēti vienā trīsdaļīgā komplektā (katehisms, perikopes, dziesmas), ko Straubergs nosauca par «Jēkaba baznīcas rokasgrāmatu». Nozīmīgākais darba veicējs bijis virsmācītājs Johans Eks.² Rokasgrāmata vairākreiz pārrakstīta, kopijas aizvestas arī uz latviešu draudzēm citās vietās, izmantotas iespaidumiem, kas tagad nav atrodam.

Strauberga hipotēzi balsta vēlāk pētnieku atrasti norādījumi. Viens tāds ir izteikums ap 1585. gadu rakstītajā katoļu jezuītu ordeņa ģenerāļa sekretāra A. Posevino ziņojumā: «līdz šim... latviešu un igauņu katehismi..., luterāņu sarakstīti un Leipciģā Rostokā un Stokholmā Zviedrijā iespiesti, tika redzēti ļaužu ro-

¹ Par 1525. gada izdevumu sk. arī Lg 33.—36. lpp. Jaunāks igauņu zinātnieku vērtējums: *Kivimäe J.* Die kulturellen Einflüsse der lutherischen Reformation in Estland im 16. Jahrhundert // *Reformation und Nationalsprachen.* — Halle (Saale), 1983. — S. 58—82.

² Bez Lg 36. lpp. minētajiem J. Strauberga rakstiem sk. vēl: *Straubergs J.* Rīgas vēsture. — R., [1937]. — 268.—273. lpp.

kās»¹ (nav minēti izdošanas gadi; nav skaidrs, kurā valodā kurā pilsētā iespiests). Savukārt Kurzemes luterāņu superintendents A. Einhorn 1570. gadā ieteica lasīt priekšā un mācīt latviešiem ne tikai katehismu, bet arī evaņģēlijus un baznīcas dziesmas.² Bet 1560. gadā Grobiņas apriņķa Sventājas baznīcā revīzijas laikā atradās latviski rokraksti,³ kas, spriežot pēc protokolā norādītā satura, bija līdzīgi Jēkaba baznīcas komplektam un tātad acimredzot no tā norakstīti. Vēl senāks dokuments — luterāņiem labvēlīga Rīgas arhibīskapa 1546. gada baznīcas reformēšanas projekts paredz epistulu un evaņģēliju lasīšanu priekšā latviešu valodā.⁴ Mūsu ricībā ir arī kādas 16. gadsimta pirmās puses latviešu grāmatas fragments — t. s. J. Hāzentētera tēvreize, kas pirms 1550. gada norakstīta tieši no gotiskiem burtiem iespiesta izdevuma un pēc tam ievietota jaunlaiku ģeogrāfijas zinātnes pamatlicēja S. Minstera lieldarbā «*Cosmographie*» (Bāzelē, 1550, dccccxxij. lpp.) kā latviešu valodas paraugs.⁵

16. gadsimta 30.—70. gadu latviešu literatūras iepazīšanai sevišķi vērtīga ir 1615. gadā Rīgā iespiestā latviskā dziesmugrāmata (sk. 36. lpp.). Tās pirmparaugs — Rīgas vācu dziesmu krājums — no izdevuma uz izdevumu visā 16. gadsimtā pastāvīgi mainījās gan repertuāra ziņā, gan redakcionāli. Turpretim latviešu dziesmugrāmata saglabāja daudzas sākotnējas iezīmes, te itetilpināta apmēram 80 gadu laikā latviskoto dzejojumu raža. Grāmatā netieši atspoguļojusies arī Rīgas latviešu sociālpolitiskā situācija gadu desmitu ritējumā.

¹ Ziņojums Jēzus biedrības Romas arhīvā Op NN 326 fol. 283, 286. Citēts pēc raksta: *Kučinskis S.* Par latgaliešu dialekta rakstu valodas sākumu // *Dzimtenes Balsis.* — 1954. — № 9. — 24. lpp.

² [*Einhorn A.*] Kirchen Reformation des Fürstenthumbs Churlandt vnd Semigallien in Liefflandt. — S. 1., 1570. Bl. Eii, Gij, Iii; [*Einhorn A.*] De doctrina et ceremoniis sinceri cultus diuini Ecclesiarum Ducatus Curlandiae Semigalliaequae etc. in Liuania. — S. 1., 1570. — Bl. [RIV].

³ Protokoll der Kirchenvisitation, die der herzoglich preußische geheime Rat und Pfarrer der Altstadt Königsberg Johannes Funcke im preußischen Pfandgebiet Grobin auf Befehl des Herzogs Albrecht in Preußen 1560 Juli 19 bis 26 vollzog // *S.* — Ber. der kurländischen Ges. für Lit. und Kunst.. a. d. J. 1905.—1906. — S. 45; *Tetsch C. L.* Curländische Kirchen-Geschichte. — Königsberg—Leipzig, 1768. — T. 2. — S. 307—308. Einhorna ieteikumi un fakti par Sventājas rokrakstiem Straubergam bija pazīstami, tos viņš izmantojis savā hipotēzē.

⁴ Entwurf der Reformation und Gottesdienstordnung des Erzbischofs Wilhelm von Riga.. 1546 // *Mitt. a. d. livländischen Geschichte.* — R., 1924—1928. — Bd. 22. — S. 152.

⁵ *Draviņš K.* Altlettische Schriften und Verfasser. — Lund, 1965. — 1. — S. 21, 24.

Reformācijas kustība kopumā 30.—70. gados vēl bija progresa faktors: pilsētām — līdzeklis cīņā pret feodālajiem virskungiem, pilsētniekiem — lielākas garīgas aktivitātes rosinātāja nekā katoļu kults. Reformācija 16. gadsimtā skāra latviešus tikai Rīgā. Vēsturnieki viņu skaitu pilsētā vērtē ne mazāku kā vācu iedzīvotāju skaitu, arī viņu saimnieciskais nozīmīgums vēl bija ievērojams. Bet Rīgas rāte — patriciāta interešu realizētāja — drīz vien pēc reformācijas pirmajiem uzplūdiem stājās kontaktos ar Luteru, kas tobrīd sāka atkāpties no sākotnējā radikālisma; tā centās regulēt pilsētas baznīcas dzīvi un pat uzkundzēties jauno draudžu naudas līdzekļiem. Turpmākie gadu desmiti ritēja konflikta gaisotnē starp rāti un «draudzi» — demokrātisko opozīciju, spēku samērs vēl nebija nosvēries rātes pusē. Tāpēc no 30.—70. gadiem saglabātajos latviskajos tekstos vēl pavidē demokrātisma elementi, piemēram, vairāki Vecās derības fragmenti ar sociāla protesta pieskaņu, dažu samierniecisku Lutera formulējumu iztrūkums.

Pirmo latviskojumu avoti bija gan Bībeles fragmenti, gan jaunās ticības pamattēžu izklāsts. Starp trim rokasgrāmatas daļām pamazām par galveno izvirzījās dziesmu krājums. Visvairāk tika latviskoti reformācijas kulminācijas laika Vācijas kaismīgo protestantisko dziesminieku dzejojumi. Tulkots tika vidusdialektā, Rīgas latviešu valodā. Tā kā tie bija «svēti» vārdi, latviskotāji centās pēc burtiskuma. Dzejā daudz metaforiskas izteiksmes, lietots tīri toniskais pantmērs, kas mantots no senākās vācu kultūras. Var runāt par noteiktu estētiskā faktora īpatsvaru, kas laika gaitā vēl pieauga: vēlinākajos atdzejojumos izteiksme ir kuplāka, tēlaināka.

Zudušajos 16. gadsimta latviešu rokrakstos un iespiedumos sastapās divi fundamentāli Rietumeiropas kultūras tipi: viduslaicīgais un renesansiskais. Viduslaicīgi ir daži vēl no katoļiem mantoti kulta elementi, literāro un neliterāro funkciju saplūde, vārdam vēl vietumis piešķirtais sakrālais spēks (svarīga ir nevis vārdā ietvertā informācija, bet tā izrunāšana vai nodziedāšana). Taču tas viss pakļauts jau renesansiskai mentalitātei — jaunajai protestantiskajai personības koncepcijai. Luterānisms vērsās pret feodāli hierarhisko domāšanas veidu, noliedzot baznīcas tiesību piešķirt cilvēkam dvēseles pestīšanu, prasot viņa tiešu kontaktēšanos ar Dievu, uzliekot indivīdam pašam atbildību par ceļa meklēšanu uz Dievu, uz «taisnošanu», galveno vērību veltījot cilvēka iekšējam garīgumam, atjaunojot cilvēka prāta tiesību uz domu. Arī vārda tiesības tika atjaunotas — svarīga kļuva tā nestā ideja.

Virsvaras un grāmatas (16. gadsimta otrā puse un 17. gadsimta sākums)

«Kā vienam nametēve sove saime vienkār-
tīge [vienkārši] mācīt būs.»

M. Lutera mazais katehisms latviski, 1586

Kad pēc reformācijas cīņām Vācijā t. s. Augsburgas miera nolīgums 1555. gadā deklarēja principu «*cuius regio, eius religio*» («kas valda, tas nosaka ticību savā zemē»), Eiropā valsts vara ieguva pārsvaru par baznīcas varu un sāka aktīvāk iejaukties garīgo lietu noteikšanā, arī grāmatniecībā. Vienlaikus Livonijas zemēs 16. gadsimtā iedibinājās patronāta kārtība: luterāņu draudzēs par patroniem kļuva attiecīgā novada feodāļi, un garīdznieki nonāca viņu atkarībā, arī grāmatniecības darbinieki, kas visi bija mācītāji. Iniciatīvu latviešu grāmatniecībā pārņēma virsvara — valsts, kad Livonijas kara iznākumā te izbeidzās nīkuldigie viduslaiku politiskie veidojumi, kas nespēja pārvaldīt situāciju. Latvijas teritoriju 1561. gadā ieguva Polija savā īpašumā (tag. Vidzemi un Latgali) vai vasaļatkarībā (jaundibināto Kurzemes un Zemgales hercogisti), bet Polijas-Zviedrijas kara laikā 1621. gadā Vidzemē un Rīgā nostiprinājās Zviedrija.

Latviešu grāmatniecība, kas bija dzimusi cīņā pret novecojušo feodālo kārtību un ideoloģiju, sāka kalpot feodāļu valdošo slāņu un virsvaru interesēm.

1

Vai reformācijas laikā un sekojošajos gadu desmitos luterāņu rosmei latviešu grāmatniecībā katoļu puse palika atbildi parādā? Ir atrasti starp 1507. un 1540. gadu tapuši īsi katoļu pieraksti latviešu valodā, 80. gados tiek minēti katoļu garīdznieki, kas ātri iemācījušies lasīt latviski rakstīto.¹ Taču šķiet, ka līdz 80. gadu sākumam katoļiem nebūs bijis rokrakstā izgatavotu vai iespiestu veselu grāmatu. Viņu darbība diezgan daudzpusīgi dokumentēta jezuītu arhīvos, un tajos pagaidām nav uzietas ziņas par lielākiem pasākumiem tajā laikā. Posevino 1583. gadā pāvestam tieši ziņoja — līdz tam katoļi aiz nolaidības neko Baltijas valodās neesot rakstījuši.²

¹ Kleintjens J. Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos. — R., 1941. — 2. d. — 26., 28., 193. lpp.

² Possevino A. Livoniae commentarius. — R., 1852. — P. 29.

Rīga no 1561. līdz 1581. gadam bija palikusi brīvpilsētas stāvoklī, te tolaik Polijas karaļa un katoļu ietekme vēl bija maza. Bet 80. gadu sākumā Polija uzsāka aktīvu rekatolizācijas politiku gan Vidzemē un Latgalē, gan arī Rīgā. Liela loma bija jau minētajam Posevino. Viņš noorganizēja katehisma iespiešanu latviešu valodā Viļņā 1585. gadā. Tā ir vecākā līdz mūsai saglabātā latviskā grāmata — Petra Kanīzija «*Catechismus Catholicorum*». Isīge pamācīšen no tiems papriekše galve gabliems hristītes mācībes. Priekskan tiems nemācīgiems und jouniems bērniems». Teksts sakombinēts no vairākiem Kanīzija darba vācu un latīņu izdevumiem. Par iespējamo tulkotāju vairākums pētnieku min Ertmani Tolgsdorfu, daži to apšaubā. Citi nosauc Johānu Vincēriju, vēl citi — Jakobu Kaulenelu (jeb Kaulevelu). Ir arī hipotēze, ka latviskojums sastrādāts jezuitu tulkotāju seminārā Tartu. Manuskriptu 1585. gadā Posevino atveda uz Rīgu, braukdams no Tartu caur Valmieru, tātad tas var būt tapis vai nu Tartu, vai Valmierā. Viņa izteiciens, ka latviskais rokraksts esot vairāku cilvēku pārlūkots, liek domāt — pēc viena autora pirmtulkojuma teksts tālāk veidojās kolektīvā kopdarbā. Posevino manuskriptu tālāk aizveda uz Viļņu.

Katehisms iespiests 1585. gada septembrī vai oktobrī 1002 eksemplāros. Par iespiešanu Posevino samaksāja tipogrāfam D. Lenčickim 6 guldeņus. Uz Rīgu tika atsūtīti 600 eksemplāri, 60 — uz Koknesi un Cēsīm, 342 palika noliktavā.¹ Posevino deva rīkojumu katehismu izvadāt un izdalīt ne tikai ar prāvestu, bet arī ar skolu audzēkņu un misionāru sapulcināto bērnu palīdzību. Trūkstot ziņām par agrāko, zudušo luterāņu katehismu tirāžām un adresāciju, 1585. gada «Isīge pamācīšen» jāuzskata par pirmo masu izdevumu latviešu grāmatniecībā.

Grāmatā ir konstatēti vairāki ļoti sen, acīmredzot pirmsreformācijas laikos, tulkoti posmi, ir arī jauni tulkojumi. Tā ir katolicisma pamatmācību kopojuums. Livonijā muižniecība cieši turējās pie luterānisma, uz katolizācijas panākumiem varēja cerēt vien-

¹ Par izdevuma tapšanu sk. arī *Helk V. Die Jesuiten in Dorpat 1583—1625.* — [Odense, 1977.] — S. 63—65; *Kučinskis S. Sirmāis kungs, Latvijas tēvs Ertmanis Tolgsdorfs 1550—1620* // *Dzimtenes kalendārs* 1984. gadam. — [Vāsterās, 1983]. — 45.—86. lpp.; *Kučinskis S. Latviešu katoļu mācību, lūgšanu un dziesmu grāmatas Cēsu bīskapijā* // *Dzimtenes kalendārs* 1986. gadam. — [Vāsterās, 1985.] — 221.—239. lpp.; *Карулис К. 400 лет латышскому катехизису* // *Балто-славянские исследования* 1984. — М., 1986. — С. 226—232; *Карулис К. 1585. gada katehisms un tā tapšanas gaita* // *Valodas aktualitātes* 1985. — R., 1986. — 38.—46. lpp. Iespējams, ka jezuitu grāmatu izplatīšanas aparātā ietilpa arī iesēvēji viņu kolēģijās, — dokumentos reizēm piemin iesietas grāmatas.

kāršajā tautā, šai virzienā tad arī jezuīti darbojās; viņus atbalstīja Polijas valsts vara, kam reliģijas lietas bija politikas sastāvdaļa. Kanīzija katehisms sociālos jautājumos ietur stingru neitralitāti, tāpēc bija piemērots orientācijai uz plašākām masām.

Pat kontrreformācijas laikmetā katolicisms nevienu no savām pamattēzēm nebija mainījis. Arī Kanīzija katehisma latviskais tulkojums tipiski viduslaicīgā kailu definīciju un jēdzienu klasifikāciju formā (jēdzieni nekur nav balstīti «svētajos rakstos», tikai baznīcas autoritātē) apgalvo, ka cilvēku no pēcnāves pazudināšanas glābj vienīgi piederība katoļu baznīcai un tās formalitāšu pildīšana. Netiek pieļauta autonomā morāle, indivīda paša izsecinājumi, tiesība domāt. Skatot kultūras tipu aspektā, tas bija solis atpakaļ uz viduslaikiem.

Kā tieša atbilde uz šo katoļu rosību nāca Kurzemes hercoga Gotharda Ketlera iniciatīva. Kad 1582. gadā Rīgā Polijas karalis Stefans Batorijs pasludināja rekatolizācijas pasākumus, šeit atradās arī Gothards. Atgriezies Kurzemē, viņš ātri sasauca savu muižnieku landtāgu, izlēma rīkot dievnamu vizitāciju un vēl citādi stiprināt luterāņu baznīcu (acīmredzot, lai sekmētu Kurzemes neatkarību no katoliskās Polijas). Viens no šīs politikas posmiem bija garīdznieku komisija, kas tad noorganizēja latviskās luterāniskās rokasgrāmatas komplekta atkārtotu iespaidumu 1586. gada beigās un 1587. gadā Kēnigsbergā. Tas iznāca trijās patstāvīgās daļās: kā pirmā un galvenā — Lutera mazais katehisms «*Enchiridion*» (grieķu vārds ar nozīmi «rokā turamais»), tad dievkalpojuma lasāmie Jaunās derības fragmenti (perikopes) «*Euan-gelia vnd Episteln*» un dziesmas «*Vndeudsche PSalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge*» («Nevācu psalmi un garīgas dziesmas jeb dziedājumi»).

Darbam izmantoja Rīgas Jēkaba baznīcas rokasgrāmatas rok-rakstus, tos pieredīgējot, pārstrādājot, papildinot. Par katehisma tulkotāju ievadā minēts Dobeles mācītājs Johans Rīvijs, patiesībā arī viņš, pārnākdams no Rīgas latviešu draudzes, bija paņēmis līdzi senāku tulkojumu. Rokasgrāmatas adresācija un lietošanas nolūks titullapās un ievados formulēts dažādi: katehisms — «parastajiem mācītājiem un sprediķotājiem, arī mājastēviem utt.», perikopes — «kā tiek lasīts priekšā nevāciem», dziesmas — «kas baznīcās tiek dziedātas». Katehisms noderēšot «mācītājiem, mājastēviem un nevācu klausītājiem», tas kopā ar perikopēm un dziesmām jāklusās un jādzied tiem, kas netiek uz baznīcu; baušļus «vienam name tēvam sove saime vienkārtīge priekskan turēt und mācīt būs», bet «tiems bērniems unde tai saime būse ar saliktims rokims unde dižane godīge priekskan to galde stāvēt un

sacīt» lūgsnu. Neskaidrs te ir mājestēvu un saimes jēdziens. Oriģināla ievadā Luters ar to apzīmējis vācu luterāņu ģimeni un mājas saimi. Latviskajā variantā acīmredzot ar to nav domāts lauku mājas saimnieks un kalpi (jo latvietis saimnieks tolaik neprata lasīt) vai muižnieks un zemnieki¹, bet mehāniski pārņemta Rīgas paraža — pilsētā visi iedzīvotāji nosacīti dalījās mājestēvos un saimēs. Skaidrs gan tas, ka «nevācuss» redzēja tikai kā klausītājus un dziedātājus, ne lasītājus.

Pēc iespiešanas visu triju grāmatu tirāža nonāca hercoga rentejā (kasē; viņš tātad bija pasākumu finansējis). Hercogs pavēlēja vajadzīgo eksemplāru skaitu izdalīt baznīcām, mācītājiem un viņu palīgiem. Tolaik Kurzemē bija apmēram 70 baznīcu. Šis skaitlis norāda, ka katras grāmatas tirāža būs bijusi pāris pirmo simtu robežās.

Kurzemes rokasgrāmatas tiešais uzdevums bija stiprināt kristietismu zemnieku apziņā, jo ticības lietas viņus skāra ļoti virspusēji, joprojām dzīvas bija senās «pagāniskās» reliģijas tradīcijas. Tāpat kā katoļu 1585. gada katehisma gadījumā, iniciatīva šoreiz nāca «no augšas», abēji pasākumi bija ideoloģisks spiediens valsts politikas pabalstīšanai. Kurzemes izdevums no Viļņas grāmatas atšķiras tai ziņā, ka cenšas stiprināt arī muižnieku autoritāti un varu, luterānisma «kungu baznīcas» raksturs te klaji izpaužies, īpaši katehismā. Tikpat zīmīgi ir pārkārtojumi dziesmu repertuārā — agrīnākie, demokrātiskākie Rīgas latviskojumi atmesti.

Kurzemnieki gan bija nedaudz parūpējušies par mācības psiholoģisko iedarbību, perikopēs iestarpinot Jēzus ciešanu stāstus, kas ar emocionalitāti, konkrētajām detaļām ir uztverei pieejamāki nekā citas reliģijas mācības. Arī dažas jaunas dziesmas ievietotas aiz estētiskiem apsvērumiem: virsrakstos piebilsts, ka tās esot «skaistas».²

2

Grāmatiespiešana Latvijā sākās vēlu, kad Rietumeiropā tās «varoņlaikmets», pionieru un meklētāju laikmets, «mākslas un piedzīvojuma»³ laikmets bija jau garām, kad spiestuves jau sen kalpoja arī kā politisko un ideoloģisko cīņu līdzekļi. Tieši

¹ Rīgas 1615. gada izdevuma adresācijā, kas arī balstījās uz Jēkaba baznīcas rokasgrāmatas tradīciju, zemnieki minēti kā otrs adresāts līdzās mājas saimei.

² Citas ziņas par 1585.—1587. gada izdevumiem — Lg 37.—41. lpp.

³ Johana Gūtenberga izteiciens.

tā — ne kultūras, bet politisku apsvērumu dēļ — radās šī jaunā ražošanas nozare Latvijā.

16. gadsimta 80. gadu sasprindzinājuma laikā ideja par grāmatiespiešanas iesaisti Baltijas politisko spēku cīņās «virmoja gaisā». Piemēram, Posevino 1583. gadā rakstīja pāvestam par nepieciešamību Baltijas tuvumā noorganizēt jezuītu spiestuvi, lai apgūstamajā apgabalā (tag. Baltkrievijā, Lietuvā, Latvijā, Igaunijā) ieviestu katoļu grāmatas.¹ Viens no cīņu kulminācijas posmiem bija Rīgas t. s. kalendāra nemieri (1584—1589) — namnieku un plebeju opozīcijas sadursme ar rāti. Tieši šai laikā uz Rīgu tika ataicināts pirmais grāmatiespiedējs Nikolajs Mollins no Antverpenes.

Nemieru gaitā varu pilsētā bija ieguvusi opozīcija ar M. Gīzi priekšgalā. Reakcionārā rātes partija, cenšoties noteikšanu atgūt, saistījās ar savu virskungu jaunizraudzīto Polijas karali un 1588. gadā kādai delegācijai ar rātes sekretāru Dāvidu Hihenu uzdeva no viņa izprasīt atļauju tipogrāfijas iekārtošanai. Tai pašā gadā Mollins jau iespieda grāmatas. Tātad var secināt, ka jaunās spiestuves atvēršana jau Gīzes un opozīcijas varas laikā bija rātes puses iniciatīvas rezultāts un ka sava loma te būs bijusi arī humanistiskās kultūras garā izglītotajam Hihenam. Var domāt, ka spiestuve rātes partijai likās vajadzīga, lai stiprinātu virsvaras aprindu sabiedrisko domu savā labā; tādā garā ieturēti pirmie Mollīna iespaidumi, starp kuriem ir vairāki veltījumi karalim un tam tuvām personām. Paliek neskaidrs, kāpēc Mollīnam karaļa privilēģija un Rīgas rātes pieņemšanas raksts izsniegti nevis tūlīt pēc ierašanās Rīgā, bet labu laiku pēc nemieru izbeigšanās.

Rietumeiropā kopš pašiem sākumiem grāmatiespiedēji bija privātuzņēmēji, kapitālisti. Turpretim Krievijā spiestuves līdz pat 18. gadsimta nogalei piederēja valstij, iestādēm vai baznīcām un iespiedēji bija tikai algoti darbinieki. Vairākās zemēs starp Rietumeiropu un Krieviju (piemēram, Polijā) izveidojās pārejas formas, arī Latvijā un Igaunijā. Kopš Mollīna te iespiedējs kapitālists ar visiem ražošanas līdzekļiem un strādniekiem² kļuva par feodāla varasnesēja vai iestādes kalpotāju. (Mollins tika pieņemts par algotu pilsētas tipogrāfu rātes pakļautībā, bet viņam tika pavēlēts iespiest arī par paša līdzekļiem.) Varasnesējs vai iestāde

¹ *Possevino A.* Livoniae commentarius, p. 28—29.

² Tie tolaik vēl saucās par zeļļiem un mācekļiem. 1596. gadā Viļņā ieradās luterāņu iespiedējs Z. Zulcers no Rīgas un darbojās 7 gadus (*Владимиров Л. И.* Очерки по истории книги и библиотек в Литве до 1917 года. — Вильнюс, 1965. — С. 28). Domājams, ka Rīgā viņš bija bijis Mollīna zellis.

gan aizsargāja iespiedēja produkciju ar privilēģijām¹, gan atbrīvoja viņu no publiskām nastām un nodokļiem, bet arī ierobežoja viņa ražošanu, nosakot nodarbināmo strādnieku un spiežu skaitu, grāmatu cenas (šis pēdējais ierobežojums tipogrāfam bija ļoti jūtams, jo tolaik grāmatu pašizmaksa bija augsta; nereti viens izdevums izmaksāja dārgāk nekā visa spiestuves iekārta). Tāda atkarība bija feodāls princips. Tā nu grāmatiespiešana, kas Rietumeiropā veicināja jaunu sabiedrisku un garīgu formāciju, Latvijā nonāca feodālās kārtības kalpībā. Tas izskaidrojams gan ar Baltijas atpalikušo sociālpolitisko iekārtu, gan arī ar tā laika vispārējo tendenci Eiropā, kur pastiprināts varas spiediens tiecās tipogrāfus padarīt par atkarīgām personām. Tāpēc viņu vidū izzuda «augstās» renesanses laikmetam raksturīgās diženās personības, prevalēja viduvēju grāmatiespiedēju masa.

Tāds viduvējs amatnieks bija arī Mollīns, kaut nācis no Eiropas vai visievērojamākā grāmatniecības centra. Viduvējība izpaužas jau viņa grāmatu apdarē.

Visjaunākie pētījumi² noskaidrojuši, ka Mollīns Vācijā iegādājies metālā atlietus ilustrāciju politipāžu³ komplektus, citus varbūt darinājis savā darbnīcā pēc līdzīgiem Vācijas paraugiem. Dažus ilustratīvos darbus — Rīgas ģerboņus, pilsētas panorāmas — acīmredzot gatavojis Mollīns pats vai kāds šejienes gravieris. Iespiedējs gan rūpējies par iespieddarba kopējo struktūru, bet arī te sasniegts tikai ļoti viduvējs baroka grāmatu apdares standartpaņēmieniu līmenis. Nedaudzie saglabātie iespējamie Mollīna darbnīcas iesējumi tāpat nepaceļas pāri amatnieciskam trafofētām.

Mollīna pieņemšanas rakstā bija teikts, ka viņam uzdots pirmām kārtām iespiest grāmatas, kas vajadzīgas pilsētai, baznīcai un skolai. Patiesībā viņa veikums (ap 180 iespieddarbu latīņu un vācu valodā, viens latviešu valodā) pārsniedza šis robežas. Mollīna darbības sākuma gados Rīgā humānisma idejiskā strāva, lai cik vāja šejienes atpalikušajos apstākļos, sasniedza kulmināciju. Viņa iespiedumos ir arī humānistiski sacerējumi: skolas literatūrā — grieķu valodas mācība, Cicerona vēstules, dažas disertācijas⁴, tālāk pāris darbu filozofijā, dzejojumi par

¹ Dokuments, kas aizliedz citiem iespiest līdzīgu produkciju.

² Latviešu grāmatu grafika. 17. gadsimts: Ilustrācijas un vinjetes. — R., 1988.

³ Politipāžas — tirazētas ilustrāciju klišejas, tolaik kokgriezumu atļējumi metālā. Griezumu pirmparaugi bija dažādas kvalitātes mākslinieku oriģināldarbi.

⁴ Disertācijas un disputācijas — skolu audzēkņu publiskas runas par dažādiem tematiem sakarā ar mācībām; to tēzes mēdza iepriekš iespiest.

filozofiskiem un vēsturiskiem tematiem, pa grāmatai jurisprudencē, dabzinātnēs. Taču ne mazāk Mollīna iespaidumu vidū ir karojošā luterānisma darbu, īpaši 17. gadsimta pirmajā ceturksnī, piemēram, daudzie Rīgas superintendenta H. Samsona sprediķi. Kā viena, tā otra atzare bija tikai pasūtījuma darbi, Mollīna paša idejiskā seja nav nomanāma; acīmredzot tādas nemaz nebija. Bet arī šī bezsejība ir laikmeta kultūras atspīdums.

Mollīna darbības galvenā nozīme bija tā, ka Latvijā radās vietēja poligrāfiskā bāze. Tas, kā vienmēr un visur, sekmēja šejienes literātu un zinātnu viru jaunradi un iespēju nonākt kontaktā ar sabiedrību. Īpaši svarīgs ieguvums tas bija latviešu grāmatniecībai. Latviešu grāmatu izlaides pieaugums nākamajos gadu desmitos un simtos bez tādas bāzes nebūtu iespējams.¹

1615. gadā Mollīns izdeva pirmo latviski Rīgā iespiesto grāmatu — atkal baznīcas rokasgrāmatu trijās tradicionālajās daļās: «*Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge...*» (dziesmas), «*Evangelia und Episteln...*» (perikopes), «*Enchiridion...*» (katehisms).² Formulējumi ievadā norāda, ka viss komplekts tagad tika uzlūkots par vienu izdevumu, tādā bija sākusies tā saugšana par vienu grāmatu.

Vēl 1614. gadā Polijas karalis bija atkārtojis aizliegumu luterāņiem sprediķot latviešu un igauņu zemnieku priekšā un aizrādījis, ka agrāk piešķirtā ticības brīvība uz zemniekiem neattiecoties. Tad nu viens 1615. gada izdevuma nolūks bija stāties šim spiedienam pretī. Tomēr vajadzēja rīkoties uzmanīgi. Tāpēc daļā tirāžas Mollīns titullapās papildus (to norāda neveiklais iekārtojums) iespieda frāzi par karaļa privilēģiju (tā Mollīns mēdza darīt tikai viskutelīgākajos gadījumos). Iniciatoriem un atbalstītājiem — pilsētas rātei, ģildēm, Melngalvju kompānijai — bija vēl citi nolūki: kulta regulēšana, lai nepieļautu patgalvības.

Pāris formulējumu tekstā it kā ierāda «draudzei» pakļauto vietu pilsētas hierarhijā. Tomēr izdevumam piemīt arī demokrātiskas iezīmes. Katehisma un evaņģēliju daļā daudz politipāžu nospiedumu — tipisks tautas grāmatu apdares paņēmieni; ne vairs tradīcija, kā 16. gadsimta Kurzemes izdevumā, bet vizuāla papildinformācija, kas konkretizē abstrakcijas, ar emocionālu

¹ Detalizētāki fakti par Mollīnu — Lg 41.—47. lpp. Plašs apcerējums: *Zanders O.* Tipogrāfs Mollīns un viņa laiks. — R., 1988. Sk. arī: *Zanders O.* Mollīns un Rīgas humānistu // *Grāmata*. — 1990. — № 4. — 75.—79. lpp.; *Klētņieks J.* Pirmajam Rīgā iespiestajam kalendāram — 400 // *Turpat*. — 85.—87. lpp.

² Zināmi trīs komplekta eksemplāri — Rīgā (VB), Tartu (Universitātes bibliotēkā) un Ņujorkā (Publiskajā bibliotēkā, agrākais Rostokas eksemplārs).

efektu veicina mācības apguvi. Dziesmu krājuma saturā atšķirībā no Rīgas vācu grāmatām un Kurzemes 1586.—1587. gada komplekta bija saglabāti arī daži reformācijas kulminācijas laika demokrātiskie elementi un — galvenais — saglabāti senākie teksti, senākās redakcionālās formas. Pēc tā var secināt, ka Mollīna sarūpētā latviskā rokasgrāmata vēl lielā mērā respektēja Rīgas latviešu pieradumus un vēlmes.¹

3

Sākot ar kontrreformācijas laiku, jaušama lielāka katoļu aktivitāte latviešu rakstos. Viņiem 16. gadsimta nogalē un 17. gadsimta pirmajā ceturksnī rokrakstu veidā krājās tādu pašu tipu liturģiskā literatūra kā luterāņiem. (Iespējams, ka bija arī iespiestas, tagad zudušas grāmatas.) Visos tālāk minētajos pazīstamajos 17. gadsimta 20. gadu iespiedumos un rokrakstos konstatēti agrāko gadu desmitu dziesmu, evaņģēliju, liturģisku formulu iestrādājumi. Vēsts, ka 17. gadsimta padesmitajos gados Umurgā latviešu katoļu svēceļņieki cauru nakti dziedājuši garīgas dziesmas, liek domāt — tādu dzejojumu bija piekrājis jau krietnā skaitā. Tiešas ziņas ir par pāris pašlaik vēl neatrastiem katehismiem — J. Malloviusa, varbūt G. Elgera un — ja tas nav 1585. gadā izdotais — Tolgsdorfa. Te jāpieskaita vēl Tolgsdorfa biogrāfija minētais viņa vēlinā posma veikums (Tolgsdorfs miris 1620. gadā): sprediķi vai pamācības un lietvārdu vārdnīca (nomenklators; tā pēdas varbūt saskatāmas 1688. gadā iespiestajā vārdnīcā, sk. 61. lpp.).

1611. gadā Rīgā Livonijas katoļu sinode lēma: pārlieku neglīti esot, ka šīs provinces baznīcās garīgās dziesmas un katehisms esot tik dažādīgi; lai saglabātu vienveidību, jāpūpējas par dziesmu pielabošanu un iespiešanu.² To paveica lielajā katoļticības centrā Braunsbergā Austrumprūsijā (tag. Braņevo Polijā). Dziesmu krājumu sastrādāja izcils jezuītu ordeņa darbinieks Latvijā Georgs Elgers, ļoti iespējams, ka latvietis pēc tautības. Tas iznāca 1621. gadā ar nosaukumu «*Geistliche Catholische Gesänge*» («Garīgas katoļu dziesmas»). Vienlaikus šis izdevums bija arī atbilde uz luterāņu Rīgas 1615. gada dziesmugrāmatu. Elgera krājumā ietil-

¹ Par 1615. gada izdevumu sīkāk: *Apinis A.* Pirmā latviski Rīgā iespiesta grāmata kā literāra problēma // *Dailliteratūra latviešu grāmatniecībā: Bibliotēku zinātnes aspekti / Latvijas Valsts b-ka.* — R., 1991. — 11.—26. lpp.

² *Kleintjenss J.*, citētais darbs, 285. lpp.

pināti tulkojumi no latīņu, vācu, poļu valodas, ap desmit dzejojumu no Rīgas grāmatas (visvairāk Ziemsvētku ciklā). Iespējams, ka daži no šiem kopējiem tekstiem latviskoti jau pirmsreformācijas gados, uz ko norāda arhaiskā valoda un tulkošanas tehnika.

Elgera krājums bija liels solis uz priekšu mākslinieciskajā ziņā. Valoda ir skaidrāka, arī ortogrāfija filoloģiski rūpīgāk nostrādāta. Dzejots ar atskaņām, daudzviet no senākos latviešu rakstos lietotā tīri toniskā pantmēra pāriets uz poļu kultūrā parasto sillabisko. Aiz Elgera dziesmu grāmatas jūtama dzejas skola, ko kopa jezuitu izglītības sistēma, — romāņu tautu versifikācijas principi, viduslaiku latīņu dziesma, ko Dienvideiropā izplatītais katolicisms bija radījis, kontaminējot antikās kultūras drumslas ar folkloru. Uz šī fona saprotamāki ir šur tur sastopamie šķietami negaidītie latviešu folkloras graudiņi — deminutīvi, refrēni «žūžū, žūžū» vai «līgo, līgo».¹ Jaušams dziesmu uzdevums ar tēlainību un citiem estētiskiem līdzekļiem draudzes locekli dziļāk ievadīt specifiski katoliskajā izjūtā. Ļoti augsts ir emocionālais tonuss. Spriegums, galēji naturālā un galēji garīgā satuvinājums šeit, tāpat kā dažviet Rīgas 1615. gada grāmatas jaunākajā dzejojumu slānī, jau ir baroka kultūras iezīmes.

Pēc gada turpat Braunsbergā iznāca īsu rituāla tekstu krājums «*Agenda parva*» («Mazie darāmie darbi»), kur atsevišķās vietās bija formulas un jautājumi paralēli latviešu, igauņu, poļu un vācu valodā. Lingvistiski tos pārbaudot, noskaidrots, ka Elgers to izstrādāšanā nav piedalījies. Elgera biogrāfijā savukārt minēts viņa sarakstīts darbs «*Institutiones Christianae*» («Kristīgas ievadmācības»); tas nav atrasts. Spriežot pēc analogijas ar līdzīgu igauņu darbu, te varēja būt katehisms, ceremoniju un svētku izskaidrojumi, dziedājumi, lūgšanas. Varbūt arī tas tika iespiests.

Braunsbergas izdevumi liekas būt organizēta pasākumu sistēma. Katoļu puses tālāko aktivitāti latviešu rakstos kavēja Vidzemes pāriešana luterticīgās Zviedrijas varā un Latgales grūtais stāvoklis 17. gadsimta vidū un otrajā pusē, kur laiku pa laikam vēl plosījās kaimiņvalstu kara darbība. Ir noteikti konstatējams, ka luterāņu latviskā grāmatniecība gan 16. gadsimta pēdējā trešdaļā, gan 17. gadsimta sākumposmā ietekmēja katoļu darbību latviešu literatūrā; pretējas ietekmes pagaidām nav saskatītas.²

¹ Sk. arī: *Kučinskis S.* Latviešu katoļu mācību, lūgšanu un dziesmu grāmatas.; *Karulis K.* Vai pirmais latviešu dzejnieks 17. gadsimtā?: *Georgs Elgers un viņa dziesmas // Dzimtenes Balsis.* — 1986. — 27. marts. — 6. lpp.

² Katoļu grāmatniecības fakti un avotu norādes Lg 47. un 48. lpp.

Grāmata — jaunais kultūras faktors

«[Kultūras] pieminekļi tiek pārdēstīti, transplantēti jaunā augsnē un šeit turpina patstāvīgu dzīvi jaunos apstākļos un dažkārt jaunās formās — — Transplantācija ļauj vecās kultūras asniem patstāvīgi, radoši attīstīties jaunajā augsnē. Tā ved uz transplantējamās kultūras vietēju iezīmju un vietēju variantu rašanos. Šī parādība ir ārkārtīgi svarīga jaunu kultūru tapšanai un izveidei: to «jaunības» un dzīvesspējas pazīme.»

D. Lihačovs

Ar iespīestās grāmatas tapšanu sākās regulārāka, sistemātiskāka pasaules kultūras pieredzes transplantēšana latviešu sabiedrībā. Kultūras vērtību, slāņu, formu transplantācija ir obligāta ikvienai tautai; neviena sabiedrība nevar palikt strikti savrupa, jo tas noved pie stagnācijas. Neviena jaunlaiku kultūra (vismaz Austrumeiropā) nav attīstījusies no savas tautas folkloras tieši. Visos gadījumos literārā darbība ir sākusies uz transplantēta internacionāla pamata — antīkās, kristietisma, eiropiskās garadzīves sakausējuma. Tikai vēlākajās stadijās zinātnieki, rakstnieki, mākslinieki nodibina kontaktu ar savas tautas mutvārdu daiļradi, kas tad būtiski bagātina profesionālo kultūru.

«Pārdēstīto» elementu tālākā attīstība katrā jaunā vidē norit atšķirīgi atkarā no vides sociālā un kulturālā konteksta. Pārņemtie elementi ar jaunās vides patstāvīgi radītajiem saaužas vienotā audumā, palaikam izteikti nacionālā.¹ Vienlaikus šie pārņemtie elementi tajā ienes savus slēptos un neapzinātos jēgveidojumus, un jaunā vidē, tos apliecinādama, iekļaujas Eiropas kultūras kopējā aprītē un attīstībā. Rakstītais un iespīestais vārds, grāmata, grāmatniecība ir viens no pašiem galvenajiem kultūras, tās jēgveidojumu transplantācijas līdzekļiem.

1

Simt gadu laikā latviešu grāmatniecība bija attīstījusies pirmām kārtām kvantitatīvi. Bez astoņām nepārprotami zināmajām iespīestajām grāmatām bija iznākušas vēl vairākas, par kurām ziņas ir neskaidras. Līdztekus visu laiku tapa teksti rokrakstā, gan īsi pieraksti, gan apjomīgāki darbi un pat lieli krājumi. Ir vērojama attīstība literārajā varēšanā — no primitī-

¹ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. — Л., 1973. — С. 20—23.

vajiem pārcēlumiem Rīgas Jēkaba baznīcas rokasgrāmatas tapšanas sākumā līdz pakupļajai Vācijas dziesminieku ražai 1615. gada grāmatas jaunākajā slānī un jau zināmā mērā izkoptajiem Elgera krājuma atdzejojumiem. Sasniegumu blīvums laikā arvien pieaug. Pirmais pacēlums — 16. gadsimta 20. un 30. gados (mīse vai cits kāds izdevums, kas aizturēts Lībekā, katehisma un perikopju tulkojumi Rīgā, dziesmu krājuma sākums, Jēkaba baznīcas rokasgrāmatas izveide). Tad sekoja 50—60 gadu ilgs relatīvs atslābums. Nākamais sablīvējums — 16. gadsimta 80. gadi (Viļņas un Kēnigsbergas iespiedumi). Bet otrais starplaiks pēc tam ilga vairs tikai apmēram 30 gadu; trešā kulminācija bija 17. gadsimta padsmītie gadi un 20. gadu pirmā puse (Rīgas rokasgrāmata, katoļu aktivitāte Braunsbergā).

Par visiem simtgades laikā tapušajiem rokkrakstiem var spriest, ka tos lietoja tikai garīdznieki priekšā lasīšanai, sludināšanai, mācīšanai. Arī iespiesto grāmatu raža gandrīz visa tika adresēta mācītājiem. Gan baznīcu amatpersonas, gan izdevumu sastādītāji vienā laidā uzsvēra mācītāju galveno uzdevumu — mācīt, mācīt...¹

Adresācijas ziņā atšķirās Kanīzija katehisms «Īsīge pamācīšen...». Lielais eksemplāru skaits un izplatīšanas rīkojumi nozīmē, ka tas bija domāts ticīgajiem pašu lasīšanai. Tomēr jezuiti, kas tik cītīgi hronikās atzīmējuši savus pūliņus un panākumus, nekur nemin, ka būtu mācījuši tautu lasīt. Vairākkārt viņi gan runā par katehizēšanu latviešu vidū, kādā 1585. gada dokumentā pat par «katehētisko lasīšanu», kur zemniekiem jābūt klāt;² varbūt te viņi izmantoja Kanīzija grāmatu. Taču atkal mīkla — viņu hronikas šo izdevumu ne reizi nepiemin, toties 1611. gadā konstatē lielu dažādību katehisma mācīšanā, un ap to laiku priesteris Malloviuss ir izstrādājis savu mācīblidzekli. Rodas iespaids, ka lielā tirāža palikusi tautā neizplatīta.³

Pārējiem zināmajiem iespiedumiem nav konstatējama adresācija tautai. Ko iespējams noskaidrot vai izsecināt par to faktisko izplatīšanos? Par luterāņu latviskajiem katehismiem, kas esot iespiesti vai nu Rostokā, Leipcigā, vai Stokholmā, Posevino gan

¹ Luterāņi katehismu mācīja baznīcā pusdziedus; tas kļuva par tādu pašu rituāla daļu kā dziesmas un evaņģēliji.

² *Kleintjens J.*, citētais darbs, 221. lpp.

³ Varšavas universitātes bibliotēkas eksemplārs sakombinēts no triju eksemplāru fragmentiem, kas pirms tam bijuši izmantoti citas grāmatas iesējumam kā makulatūra. Šķiet, ka katehisma fragmenti Skaras bibliotēkā (Zviedrijā) arī saglabājušies makulatūras veidā. Vairāku eksemplāru iekļūšana makulatūrā tāpat norāda uz tirāžas nepilnīgu izplatīšanos.

raksta, ka tie Livonijā esot ļaudīm rokā, bet cits jezuīts tai pašā laikā sūdzas, ka vietējās valodās neesot nekādu grāmatu.¹ Acimredzot Posevino redzējis kādus no ļoti retajiem eksemplāriem, tāpat šie katehismi būs piederējuši tikai garīdzniekiem un tad arī ne visiem. Kurzemes rokasgrāmata (1586—1587) tika izdalīta baznīcām un mācītājiem, ne tautai. Līdzīgi būs bijis ar Braunsbergas katoļu iespiedumiem. Agendu lietot varēja tikai garīdznieki. Elgera dziesmu krājums un ievadmācības arī diez vai nokļuva līdz draudzes locekļu rokām, jo pēc to iznākšanas katoļisms palika tikai Latgalē, kur, kā stāsta hronisti, ticības lietas tautā bijušas pavisam novārtā.

Citādi ir ar Rīgas 1615. gada rokasgrāmatu. Tai vajadzēja nonākt tirdzniecībā — tikai tā Mollins varēja atgūt paša naudas līdzekļus, ko viņš pēc pavēles bija ieguldījis grāmatas ražošanā. Jau 16. gadsimta otrajā pusē Rīgā bija grāmatveikals, Mollīnam atļāva atvērt otru. Abi tirgojās ar vācu un latīņu grāmatām, gan ievestām, gan šepat iespīstām. Latvīsko rokasgrāmatu Mollins varēja izpārdot arī citādā veidā, piemēram, ar garīdznieku starpniecību. Šī izdevuma tirāža nebija pāris desmitos eksemplāru vien skaitāma: Mollīna pēctecis 1631. gadā izsakās, ka iespīšana izmaksājusi dārgi² un burtstabiņi manāmi nodiluši. Bet garīdznieku skaitā, kas šai periodā atzīmēts, bija ap 12 luterāņu mācītāju Rīgā, 7 — Vidzemes laukos, bez tam jezuītu kolēģijā — 4, citreiz 9, 11 locekļi. Sie nedaudzie garīdznieki vien visu tirāžu izpirkt nevarēja, bet Kurzemes baznīcām Rīgas grāmata nebija vajadzīga, kulta atšķirību dēļ arī lāgā nederēja. Atliek secināt, ka lielāko tirāžas daļu nopirka latviešu baznīcēni Rīgā. Cits norādījums — 17. gadsimta 70. gadu sākumā Rīgas iespīdējs atkārtoti ieteica jaunu rokasgrāmatu gatavot Mollīna izdevumam līdzīgā redakcijā, jo «vienkāršā šejienes tauta» to vairāk cienījot nekā vēlākos variantus,³ pie kuriem vajadzēja turēties mācītājiem. Vēl arguments — 1631. gadā jaunam rokasgrāmatas izdevumam tipogrāfs pievienojis latvisku ievadu, kurā teikts: «Un, ka nevienam jāsūdz, viņam neesots Dieva vārds līdz pillam, tad esmu es ar lielu darbu šo grāmatu ikkatra saimnieka par lab sataisījis; ja tas tā notiekās, ka viņš nespētu baznīcā nākt, tad viņš tomēr savā mājā no savu bērnu jeb no citu godīgu cilvēku var likties priekšā lasīties.» Tāpēc izdevējs aicina grāmatu iegādāties. Kādu lasīpratēju un grāmatu lasītāju daudzumu starp latviešiem, kas

¹ Kleintjens J., citētais darbs, 21. lpp.

² Grāmatu ražošanu tolaik visvairāk sadārdzināja papīrs, t. i., tirāža.

³ Straubergs J. L. Kannenberga vārdnīca un Firekera manuskriptu liktenis // Izglīt. M.-jas Mēnešr. — 1936. — № 12. — 630.—631. lpp.

izveidojās 17. gadsimta pirmā ceturkšņa beigās, viņš bija iekļāvis savās aplēsēs.

Tā ar 17. gadsimta pirmo ceturksni konstatējams: grāmatas tiešajam adresātam, vācu un poļu virsslāņa locekļiem līdzās bija radies «blakusprodukts» — latviešu lasītāji. Šķietams paradokss: visintensīvāk ticības propagandai nodevās luterāņi Kurzemes hercogistē 16. gadsimta beigās un jezuiti Vidzemes laukos 17. gadsimta pirmajā ceturksnī. Bet latviešu lasītāji un grāmatu pircēji vispirms izauga Rīgā. Tas izskaidrojams ar agrākajās lappusēs jau raksturotajiem brīvākajiem sadzīves un informācijas cirkulēšanas apstākļiem. Rīdzinieki bija tālaika latviešu sabiedrības garīgi mobilākā daļa.

2

Vai latviešu grāmatniecības iedibināšana 16. gadsimtā un 17. gadsimta pirmajā ceturksnī bija patvaļīgs, ar vēsturisko nepieciešamību nesaistīts akts? Raugoties visplašākajā perspektīvā, tagad ir skaidrs, ka latviešu kultūra nedrīkstēja palikt tikai orāla, tikai folkloras, ticējumu, vērojumu limenī bez jaunlaiku publicitātes. No otras puses, tā nedrīkstēja palikt savrupa, sevī noslēgusies, ar pasaules kultūras norisēm nesaistīta. Tātad latviešu tautas tālākas attīstības labad grāmatniecības iedibināšana bija objektīvi nepieciešama.

Jau ar pirmajiem soļiem latviešu grāmatniecība aizsāka pildīt vienu no nule minētajiem uzdevumiem — Eiropas kultūras transplantēšanu latviešu sabiedrībā. Grāmatniecība aktivizēja varenā eiropiskās kultūras «transportlīdzekļa» — kristietisma darbību. Latviešu grāmatniecība pirmajā simtgadē piederēja pie Ziemeļu renesanses nomaļzemju grāmatniecības vēsturiskā tipa ar tam raksturīgo viduslaicīgās kultūras noslāņojumu un vairākām agrīnām barokālām iezīmēm.

Sākumā tā, protams, nebija nekāda plaša strāva, tikai sīka urga. Latviešu grāmatniecībā tolaik viss (ar ļoti nelieliem izņēmumiem) bija tulkots, izdevumu saturs iekļāvās šauros liturģiskos ietvaros, trūka izcilu literātu un mākslinieku.

Agrīnajās latviešu grāmatās dominē teoloģiskais atziņas tips. Pretstatā folklorismam kristietisms pamatojās uz krasu atziņas pamatjēdzienu duālismu — Dieva un velna valstība, dvēsele un miesa utt., kas galu galā bija gara un matērijas pretstata izpausme. Gan racionālās domāšanas graudiņi, gan emocionalitātes kāpumi šais grāmatās ved nevis uz izziņu, bet uz ticēšanu. Arī ilustrāciju svešādais kolorīts, neikdienišķā pasaule bija ticēšanas pasaule, tāds pats «augstais stils» kā tekstos, stils, kas senākās

literārās formācijās arvien kalpojis pārliecināšanai. Literārais tēls vēl bija tikai dziļāku parādību ārējs simbols. Dzīves vērtības tika liegtas vai apslāpētas, sociālās sniegtasniecīgā sortimentā, garīgās — vienpusīgi. Kā dzīves jēga izcelta tiekšanās pēc pestīšanas aizkapa dzīvē.

Bet jau pirmajos rokrakstos un izdevumos sākās lielais darbs literāro formu, žanru izveidē. Rakstītāji gan nepietiekami pazina tautas runas veidu un valodā ieviesa daudz svešāda, bet arī tiecās regularizēt, sistematizēt to, ko spēja apgūt. Latviešu valodas normētības augstā pakāpe nākamajos gadsimtos izskaidrojama ar to, ka normēšana sākās jau pašā agrīnā.

Lai cik šaurs bija toreizējās latviešu grāmatniecības vēriens, tomēr tajā jau reljefi izcēlās viena no galvenajām kultūras problēmām. Divas nometnes sadūrās jautājumā — kāda tipa cilvēks, kāda tipa attieksmes pret appasauli, sabiedrību, sevi nostāsies jaunās grāmatu kultūras centrā. Luterāņi izvirzīja domājošu personību, autonomu morāli, uzsvēra indivīda tiešu satieci ar Dievu un «svētajiem rakstiem». Tā bija renesansiska koncepcija. Katoļi prasīja pakļaušanos baznīcas autoritātei, teonomu morāli. Tas bija skatiens atpakaļ uz viduslaikiem. Taču, sasniedzot augstāku māksliniecisko līmeni, ietverot vairāk cilvēcisku jūtu, katoļi būtībā pildīja citus renesansiskus uzdevumus, šai ziņā viņi tāpat pagāja soli uz priekšu. «Mākslai ir svarīgas ne tik daudz atsevišķas filozofiskas un teoloģiskas tēzes un pārliecības, cik šo tēžu un pārliecību tips, stils.» (D. Ļihačovs¹.) Zinātnes attīstībā nav tik nozīmīgi tas, vai taisnība ir «par» vai «pret» pusē, cik tas, kādā mērā «par» un «pret» cīņa virza atziņas uz priekšu.² To pašu var attiecināt uz visu grāmatās iepriekšmetoto kultūras kopumu. Sai aspektā kļūst redzams, ka latviešu grāmatniecības kopējā virzība pirmajā simtgadē bija neapšaubāms progress.

Kultūras etniskais princips (pretstatā viduslaiku nivelējošajai tendencei) ir liels renesanses ideoloģijas ieguvums. Latviešu grāmatniecības pirmās simtgades galvenais rezultāts bija pati ideja par nepieciešamību rakstīt un izdot grāmatas latviešu valodā. Toreizējie darbinieki rīkojās tikai šauru konfesjonālu vai politisku nolūku vadīti. Taču tā viņi ielika pamatu sistēmai «grāmata — grāmatniecība — sabiedrība», kas turpmāk arvien vairāk attālinājās no viņu nolūkiem un noveda pie grāmatas un sabiedrības mijiedarbības.

¹ *Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.* — М., 1979. — С. 29.

² *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum.* — Berlin, 1982. — S. 419.

Atliek pats interesantākais — vērtēt, kā grāmatu nestā informācija darbojas recipientu, latviešu vidē. Sai sakarā vispirms jānovērtē recepcijas priekšnoteikumi un iespējas.

Vispirms, grāmatu valodas uzveramība. Viduslejsvācu ortogrāfija, Elgera patapinātie poļu rakstības paņēmieni grāmatu tiešajiem lietotājiem garīdzniekiem bija pazīstami; tiem latviešiem, kas vispār prata lasīt, — arī; tālaika ortogrāfija, kas mūsdienu cilvēkiem tik ļoti apgrūtina lasīšanu, toreizējiem nevarēja būt par šķērslī. Var vērtēt, ka pirmo grāmatu valoda bija nelatviska, bet ne latvietim nesaprotama; tā bija vismaz tikpat saprotama, cik tālaika angļu, franču vai krievu grāmatu izteiksme vienkāršam anglim, francūzim vai krievam.

Tālāk — latviešu lasītāju «teorētiskā sagatavotība» un tekstu «adaptācijas» pakāpe. Paši sākotnējākie sacerējumi, cik tie tagad pieejami, atgādina sarunu ar neofītu. Taču jau drīz vien grāmatu autori «gara acīm» skatīja klausītāju vai lasītāju, kam «teorijas» — t. i., ticības pamati zināmi (luterāņu dziesmu jaunākie latviskojumi, Elgera krājums).

Savukārt «idejiskās sagatavotības» aspektā jāatceras, no vienas puses, ka dziļi kārtu sabiedrībā dzīvojošiem cilvēkiem grāmatas, kas sludina «saprātīgu» pakļaušanos kārtu principiem kā nepieciešamu eksistences nodrošināšanai, nav nepieņemamas. No otras puses, kā visur Eiropā, arī latviski iespīestās grāmatas vispirms ienāca pilsētnieku dzīvē, kam agrāk nekā zemniekiem rodas nepieciešamība pēc psiholoģiskas integrācijas sociālās grupās, pēc socialitātes ideāliem, lai uzlabotu savu eksistenci hierarhiskajā sabiedrībā. Tālaika latviešu grāmatas — reizē normatīvas un orientētas uz pašdarbību (dziesmu krājumi) — arī tendēja uz šo integrācijas uzdevumu.

Visbiežot, psiholoģiskā pieejamība. Raksturīgs ir fakts, ka 1615. gadā, kad luterānisms Rīgas latviešiem bija pazīstams jau deviņdesmit gadu, iespīestānai tika izraudzīta vissenākā, nedomodernizētā tekstu redakcija, ka rīdziniekiem tā bija tīkamāka par visiem vēlākajiem uzlabojumiem vēl 17. gadsimta nogalē. Tas nozīmē, ka grāmatas uztvēra nevis kā jaunas informācijas nesējas, bet kā formulveidīgu rituāla palīgīdzekli.¹ Idejas, tēli, izteiksmes

¹ Līdzīga situācija bija Kuldīgas latviešu draudzē. Tur 1623. gadā jaunātnācējam mācītājam bijuši «jauni vārde» — rokraksts, kas detaļās atšķīries no iespīestās rokasgrāmatas. Draudze, kas «vece vārde» varējusi «paturēt», šādu tekstu neesot spējusi aptvert. Vizitācijas komisija pieteica palikt pie iemītotā izteiksmes veida (protokols LCVVA 631. f. 1. apr. 15. l. 93. lp.).

līdzekļi acīmredzot kalpoja par «ķieģeļiem» tiem neadekvāta, pat maģiska priekšstata veidošanai. Teksta sakrālā nozīmība vēl it kā uzsvērtā ar iespiedumu eksaltēto tipogrāfiski māksliniecisko veidojumu. Tajā latviešu sabiedrības daļā, kas šo grāmatu informāciju uztvēra, tā, cik spriežams, neveidoja dziļi personīgas nostādnes, bet skāra tikai apziņas ekstraverto slāni. Tā daļēji var izskaidrot faktu, ka veseli ļaužu grupējumi minēto simt gadu laikā vairākreiz pārgāja no vienas ticības otrā un vēl daudz lielākas masas palika pret kristietismu vienaldzīgas.

◆

Grāmatās iepriekšmetotā nozīmīgā vērtība — renesanses laikmeta uzmanība pret cilvēku un viņa problemātiku, personības koncepcijas izveide viduslaicīgo un renesansisko tendenču ciņā — gan tika uztverta nepilnīgi. Tomēr teikt, ka grāmatas palika neiedarbīgas, ka grāmatu pasaule un cilvēku reālā dzīve palika nesavienojami nošķirtas, nevar. Rīgas latviešiem jau bija radusies attieksme pret savu rokasgrāmatu. Viņu gaumes izpausmēs apjaušama pat zināma pašapziņa, savas varēšanas apziņa. Tas jau bija grāmatas un recipienta dialoga sākums, otrs latviešu grāmatniecības pirmās simtgades būtiskais sasniegums.

Reizē arī sākums jaunām problēmām.

Top lasītāja tauta (1625—1755)

Ar 17. gadsimta 20. gadu vidu, kad Rīgu un Vidzemi pēc kara ieguva Zviedrija, nostabilizējās Latvijas teritorijas valstiskais sadalījums un iestājās mierīgāki laiki. Ticības cīņas pierima (kaut arī neizbeidzās galīgi), jo Zviedrijas valdība Vidzemē enerģiski nostiprināja luterānismu kā oficiālo, vienīgo konfesiju. Gan Kurzemē, gan Vidzemē juridisku formu ieguva galīgi izveidojusies dzimtniecības iekārta, agrāko nodevu vietā arvien vairāk ieviesās kļaušu rente. Šī ekspluatācijas forma — zemnieku ikdienas darbs muižnieka saimniecībā — ciešāk nekā iepriekšējā sasaiknēja abas antagonistiskās šķiras. Latviešu grāmatniecība joprojām palika valdošo aprindu rokās. Mācītāji ķērās pie baznīcas pamatliteratūras sistemātiskas izveides, jo mainījusies bija grāmatniecības «programma» — grāmatai nevis vajadzēja, kā agrāk, iesaistīt latviešu masas vienas vai otras konfesijas pusē, bet radīt jaunu psiholoģisku «spēka lauku», kas radikāli pārveidotu viņu apziņu, iekļautu viņus hierarhizētā sabiedrības struktūrā, ieviestu jaunas dzīves formas un attiecības.

Pagrieziens uz jauniem apvārsņiem (1625—1670)

«Baroka literatūra sevi atbalso varenās katalizmas, kas satricināja Eiropas sabiedrību 16. gs. beigās un 17. gs., un dziļās pārvirzes kā sociālpolitiskajā kārtībā, tā arī ideoloģijas sfērā, pārvirzes, kas bija šo katalizmu sekas un pavadīja renesanses ideālu krīzi.»

J. Vipers

Eiropā bija sācies 17. gadsimts — absolūtisma gadsimts politiskajā dzīvē, manierisma un baroka gadsimts estētiskā vai — plašāk raugoties — kultūrā, formālas teoloģijas gadsimts reliģijā. Pēc renesanses iestājās posms, kad personība no jauna

tika integrēta sabiedrisko attiecību saitēs, taču agrākās viduslaicīgās personālās pakļautības vietā stājās atkarība īpašuma, mantiskā, lietiskā sfērā un šādas atkarības ideoloģisks pamatojums. Garadzīves valdītāji producēja savam stāvoklim atbilstošu ideoloģiju, savam dzīves veidam atbilstošus kultūras stereotipus — rituālu, manierību, ārišķību. Nomaļās Baltijas grāmatniecībā tam visam pāri klājās vēl arī provinciāls rustikālisms. Bet spēkā palika kultūras vēstures pamatlikums — arī šādos apstākļos notiek virzība, rodas jaunais, rodas vērtības.

1

Rīgas pilsētas tipogrāfs Gerhards Šrēders, kas sāka darbu 1625. gadā, iegādājās jaunu burtu materiālu, paplašināja izdodamo grāmatu repertuāru, intensīvāk iespieda un izdeva priekšgājēja N. Mollīna pasākto nozaru darbus. Kā nebijuši izdevumu paveidi viņa klāstā minami vairāki apjomā lieli un nozīmīgi darbi latviešu valodā, par kuriem runa būs tālāk, jauna literatūra skolai latīņu valodā līdz ar lielu skaitu disputāciju (dažas pat par dabzinātniskiem tematiem), vācu valodā lauksaimniecības enciklopēdija (Z. Guberta «*Stratagema oeconomica oder Ackerstudent*», 1645)¹, nozīmīgas vēsturiskas apceres un relācijas par kara darbību, katehismi igauņu valodā (kamēr Igaunijā vēl nebija savas spiestuves). Tomēr šis plaukums bija tikai vietēja mēroga, relatīvs; šejienes grāmatiespiešana palika iepakā, ja salīdzina ar Rietumeiropas vērienu; tā bija neienesīga darbības nozare galvenokārt vājā noieta dēļ. Zīmīgi — Šrēdera spiestuve Krāmu ielā 1644. gadā atradās galīgi nolaistās, nepiemērotās telpās.² Viņam spēcīgi konkurenti bija no ārzemēm iebraukušie sīktirgoņi, kas esot «pārplūdinājuši» zemi ar ieviestiem kalendāriem, tā ka paša Šrēdera izdotie palikuši simtos neizpārdoti. Viņa grāmatas neiesietas galu galā nonākot piparbodnieku rokās kā makulatūra. Minētās Guberta grāmatas ievadā Šrēders sūdzas: «Sajā mūsu mīļajā tēvzemē nav iespējams izgatavot un laist klajā ne tuvu tik daudz skolas literatūras kā grāmatiespēdējiem Vācijā, jo nevācu bērni maz tiek turēti skolā.»³

Citiem Baltijas grāmatniecības darbiniekiem klājās vēl nelāgāk. Pēc Šrēdera Rīgas pilsētas spiestuvē privāti (bez rātes atal-

¹ «Saimnieciskā stratēģija jeb Tīrumu studētājs». Šo darbu M. Lomonosovs daļēji tulkojis krieviski no 1688. gada izdevuma (*Stradiņš J. Lomonosovs un Latvija*. — R., 1987. — 81.—89. lpp.).

² LCVVA 749. f. 6. apr. 1402^a, l. 1249. lp.

³ Sk. arī rakstu: *Taube M. Rīgas tipogrāfs un izdevējs G. Šrēders // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. — 1990. — № 6. — 38.—44. lpp.

gojuma) strādāt pāris gadu izmēģinājās A. Hākelmanis un tā mantinieki, bet spēja izdot tikai dažus apsveikumus un dzejoļus. Kad atvēra Tartu universitāti, Rīgas iesējējs un grāmattirgotājs K. Ritavs centās dabūt atļauju tur atvērt pārdotavu un spiestuvi, bet bez panākumiem, jo universitātei jau tādas bija. Jelgavā darbojās grāmatiesējējs (vecākais zināmais dokuments — 1664. g.¹), kas acimredzot arī pārdeva dažu veidu izdevumus.

Rietumeiropā kapitālisti labprāt ieguldīja naudu grāmatu ražošanā aizdevumu kārtā, Latvijā tādi pasākumi nav zināmi. Ārzemēs spiestuvju īpašnieki apvienojās organizācijās vai dibināja izdošanas sabiedrības, reizēm apvienoja spēkus un līdzekļus kāda apjomīgāka izdevuma izlaidei. Arī tāda prakse Baltijā nav zināma. Līdz pat 17. gadsimta pēdējās trešdaļas sākumam Rīgas iespiedēji žēlojās par grāmatu gauso noietu un grūtībām iegūt «namnieka pārtiku»².

Privilēģijas, kas spiestuvju produkciju aizsargāja no konkurences, pārvērtās par līdzekli, ar ko varas iestādes nodrošināja latviešu grāmatu izlaides monopolu un vienlaikus kontroli.³

Pirmā latviešu grāmata jaunajos apstākļos bija baznīcas rokasgrāmatas atkārtots izdevums 1631. gadā, tagad ar nosaukumu «*Lettisch Vademecum*» («Latviešu ceļvedis»). To sastrādāja Georgs Mancelis gluži jaunā redakcijā. Tās ortogrāfija pēc etimoloģiskā principa⁴, loģiskā, saprotamā izteiksme gan vēl nebija konsekventa sistēma, bet drošs pamats tai (sistēmu līdz konsekvencei novadīja daļējās reformas 17. gadsimta beigās). Būtiska novitāte bija rokasgrāmatas satura paplašināšana. Mancelis to papildināja ar t. s. «Jeruzalemes izpostīšanas stāstiem» pēc antīkā vēsturnieka Jozefa Flāvija vēstījuma par dramatiskajiem Jūdejas kara notikumiem m. ē. 70. gadā. Tā bija pirmā vēsturiskā informācija, vispār pirmā nerelīģiskā informācija latviešu grāmatniecībā. Mancelis vēl komplektā iestrādāja arī t. s. «Ziraka gudrības grāmatu» — moralizējošu izteicienu kopu no Bībeles. Abi papildinājumi pēc funkcionālā uzdevuma vairs nav rituāla teksti, bet lasāmviela, pēc domāšanas veida — literatūra, t. i., tie ietiecās jau īstenības estētiskā apjēgsmē. Ka mācītāji apzinājās vajadzību pēc jaunas, neceremoniālas lasāmvielas, tāpat liecina citi fakti:

¹ LCVVA 554. f. 3. apr. 2191. l. 1. lp.

² Ienākumi no sava amata saskaņā ar īpašajām namnieka tiesībām.

³ Rīgas spiestuves darba viduvējo kvalitāti var izskaidrot ar tās monopolstāvokli un konkurējošu uzņēmumu trūkumu (*Karulis K. Ieprecētā spiestuve // Jaunās Grāmatas. — 1988. — № 1. — 4. lpp.*)

⁴ Mācītāji un amatpersonas privātā dzīvē un iestādēs gan vēl labu laiku inerces dēļ rakstīja priekšmancela ortogrāfijā.

Mancelis pats vēl pārtulkoja «Zālamana sakāmvārdus», kāds cits — visas Dāvida dziesmas un šos pašus sakāmvārdus (viņa darbs palicis neiespiests, saglabājies A. Gecela rokrakstā; nav skaidrs, vai Gecels ir autors vai tikai pārrakstītājs).¹ Rokasgrāmatu gandrīz nemainītā veidā laida klajā arī 1643. gadā, tātad vajadzība pēc tāda izdevuma auga (acīmredzot tāpēc, ka Zviedrijas valdība Vidzemes laukos dibināja luterāņu draudzes, iecēla mācītājus).

Gan tiešie amata pienākumi, gan vērienīgāka darbošanās ar rakstiem rosināja mācītāju interesi par latviešu valodu (pirmā vārdnīca — Manceļa «*Lettus*» («Latvietis») — 1638. gadā, pirmā gramatika — J. Rēhehūzena — 1644. gadā²). Arī valodnieciskās intereses pārauga literārajās. Mancelis savas vārdnīcas otrajai daļai — frazeoloģijai — pievienojis vēl desmit sarunas, jaukas sadzīves ainiņas, kurās atklājas šis tas no zemnieku psiholoģijas. Tās jau vērtējamas kā viens no latviešu daiļprozas iedģļiem.

Liels literārās domāšanas un literāro līdzekļu īpatsvars ir Manceļa sprediķu krājumā. Viņš to bija sācis veidot 30. gados; līdz iespiešanai to paspēja iepazīt, kā autors izsakās ievadā, daudzi mācītāji un latviešu valodas pratēji. Darbs izdots 1654. gadā ar nosaukumu «*Lettische langgewünschte Postill*»³ («Ilgi gaidītais latviešu sprediķu krājums»). Mancelis te ir īsts prozas meistars. Viņš ļauj vaļu klasiskajās studijās un gadsimtam tipiskajā aizrautībā ar retoriku iemantotajai patikai uz gariem periodiem, tīksminās par sinonīmu bagātību, runā spēcīgā, tēlainā izteiksmē ar efektīgiem salīdzinājumiem, ritmizē vēstījumu ar atkārtojumiem, jēdzienu kumulējumiem. Kuplā, daudzkrāsainā valoda tuvojas tautas runai, brīdi pa brīdim pamirdz ironijas, drastiskuma dzirkstelītes.⁴ Savas domas ilustrēšanai no Vecās derības Mancelis izraudzījies folkloriskākos gabalus un motīvus, no Jaunās — emocionālākos.

¹ Praksē arī šie teksti tika lasīti dievkalpojumos. Mancelis rokasgrāmatas ievadā stāsta: pārliecinājies, ka Jaunās derības epistulas latvieši uztverot ar grūtībām, viņš labākus rezultātus esot sasniedzis, lasīdams priekšā Zīraka gudrības un tās komentēdams.

² Faksimiliespiedums un analīze: *Fennel T. G. The First Latvian Grammar*. — Melbourne, 1982.

³ Literatūrā (arī Lg) un bibliogrāfijā minētais variants «*Langgewünschte Lettische Postill*» tur ieviesies no krājuma otrās daļas nosaukuma, kamēr nebija pazīstami eksemplāri, kuros saglabājusies kopējā titullapa.

⁴ Sk. arī rakstu: *Bērziņš L. Valoda un izteiksme Manceļa rakstos // Izglītības Mēnešr.* — 1944. — № 1. — 8.—12. lpp.; № 2. — 29.—31. lpp. Par Manceļa meistarību 17. gs. luterāņu runasmākslas gaismā: *Krēsliņš J. Dominus narrabit in scripturis populorum.* — Stockholm, 1989. (Angļu valodā.)

Spreidīkos ir daudz vēstures faktu — slavenu «svētās zemes» vietu apraksti (Mancelis tos sniedz aizgūtnēm, kā kādā tūristu ceļvedī...), stāstījumi par «tautu laikiem», t. i., Livonijas kara notikumiem. Autors zīmē sadzīves ainas, prot būt bargs sodītājs un dziļi personīgi ieinteresēts vērotājs, prot it kā tieši skatīties savam klausītājam vai lasītājam acīs, un galu galā psiholoģiskajā struktūrā starp Manceli un viņa adresātu nemaz nav tāda bezdibeņa.¹ Ja ievēro citzemju 17. gadsimta pieredzes liecību, ka reālu notikumu iztirzājums vienkāršajiem cilvēkiem tolaik bija piemērotāks appasaules apjēgsmes līdzeklis nekā beletristiska izdoma², tad skaidrs — Manceļa spreidīki toreizējos apstākļos bija tas pats, kas mūsdienās īsta estētiski pilnvērtīga literatūra, liels solis uz priekšu literārajā procesā, mākslas veida «literatūra» tapšanā.

Citu virzienu aktivizēja Vidzemes garīgo lietu noteicēji. Atjaunojot luterānisma sašķobijušās pozīcijas, tur par galveno uzdevumu atzina ticības pamatu iemācīšanu zemniekiem, par galveno līdzekli — katehismu (luterānisma tēze: lai ticīgais izdarītu pareizu izvēli, viņš reliģijā jāizglīto). Tradicionālais M. Lutera mazais katehisms grūti vien bija iedabūjams latviešu galvās, tāpēc izstrādāja citus variantus (Rēhehūzena katehisma izskaidrojums (1648) nav iespiests; ģenerālsuperintendenta J. Geceliusa sarūpētais katehisms (1662) nav atrasts).

Zviedrijas valdības aprindas domāja vēl par vienu ticības stūrakmeni — sāka priekšdarbus Bībeles tulkošanai. Tas bija daudz grūtāks pasākums, tobrīd izrādījās neveicams. Kad 1664. gadā īpaši uzaicinātie mācītāji izgatavoja savus tulkojuma paraugus, neaicināts tādu lika iespiest arī tobrīd vēl latviešu literatūrā nepazīstamais Jānis Reiters — mācītājs, Rīgas latvieša dēls. Bet viņa pašpieteikumu noraidīja. Īstais cēlonis laikam bija Reitera agrākie kritiskie izteikumi par Lutera vācisko Bībeles tulkojumu un luterānisma pamattēzēm; kā formālu ieganstu minēja darba iepriekšēju neatrādīšanu baznīcas vadībai.³

¹ Kāds garīdznieks vēlāk liecina: Manceļa vienkāršā, saprotamā, zemnieku dzīvei piemērotā valodā uzrakstītie spreidīki, tautai nolasīti, labāk patīkot nekā mācītāju pašsacerētās runas (*Straubergs J.* Jaunatrastais garīga satura rok-raksts Stokholmā (XVII g. s. beigās) // *Ceļi*. — 1935. — 6.—246. lpp.).

² Vērojumi parīziešu bibliotēkās: *Martin H. J.* Livre, pouvoirs et société a Paris au XVII siècle (1598—1701). — Genève, 1969. — T. 1. — P. 497—514.

³ Reitera biogrāfijas dati: *Lācis M.* Jāņa Reitera dzīve (precizējumi un papildinājumi) // Bibliotēkas — lasītājiem: Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — R., 1984. — 114.—136. lpp.; *Karulis K.* Jānis Reiters un viņa tulkojums. — R., 1986.

Katoļi varēja brīvi rīkoties Polijas varā palikušajā Latgalē. Jezuītu centrs te bija Daugavpilī, redzamākais rakstītājs — Georgs Elgers. Ap 1640. gadu viņš sāka trijvalodu (poliski latviski) vārdnīcu, acīmredzot vispirms jezuītu skolas vajadzībai; sagatavoja evaņģēliju izlases tulkojumu, dzīrās sakārtot jaunu dziesmu krājumu. Šķiet, ka 40. gados Elgers rīkojās privāti. Tad, 1659. gadā, viņš no savas priekšniecības saņēma rīkojumu sagatavot iespiešanai dažas latviešu grāmatas.¹ Tās iznāca jau pēc viņa nāves 70. un 80. gados (ja bija kādi agrāki izdevumi, tad tie nav saglabājušies).²

2

Nepilna pusgadsimta laikā latviešu valodā iznāca tikai apmēram 10 iespiestu grāmatu. Nebija pat vēl radīta visa baznīcas pamatliteratūra. Tomēr iezīmējās vairākas jaunas dominantes. Grāmatās ieplaiksnījās dzīves reālijas (Manceļa sarunas, sprediķu sadzīvīskā un vēsturiskā viela). Reliģiskās grāmatas sevī uzņēma arvien vairāk elementu no citiem sabiedriskās apziņas veidiem — politiskās un tiesiskās, ētiskās un mākslinieciskās, pat zinātniskās domāšanas. Spriežot pēc Manceļa sprediķu izsvartotajām domu konstrukcijām un argumentācijās, var secināt, ka grāmatu struktūrā palielinājās loģikas loma. Sākās Baltijas vācu autoru oriģināljaunrade latviešu rakstu jomā. Radās rakstnieka tips (Mancelis, Reiters), kas apzinās individuāli rakstītā nozīmi, savu literāta pienākumu.

Latviešu grāmatniecība 17. gadsimtā (un vēl tā turpinājumā 18. gadsimta pirmajā pusē) bija barokāla. Tas izpaužas tieksmē pēc laicīgajā dzīvē nesasniedzamā, traģiskā pasaulsijūtā, emocionālā sastrēdzinājumā, antinomismā, metaforiskumā. Baroka noskaņas baro dažādi idejiski avoti.³ Tā laikmeta latviešu grāmatniecībā un literatūrā divi krasākie pretpoli bija Mancelis un Reiters.

Mancelis noteikti stāvēja valdošās muižnieku kārtas interešu pusē. «Tā saka Dieva dēls: «Caur man' valda tie lielikungi und

¹ Elgera biogrāfijas dati: *Kučinskis S.* Jezuīts Juris Elgers // *Dzimtenes Balss.* — 1953. — № 8. — 17.—23. lpp.; *Kučinskis S.* J. Elgera mūža gājums // *Turpat.* — 1953. — № 11. — 17. lpp.; № 12. — 21.—26. lpp.; 1954. — № 1. — 28.—35. lpp.; *Kučinskis S.* Juris Elgers // *Dzimtenes kalendārs 1987. gadam* — [Vāsterās], 1986. — 130.—156. lpp.

² Sīkāki dati un literatūra par 1625.—1670. g. posma grāmatu ražošanu un ražu — Lg 50.—57. lpp.

³ *Bunneп Ю. Б.* О разновидностях стиля барокко в западноевропейских литературах XVII в. // *Проблемы изучения культурного наследия.* — М., 1985. — С. 373—383.

visi valdītāji uz zemes. — — — Sinī zemē dodat jūs tiesu un gobu saviem kungiem ne vien kā tā veca zemes tiesa jir, bet Dievs pats jums un jūso tēvotēviems to jau jir pavēlējis.» Mancelis uzstājas par centralizētu ideoloģiju («tiems augstiems kungiem . . . būs uzraugus baznīcā celt»), pret jebkādu patstāvību sludināšanā. Filozofiskajos uzskatos Mancelis no jaunības radikālisma — zinātnes nostatījuma pretī dēmonoloģijai apcerē par zemestrīcēm¹ — bija atgriezies pie raganu un pesteloģtāju atzīšanas sprediķu daudzkārtīgajos «grēku sarakstos». Manceļa baroks pieder pie varianta, ko varētu nosaukt par reliģisko. Cilvēka iespēju izšķirties Mancelis ierobežo ar savām prasībām, un starp tām redzamā vietā ir ārējs baznīciskums; turpretim tiesību individuālam patstāvīgi domāt Mancelis pilnīgi izskaudis. Viņa «literārais varonis» ir pūlis. Ar «teoloģiskajam gadsimtam» raksturīgo skrupulozo intelektualizēšanu Mancelis līdz pāris teorētiskām tēzēm izsausinājis tuvākmīlestības bausli. Sprediķus pilda aizliegumi, grēku nosodījumi, turpretim pozitīvā programma tikpat kā nemaz nav izstrādāta.

Reitera nemierīgā dzīve, vajāšana liedza viņam atstāt kaut cik jūtamākas pēdas grāmatniecībā; viņa literārā darbība izpaudās mutvārdu sprediķos. Par Reitera stāju šai periodā var spriest pēc viņa studiju darbiem Tērbatas universitātē², viņa sadursmēm ar varasnesējiem. Bībeles tulkojuma parauga 1664. gada izdevums nav atrodams, bet zināms, ka tajā bija fragmenti no Mateja evaņģēlija, acīmredzot tie paši, kas saglabātajā 1675. gada izdevumā. Tas tāpēc kļūst par galveno avotu Reitera uzskatu iepazīšanai. Mācītāja amatā būdams, Reiters vienmēr turējās kopā ar tautu. Ja Reiteram būtu bijušas plašāka literārā darba iespējas, viņš būtu realizējis demokrātiskā, «zemā» baroka līniju. Viņa rīcību raksturo renesansiska nepakļaušanās dogmām (Reiters piekopa no katoļu un vēl agrākiem laikiem mantotus rituālus, vairākreiz pārgāja no vienas konfesijas otrā) un — galvenais — dedzīga cilvēkmīlestības sludināšana. Evaņģēlija fragmenti ir atlasīti tieši par šo tematu; kādas pratināšanas reizē Reiters bija izteicies, ka no luterānisma esot izkritusi savstarpējās mīlestības mācība. Kā renesanses ideālu krīze (Mancelis), tā izmisīgi cen-

¹ *Svelpis A.* «... Aristoteļa domas nemaz nav tik absurdas ...» // Lit. un Māksla. — 1983. — 12. aug. — 16. lpp.

² Viens no tiem — «*Positiones philosophicae de mansuetudine*» («Filozofiskas tēzes par lēnprātību», 1654) — tagad zudis; pāris lappuses fotoattēlos redzamas rakstā: *Draviņš K.* Par Jāņa Reitera iespiestiem darbiem // Ceļi. — 1969. — 23.—24. lpp. Otrs — «*Positiones theologicae de Coena Dominica*» («Teoloģiskas tēzes par dievgaldu», 1656) — saglabājies vienā pašā eksemplārā VB R W2S/2517.

tieni pie tiem atgriezties (Reiters) ir būtiskas baroka kultūras satura puses. «Baroka literatūrā raduši iemiesojumu gan dziļas traģiskas pilnie centieni nosargāt cilvēka cieņu šai grūtajā pārejas laikā, gan mēģinājumi radoši apjēgt uzbangojušās krīzes galāznākumus, tās mācību gaismā bagātināt humānistiskos priekšstatus par cilvēku un īstenību.» (J. Vipers.¹) Reitera pieķeršanās cilvēkmīlestības bauslim ir ne tikai «humānistiskais priekšstats par cilvēku un īstenību», bet arī nākotnes iezīmju pirmais paplaiksnijums — luterānisma strupceļa apstākļos kopš 17. gadsimta beigām (Vācijā) un 18. gadsimtā (Latvijā) šo mācību augstu pacēla piētisms un čehu husītisma izauklētais hernhūtisms.

Manceļa literārajam veikumam pienākas godpilna vieta latviešu literatūras vēsturē tāpēc, ka tas ļoti pilnīgi izteica savu laikmetu, Reiteram — tāpēc, ka viņš bija kā tilts pāri šim laikmetam no renesanses idejām uz nākotni.

3

Grāmattirdzniecība Latvijā kļuva rosīgāka. Ir ziņa jau 1644. gadā par grāmatu veikalu arī Jelgavā. Pārdodot Rīgas iesējējiem savus iespiedumus neiesietā veidā, Sērēders 1641. gadā ar viņiem vienojās, ka par latviešu rokasgrāmatu saņems 10 mārkas, par Manceļa vārdnīcu — 4,5 mārkas. Bet grāmatas cenā, ko prasīja no pircējiem, vēl jāieskaita iesiešanas izdevumi. Rokasgrāmatai tie atkarā no darba veida svārstījās starp 4 un 22 mārkām. Salīdzinājumam: par 1 dālderu (15 Rīgas mārkām) toreiz varēja nopirkt 30—40 kg un vēl vairāk rudzu — izejvielas dārgajam galvenajam pārtikas produktam — maizei.

Grāmatu tirāžas, liekas, turējās pāris pirmo simtu robežās. Tā domāt ļauj aplēses, ko iespējams izdarīt pēc ziņām par šo pašu rokasgrāmatas 1631. gada izdevumu un Manceļa vārdnīcu. Rīgas iespiedējs 1674. gadā žēlojās, ka neticami lēnā noieta dēļ viņš būšot spiests nodot makulatūrā savus iespiedumus, to skaitā arī latviskos, un priekšgājēja izdotos Manceļa sprediķus. Tomēr latviešu dievvārdu grāmatas tika laistas klajā atkārtoti. Turpretim valodnieciski darbi nekad netika izdoti otrreiz. Liekas, šo atšķirību var izskaidrot tā, ka vārdnīcas un gramatikas pirka tikai mācītāji, bet kulta tekstus — arī latvieši.

Kurzemes superintendents P. Einhorns 1649. gadā raksta — valdot uzskats, ka latviešiem skolas dot nevajagot: ja viņi spētu lasīt šīs zemes vēsturi un tā uzzinātu par vācu varmācīgo

¹ Bunnep I.O. B., citētais darbs, 376. lpp.

uzkundzēšanos, tad sāktu censties pēc atbrīvošanās un saceltos.¹ Tomēr skolas, kurās lasīšanu varēja mācīties latvieši, jau bija. Kurzemē 17. gadsimta vidū darbojušās vairākas zemāka tipa skolas, principā pieejamas arī latviešiem.² Rīgā divas latviešu skolas — Jāņa un Ģertrūdes — zēnus gatavoja par baznīcas ceremoniju dalībniekiem, Jāņa skolā arī par ķesteriem, kam baznīcā bija jālasa, jādzied. Par šo mācībiestāžu nelielo efektivitāti liecina apstākļi, ka grāmatu autori adresācijā neorientējās uz skolu beidzējiem latviešiem. Taču Mancelis sprediķos sparīgi propagandē skolu mācību; par absolūti nereālu lietu viņš tik daudz gan nerakstītu.

Sprediķu krājumā, kur Mancelis konsekventi turas zemnieku ikdienas priekšstatu lokā, daudz runāts par grāmatu, rakstu, lasīšanu. (Arī viņa vārdnīcā rakstīšanas un lasīšanas termini fiksēti plaši un niansēti, frazeoloģijas daļā ir pat īpaša nodaļa «No grāmatāms».) Mancelis paļaujas, ka visi viņa klausītāji grāmatu labi pazīst, zina tās uzdevumu. Taču lasītprasmi Mancelis prezumē nelielā latviešu daļā; dažs sakot: «Es esmu arājs, neesmu grāmatas daudz lasījis, nei arī māku lasīt,» — bet cits: «Nu ir grāmata tāda, ka es pats varu lasīt jeb no savu bērnu likties priekšā lasīties, kas tas evaņģēlijums jir.» Nereti atskan uzrunas: «dziesmu grāmatā jūs varieta atrast...», «atdari to grāmatu...». Sprediķu krājums, tapis uz novērojumu pamata, atspoguļo nevis Mancela iedomas, bet realitātei tuvu stāvokli.

Rēhehūzens 1648. gadā memorandā Zviedrijas karalim, negatīvi raksturojot latviešu zināšanas kristietismā (šai apstākļi viņš vainoja muižnieku nolaidību, skopulību, mācītāju nepietiekamo tautas valodas prasmi), izteicās, ka Dievs no simt nevāciem nedabūšot ne piecus. Starp šiem dažiem «paradīzes kandidātiem» tad būtu meklējami grāmatu lietotāji — vispirms tur, kur lasīšanas un raksta prasme bija tieši nepieciešama dzīvē, īpaši pilsetās.³ Tieši šai vidē radās arī Reitera izcilā personība; uz tālāko izglītošanos Domskolā un universitātē viņu acīmredzot pamudināja intelektuālā rosība apkārtņē.

Rezumējot minētos norādījumus, ir pamats secināt, ka 17. gadsimta vidusdaļā jau bija minimāls lasītpratēju un grāmatu lasītāju slānis arī starp latviešiem.

Tomēr šī slāņa garīgajā dzīvē grāmatu kultūra — kristie-

¹ *Einhorn P.* Historia Lettica. — Dorpt, 1649. — S. 61—62.

² *Salmiņš A.* Latvijas skolu izveidošanās un attīstība feodālisma posmā. — R., 1980. — 12.—13. lpp.; *Салминь А.* У истоков латышской школы // Феодализм в Балтийском регионе. — Р., 1985. — С. 124.

³ Arī citās zemēs 17. gadsimtā galvenie lasītāji zemākajos slāņos bija pilsētu priekšburžuāzijas un priekšproletariāta aprindas.

tisms — palika tikai pašā virspusē, ārēja baznīciskuma ietvaros. Tāpēc grāmatu lasīšanas procesu šajā latviešu sabiedrības daļā vēl var iedomāties tikai kā t. s. intensīvo lasīšanu (atkārtota atgriešanās pie jau zināmās informācijas).¹

Grāmatu straume sāk plūst (1670—1710)

«Zēlīgais Dievs gandrīz vai kā žēlastības brīnumā padarīja tautas sirdi labprātīgu pret apmācībām [skolā un lasīšanā] un turklāt tik neparasti spējīgu, ka tas, kas to nav redzējis, tikko var ticēt.»

J. Fišers 1689. gadā

17. gadsimta otrajā pusē Eiropas politiskajā dzīvē absolūtisms sasniedza kulmināciju. Buržuāzija, pieņemdamās spēkā, atbalstīja valdnieku centienus pēc absolūtas varas, jo tie tad spēcīgāk varēja uzstāties pret feodālo aristokrātiju. Zviedrijas karaļa valdība gadsimta pēdējā trešdaļā veicināja feodālām attiecībām pretēju attīstību. Šī politika Vidzemē noveda centrālo Zviedrijas valsts varu konfliktā ar šejienes vācu muižniecību un Rīgas valdošo slāni. Lielum lielai daļai muižnieku vajadzēja muižas atdot valstij, Rīgai atņēma kāda nodokļa ienākumus. Analogi, kaut arī vājāk izteikti procesi risinājās Kurzemes un Zemgales hercogistē, kur hercogi centās iegūt lielāku varu un ekonomisko spēku. Tomēr te muižnieku pretestība bija spēcīgāka nekā Vidzemē. Rīgā vāci gan nostiprināja savu politisko stāvokli, sāka aktīvāk vērsties pret pilsētas latviešiem, taču arī latvieši (priekšpilsētās) radīja sev ekonomisko bāzi, nespējami nosargāt politiskās tiesības, sīvi aizstāvēja savu «namnieka pārtiku».

Pieauga labklājība. To uzskatāmi rāda iedzīvotāju skaita palielināšanās: Vidzemē no 45 tūkstošiem 1638. gadā līdz 153 tūkstošiem 1695. gadā. Tikai 90. gadu otrās puses bads, 18. gadsimta pirmā gadu desmita kara, bada un mēra posts atsvieda dzīvi atkal atpakaļ.

1

17. gadsimta pēdējā trešdaļā un vēl 18. gadsimta sākumā Rīgas mācītāji un konsistorija izrādīja lielāku ieinteresētību nekā agrāk latviešu iedzīvotāju reliģiozitātes celšanā ar

¹ Avotu norādes faktiem par grāmatu izplatīšanos — Gi 1 16.—18. lpp.

grāmatu palīdzību. Domājams, ka šādai ideoloģiskai iniciatīvai par cēloni bija saasinājusies konkurences cīņa starp šejienes vācietību un Zviedrijas valsts varu. Arī Rīgas rāte gan pastāvīgi apsprieda latviešu grāmatu lietas, gan pilsētas tipogrāfam, kas izdeva par savu naudu, maksāja vēl gratifikācijas. Tā iespiedējs Georgs Matiāss Nellers 1685. gadā par vienu no atkārtotajiem rokasgrāmatas izdevumiem tika apdāvināts ar 30 dālderiem, 1703. gadā par nākošo — ar 25 dālderiem.¹ Rāte maksāja par vajadzīgu grāmatu (arī latviešu izdevumu) iesiešanu.

Zviedrijas karaļa politikas realizētāji Vidzemes ģenerālsuperintendents Johans Fišers, mācītājs Ernsts Gliks un citi vairāk spēja izdarīt laukos, kur garīdznieki tika atsvabināti no muižniecības patronāta. Viņi jaucās iekšā arī Rīgas konsistorijas un rātes kompetencēs, īpaši 90. gados, kad Zviedrijā valsts absolūtisma spiediens baznīcas lietās vēl pastiprinājās. Gadsimta beigās viņiem izdevās galīgi uzkundzēties pilsētai. Fišers, piemēram, prasīja, lai Rīgas rokasgrāmatā valoda būtu pielāgota nesenajam Bībeles tulkojumam, 1698. gadā gribēja aizliegt lietot nule iespiesto sprediķu krājumu, bet kamerālvalde 1703. gadā savukārt pavēlēja rokasgrāmatā ievietot dažus noteikumus un rīkojumus.²

Karaļa amatvīri latviešu skološanas un grāmatniecības jautājumiem pievērsās nedaudz vēlāk nekā Rīgas mācītāji, toties viņi turējās pie progresīvākiem principiem (piemēram, valodas jauninājumu lietā), kursu uz grāmatu novadišanu pie vienkāršajiem cilvēkiem realizēja drošāk, kaut arī neiztika bez savtīguma un tīra konkurences naida (piemēram, aizliegums Vidzemes laukos lietot rīdzinieku latviskos izdevumus).³

Zviedrijas valdība gan neizdarīja galveno — neatbrīvoja Vidzemes zemniekus no dzimtniecības, arī pretmuižnieciskajā politikā nebija konsekventa. Kamēr nav paplašinātas zemnieku tiesības, centralizētās valsts varas nostiprināšanās centieni kā Vidzemē, tā Kurzemē paātrināja grāmatniecības attīstību un nobriedināja lūzumu grāmatu izplatīšanas gaitā.

Kultūras pacēlumu sekmēja vācu intelīģences pieplūdums Bal-

¹ LCVVA 749. f. 6. apr. 30. l. 17. lp.; turpat 56. l. 97.—98. lp.

² LCVVA 1377. f. 1. apr. 15. l. 159.—160., 165.—166., 251., 254. lp.; 16. l. 200. lp.; 17. l. 220. lp.; 794. f. 6. apr. 56. l. 34.—35. lp.

³ 1679. gadā Fišers pamanīja, ka grāmatas «nabago skolām» iesien arī Rīgas iesējējs A. Hākelmanis (tātad konkurē ar Fišera paša uzņēmumu), un ģenerālgubernatoru lūdza Hākelmani no tā atturēt (LCVVA 673. f. 1. apr. 81. l. 954.—956. lpp.). Interesanti, ka Hākelmaņa darbnīcā 1762. gadā nelegāli ar grāmatu iesiešanu pelnījās Reiters, kad bija policis bez iztikas avotiem.

tijā no karu plosītās Vācijas. «Viņiem jau bija svešs koloniālo ierāvēju gars, kas raksturīgs viņu priekšgājējiem zobenbrāļiem. Viņiem vēl trūka arī prūsiskās uzpūtības, kas piemita viņu kareivīgajiem pēctečiem.»¹ Inteligence grupējās ap šejienes vācu mācībiestādēm. 1675. gadā tika nodibināts t. s. Zviedru licejs, 1678. gadā darbu atjaunoja ģimnāzija. Baltijas grāmatu ražošanā auga privātās (galvenokārt autoru, varbūt reizēm izdevēju) iniciatīvas īpatsvars. Latviešu grāmatniecībā autoru pašierosme izpaudās valodnieciskos, retu reizi arī citos izdevumos; tie visi bija augšslāņiem domātie darbi.

Tika atvērtas divas jaunas spiestuves, kam bija liela nopelnu daļa latviešu grāmatniecības aktivizēšanā.

Kurzemes hercoga Jēkaba rosīgā saimnieciskā rīcība un ārpolitika zviedru iebrukuma laikā 17. gadsimta 50. gados gan dabūja smagu triecienu, tomēr viņa kultūras centieni pēc tam neapsīka. Jelgavā 1666. vai 1667. gadā ieradās un uzsāka darbu agrākais Toruņas (Polijā) iespiedējs Mihaels Karnals. Toruņā viņš patstāvīgi bija darbojies kopš 1643. gada, no 1660. gada arī vēl kā turienes protestantu ģimnāzijas iespiedējs. Viņa Polijas produkcijā skaita 243 iespiedumus, visvairāk t. s. gadījuma dzejoļu, bija arī lieli reliģiska satura darbi.² Jelgavā Karnala uzņēmums kļuva par Kurzemes hercoga spiestuvi, pēc viņa nāves darbu tajā turpināja Georgs Radeckis, vēlāk vēl citi. Radeckis rīkojās plašākos mērogos nekā Karnals. Starp citu, viņš peļņas nolūkos iemānījās pat nelegāli pārdrūkat Rīgas vācu dziesmu grāmatu, tā kaitējot Rīgas spiestuvei.³ Radeckis kopš 1685. gada iespieda arī latviski, skaitā maz, bet nozīmīgus darbus. Ar vāciskajiem izdevumiem Jelgavas spiestuve līdz pat 18. gadsimta pirmā ceturkšņa beigām visvairāk apkalpoja aprindas, kas grupējās ap hercogiem.

Grāmatniecības rosmi hercogistes metropolē naivi jaukos pantos tēlo Jelgavas skolas rektors Kristiāns Bornmanis:

*Auch die Hoff-Buch-Druckerei / die nechst an der
Drixen stehet/
Aller Künste Phantasei an der Arbeit übergeheth /*

¹ Аннист А., Левин И. Старинная эстонская словесность и «Досуг при свете лучины» П. Мантейффеля // Мантейфель П. Досуг при свете лучины. — М.—Л., 1964. — С. 54—55.

² Słownik pracowników książki polskiej. — Warszawa—Łódź, 1972. — S. 398—399.

³ Buchholtz A. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888. — R., 1890. — S. 163.

*Da man setzet / netzet / drücket / und der Sinnen
 neue Frucht
 In die frembde Welt ausschicket / wo sie neues Leben
 sucht.
 Wo ist Ehre? Wo ist Lust? In dem schönen Bücher-
 Laden /
 Da du deiner Sinnen Brunst kanst in trockner
 Weisheit baden.
 Güntzel an der Kirchen-Ecken machet Thür und
 Fenster auf /
 Der dir Freude zu erwecken Erd und Himmel hat zu
 kauff.¹*

Šķiet, ka 1675. gadā Rīgā dibinātajai Fišera un Johana Georga Vilkena² «karaliskajai» tipogrāfijai sākumā ienākumi bijuši mazāki nekā Rīgas pilsētas spiestuvei, jo, kad 1683. gadā mira pilsētas iespiedējs, Vilkens pieteicās viņa vietā.³ «Karaliskajai» tipogrāfijai bija privilēģija arī dienvidigauņu dialekta grāmatu iespiešanai, bet Ziemeļigaunijā tās pārdot neatļāva. Vācu valodā pēc privātiem pasūtījumiem Vilkens iespiedis liceja aprindu literātu darbus. Viņa autoru vidū bija vairāki «eksulanti» — bēgļi no Viduseiropas zemēm ticības vajāšanas dēļ. Pie «čehu brāļu» kopienas piederēja viens no viņiem — G. Holiks, kas strādāja Rīgas poļu skolā. Viņš būs ierosinājis sava tautas un ticības brāļa J. A. Komenska slavenās mācībgrāmatas «*Orbis sensualium pictus*» («Redzamā pasaule attēlos») atkārtotu izdošanu Vilkena spiestuvē 1682. gadā latīņu, vācu un poļu valodā ar bagātīgām ilustrācijām. Spiestuves latvisko izdevumu skaits bija mazāks nekā Rīgas pilsētas tipogrāfijai, bet tie bija novatoriskāki. Diemžēl nav atrodams neviens Vilkena latviskās dziesmu grāmatas eksemplārs; ir aizdomas, ka darbs varēja būt ilustrēts. Uzņēmumā strādāja iesējējs, lai iesietu grāmatas «nabago skolām» (t. i., latviešu un igauņu izdevumus). Rīgas rātes un Vil-

1 [Bornmann Ch.] Mitau. — Mitau, [1686]. — S. 32—33. Tulkojums: «Arī galma iespiestuve, kas pie Driksas krasta stāv, / Savā darbā pat vai pārspēj visu mākslu fantāzijas. / Tur gan saliek, aplauž, iespiež; prāta jaunos augļus tad / Svešā pasaulē nu sūta, kur tie jaunu dzīvi rod. // Kur ir cieņa? Kur ir prieki? Grāmatbodē skaistajā / Vari zinātkāres kvēli dzesēt sausās zinībās. / *Gincels* baznīcstūrī durvis un ar logus vajā ver; / Lai tev prieku modinātu, zem' un debes' tirgo viņš.»

2 Vilkens — tehniskā darba vadītājs — bija ataicināts no Ķelnes.

3 Tomēr rāte neuzdriktējās Vilkeni pieņemt, jo Fišers viņu neatbrīvoja (LCVVA 749. f. 6. apr. 468. l. 335. lp.).

kena rūpes par latviešu grāmatu iesiešanu ir raksturīga grāmatniecības demokratizācijas pazīme.¹

1690. gadā pēc karaļa norādījuma sākās sarunas ar Fišeru par tipogrāfijas pārcešanu uz Tartu (Tērbatu) un pakļaušanu universitātei, bet tām rezultātu nebija. Toties Tērbatas universitāte veicināja Rīgas grāmatniedzniecības rosmi: Rīgas pilsētas tipogrāfs Nellers augstskolai piegādāja nepieciešamās ārzemēs iepirktais grāmatas.²

Neliela sarosīšanās 70. un 80. gados manāma Latgales grāmatniecībā. Pēc Elgera nāves, kā minēts, Viļņā tika izdoti četri viņa darbi, varbūt bija vēl kāds, tagad zudis. Bez tam laiku pa laikam izdodamajā Rituālā³ paralēli citu valodu tekstiem ievietoja arī latviskos Elgera izteiksmē un rakstībā. Elgera darbu izdošanu finansēja acimredzot jezuītu organizācijas — Daugavpils kolēģija vai Viļņas spiestuve. Pēc tam aktivitāte izbeidzās. Ja sekojošo 50 gadu laikā kāds izdevums arī bijis un palicis nezināms, tad nekas izšķirīgi svarīgs tas nevarēja būt, jo 18. gadsimtā Latgales grāmatniecības attīstība atsākās vietā, līdz kurai to bija novadījis Elgers. Jezuītu virzītā, ar Polijas ekspansijas centieniem saistītā Latgales latviešu grāmatniecība skāra daudz šaurāku sociāli psiholoģiskās struktūras diapazonu nekā Vidzemē un Kurzemē. Arī Elgera valoda, kas 20. gados bija solis uz priekšu, 70. un 80. gados jau palika tālu iepakaļ Vidzemē un Kurzemē sasniegtajam.

Manāmi paātrinoties grāmatu izdošanas tempiem, 40 gados — līdz Ziemeļu kara izšķirīgajam pagriezianam — latviski iznāca 57—60 iespieddarbi.

Reizes septiņas tika iespiesta rokasgrāmata.⁴ Gadsimta beigās tās sastāvs papildinājās ar Vācijas dziesminieku jaunāko ražu. Fišera ierosmē (viņš slepenībā bija Vācijas piētisma sekotājs) Vidzemē sākās katehizācijas laikmets, lai pamatmācību iekalšanas vietā izkoptu ticības izpratni. Mācītājiem bija ik nedēļas jāapbraukā sava draudze, jāmāca tās locekļi. Taču — vai tie varēja kaut aptuveni apgūt Fišera un viņa domubiedru didaktiskajā aizrautībā tapušā «lielā katehisma» bezgaldaudzās tēzes? Pusotra

¹ Par «karalisko» spiestuvi sk. arī: *Siško S. J. G. Vilkena tipogrāfija Rīgā (1675—1713)* // Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1981. — 5(10). — 132.—156. lpp.

² *Pukso F. Igaunju grāmatas attīstības vēsture* // Izglītības M-jas Mēnešr. — 1939. — № 3. — 368. lpp.

³ Lūgsnu un noteikumu kopojums garīdzniekiem.

⁴ Tomēr J. Langijs Kurzemē bija izstrādājis vēl pats savu «*Vademecum*», kas palika rokrakstā ([*Langijs J.*] Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. — R., 1936. — 4. lpp.).

simta lappusēs ir 299 jautājumi ar atbildēm un Bībeles citātiem.¹ Latvieši grūto katehismu iedēvēja par «cerokli».²

Apjomā plašākais veikums bija fundamentālais Bībeles izdevums. Kā zināms, 70. gados Reiteru beidzot uzaicināja latviskot Bībeli, šai sakarā viņš vēlreiz 1675. gadā publicēja tulkojuma paraugu, tomēr jaunas apsūdzības par zemnieku musināšanu atkal stājās ceļā. Ir izteiktas domas, ka 1677. gadā, kad Rīgā izcēlās ugunsnelaime, līdz ar pārējiem Reitera manuskriptiem varbūt aizgājis bojā arī pilnīgs Bībeles tulkojums.

80. gadu sākumā ar savu iniciatīvu nāca Gliks, karalis 1681. gadā viņam atļāva Bībeles tulkošanu. Gliks bija ja arī ne vienīgais, tad tomēr galvenais darba darītājs.³ Fišera-Vilkena tipogrāfija latviskās Bībeles iespiešanu pabeidza 1691. gadā, varbūt daļu vēl turpināja līdz 1693. gadam. Viena eksemplāra pašizmaksa⁴ iznāca 4 dālderī 39 graši (grasis — $\frac{1}{90}$ dāldera).⁵

Ļoti nozīmīgs ir Glika veikums literārajā un valodas jomā. Viņš sasniedzis augstu adekvātumu oriģinālam, reizē izstrādājis daudzus poētiskās izteiksmes paņēmienus, radījis latviešu daiļliteratūras stila, zinātniskā stila, lietišķā stila aizsākumus.⁶ Tulkojums mākslinieciski augstvērtīgs, tik izdevies, ka pamatos saglabāts līdz visjaunākajiem laikiem. Latviešu rakstniecībai Glika radītais bibliski stilistiskais slānis līdz pat mūsu dienām kalpo kā īpašu poēzijas līdzekļu avots.

Gliks kopā ar piētistu V. Steidingu (vēlāko Rīgas liceja rektoru) sagatavoja Bībeles otro izdevumu, vēl tuvinot to oriģināl-

¹ «Svēta bērnu mācība tā Dieva kalpa Luterus.» Atkārtots izdevums (1699) atrodas Kopenhāgenas universitātes bibliotēkā.

² «Cerēt» — grūti piedomāt (sal. «apcerēt», «sacerēt»). Tādu katehisma nosaukumu min vārdnīcas: *Depkin L. Vortrab Zu einem längstgewünschten Lettischen Wörter-Buche.* — R., [1704]. — S. 24; *Lange J. Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexikon.* — Mitau, 1777. — Lettisch-Deutscher Theil. — Oberpahlen, 1773. — Sp. 401.

³ Reitera tulkojuma parauga atrašana pierādījusi — aplams bijis pieņēmums, ka Gliks esot savā darbā iestrādājis Reitera paveikto.

⁴ Tulkotājam (alga 200 dālderu gadā), viņa palīgiem un pārrakstītājiem samaksāts 1941 dālderis, par papīru un citiem materiāliem — 2414 dālderī, par iespiešanu — 1877 dālderī, Fišeram par «vispārējo vadību» — 300 dālderu; kopā 6532 dālderī par 1500 eksemplāriem.

⁵ Par Bībeles izdevumu: *Dunsdorfs E.* Pirmās latviešu Bībeles vēsture. — [Minneapolis], 1979; *Rūķe-Draviņa V.* Bībeles pirmie tulkojumi latviešu valodā // Latviešu ev.-lut. draudzes gadagrāmata 1986. gadam. — ASV. 1985. — 100.—104. lpp.; *Karulis K.* Bībeles pirmais izdevums latviešu valodā 1685—1694. — R., [1989]. Par Gliku: *Pönicke H.* Johann Ernst Glück // Kirche im Osten. — Göttingen, 1970. — Bd. 13. — S. 104—132; *Strods H.* Ernsta Glika literārais darbs Maskavā (1703.—1705. gadā) // Karogs. — 1985. — № 1. — 150.—158. lpp.

⁶ *Veidemane R.* Stilistiskās diferencēšanās aizsākumi E. Glika Bībeles tulkojumā // Valodas aktualitātes 1986. — R., 1987. — 35.—45. lpp.

tekstiem, paredzot ērtajā oktāvformātā (iecerētais eksemplāru skaits nav zināms, literatūrā minētais skaitlis 800 ir pārpratums). Glika aizvešana gūstā šo nodomu izjauca.

Rīgas pilsētas spiestuve 1696.—1699. gadā atkārtoja Manceļa sprediķu krājumu. Bībeles fragmenti tajā pretēji Glika un Fišera prasībām palika vecajā redakcijā. Tāpēc, lai izvairītos no nepatīkšanām, tipogrāfs daļu tirāžas laida klajā bez gadaskaitļa, bet otrajā tirāžas daļā par izdevēju norādīja Jelgavas grāmattirgotāju J. Gincelu.¹

Vāji maskētas izpaudās politisko spēku atšķirīgās intereses. Oficiālās t. s. «zvieдру barnīclūgšanas» tekstu tā tulkotāji Rīgas mācītāji sagrozīja ar nolūku mazināt karaļa autoritāti un tušēt latviešu neapskaužamo stāvokli.² Turpretim Vilkena lūgsnu grāmatā tiek aizlūgts par valstsvīriem, nevis muižniekiem.

Valodnieciska satura darbu līmenis bija nevienmērīgs: gan izdevumi ar arhaiskām iezīmēm (Elgera vārdnīca 1683. g., G. Dresela gramatika 1685. g. ar vēl Rēhehūzena darbā aizgūtiem elementiem, četrvārdnīca 1688. g. ar latvisko daļu, kas tapusi pirms Manceļa, varbūt pat patapināta no E. Tolgsdorfa «nomenklatora» manuskripta), gan arī vērtīgi izstrādājumi (J. Langija neiespiestā vārdnīca 1685. g., kas rāda labu valodas prasmi). Starp pēdējiem nozīmīga bija H. Ādolfija gramatika³ (Jelgavā, 1685), kas nodibināja kārtību dažādības un haosa vidū, kļuva pat par normatīvu tālākajam posmam.⁴ Ar valodniecību

¹ Tādēļ agrāk bibliogrāfi domāja, ka ir divi atšķirīgi izdevumi. Sīkāk: *Straubergs J.* Daži vārdi par Manceļa sprediķu grāmatas trešo iespiedumu // *Latvju Grāmatnieks.* — 1944. — № 3/4. — 42. lpp. Fragmentu faksimils ar A. Svābes apcerējumu: *Mancelis G.* Sprediķu izlase. — Kopenhāgenā, 1954.

² *Biezais H.* Das einzige Exemplar eines lettischen Gebetbuches // *Biezais H.* Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte. — Abo, 1973. — S. 78—89.

³ Tās dotumus M. Lomonosovs izmantoja diskusijā, lai atspēkotu t. s. «normaņu teoriju» par Krievijas valsts izcelšanos (*Stradiņš J.*, citētais darbs, 48.—50. lpp.).

⁴ Par minētajiem valodnieciskajiem darbiem: *Jēgers B.* Das deutsch-lateinisch-polnisch-lettisches Vocabularium vom Jahre 1688 // *Språkliga Bidrag.* — 1957. — № 8. — S. 22—41; *Roze L.* Kādas vārdnīcas trīssimt gadu // *Varavīksne.* — 1983. — 86.—91. lpp.; *Karulis K.* Pirmo latviešu valodnieku pieminot // *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* — 1984. — 20. laid. — 48.—52. lpp.; *Топоров В. Н.* 1685—1985: Памяти Фюрекера, Адольфи, Дреселя и Лангия // *Балто-славянские исследования* 1984. — М., 1986. — С. 232—242; *Fennels T. G.* Konservatīvie elementi G. Dresela 1685. gadā izdotajā latviešu gramatikā // *LPSR ZA Vēstis.* — 1985. — № 9. — 63.—66. lpp.; *Lau-mane B.* Jāņa Langija vārdnīcai 300 gadu // *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* — 1985. — 21. laid. — 62.—72. lpp. Faksimils ar H. Biezā apcerējumu: *Depkin L.* Vortrag zu einem längst-gewünschten Lettischen Wörter-Buche. — [Upsalā, 1954].

daļēji saistīta J. Višmaņa poētika «*Der unteutsche Opitz*» («Nevācu Opics», 1696). Iespējams, ka tā 1702. gadā ar papildinātu virsrakstu «*Brevis Manuductio ad Poesin letticam sive der unteutsche Opitz*» («Iss vadonis latviešu dzejas mākslā jeb Nevācu Opics») izdota otrreiz — tādu gadu un nosaukumu min kāda rokraksta piezīme Ādolfiņa gramatikas eksemplārā.¹

Grāmatu valodas veidotāju mērķis bija uzlabot tās informatīvo funkcionēšanu. Sai nolūkā 17. gadsimtā notika ortogrāfijas paņēmieni meklējumi vairākos virzienos. Līdzās Manceļa tradicionāli vāciskajai rakstībai parādījās arī Gecela novitāte — garumzīme, Elgera patapinājumi no poļu grafikas, Reitera — no zviedru un somu, Kristofora Firekera īpatnējā sistēma. Grāmatu valodas attīstību veicināja apstākļi, ka literāti bija bilingvi. Prazdami labi izveidotas, normētas valodas, viņi spēja labāk atrast un ieviest likumības topošajā latviešu rakstu valodā. Pēdējā, mijiedarbojoties ar jau pastāvošo virsdialektālo mutvārdu runu, briedināja savu normu sistēmu.²

Nozīmīga bija rakstu valodas daļēja reformēšana un stabilizācija 17. gadsimta beigu cēlienā, sazinoties Vidzemes un Kurzemes darbiniekiem. Tā sakrita ar laiku, kad strauji auga lasītprasme, parādījās pirmās jauna, aktīvāka grāmatu informācijas apguves veida pazīmes tautā. Šie valodnieciskie uzlabojumi, radot labāku, nokārtotāku informācijas novadītājlīdzekli, varēja tikai veicināt tās iedarbību. Senāk, 16. gadsimtā un 17. gadsimta sākumā, grāmatu valodas lietās turēties pie Rīgas latviešu konservatīvās gaumes nozīmēja zināmu demokrātiskumu. Tagad, jaunajos apstākļos, Rīgas mācītāju, konsistorijas un rātes cenšanās saglabāt vecās valodas formas jau bija reakcionāra atpakaļrāpība.

Valodas un ortogrāfijas lietas atradās prasmīgu «zinību vīru» rokās. Turpretim grāmatu māksliniecisko un poligrāfisko apdari veidoja iespiedēji — viduvēji sava darba pratēji. Latviešu grāmatu ārējais veidols palika nejutīgs pret saturu, pret lasītāju. Tas bija neapgarots amatnieciskais pamatīgums, papildināts ar trafaretu greznību, ārišķību. Kā jau baroka laikmetā, pieauga garumā titullapu teksti, aiz tām iepletās veltījumi titulētām personām, veltījumdzejoļi grāmatai un autoram, ievadi, reizēm pat vairāki... Īpatnējs Rīgas pilsētas spiestuves «luksa» izdevums 1703. gadā bija K. Neimaņa «*Serde viso Dieva lūgšano*». ļoti

¹ VB R L2/3095. P. Sifelbeina ieraksts.

² *Baltiņa M.* Par normas pazīmēm latviešu literārās valodas vēsturē // LPSR ZA Vēstis. — 1986. — № 1. — 66.—72. lpp.; *Baltiņa M.* 17. gs. teksti un sarunvalodas atpazīšanas iespējas // Valodas aktualitātes 1986. — R, 1987. — 26.—34. lpp.

šaurā formātā, kur dažā lappusē savdabīgā salikumā ievietoti tikai viens vai divi teikumi.

Rīgas pilsētas spiestuve turpināja lietot Mollīna iegādātās ilustrāciju klīšejas. Parādījās vēl trešais attēlu komplekts no vecām sliktas kvalitātes politipāžām (katehismam), kas arī varbūt bija pirktas vēl Mollīna laikos. Trīs jauni, labi, bet stilistiski seni attēli iespiesti gadsimta nogales grāmatās. Rīgas iespaidumi pamazām pasliktinājās, sevišķi konstruktīvā ziņā. Turpretim Jelgavas spiestuvē Radecka laikā tika pievērsta zināma uzmanība gan salikuma un iespaiduma tīrībai, gan vinješu gaumīgākam izvietojumam. Saglabājušies latviešu lasītājiem (varbūt arī viņu «nabago skolām») domātie iesējumi, darināti ar smagiem koka vākiem melnas ādas apvilkmā, biežāk gludi, retumis ar vienkāršu ievilkto svītru rotājumu.¹

2

17. gadsimta beigu cēlienā tika galvenajās līnijās pabeigts baznīcas pamatliteratūras izveides uzdevums. Vidzemē un Kurzemē abas nometnes — gan centrālās valsts varas interešu aizstāvji, gan viņu pretinieki — pakāpeniski mainīja taktiku. No ticības ārējas apliecināšanas, no teksta, kas acu priekšā tur tikai draudzi kā kolektīvu, grāmatas virzījās uz individuālo celmi, uz cilvēka iekšējo pasauli. Reliģijas vēsturnieki to dēvē par «uzbrukumu no iekšienes». Šādu pagriezieni varbūt ietekmēja Vācijā dzimstošās piētisma kustības atspīdumi (kaut arī Zviedrijas karaļi bija noskaņoti pret piētismu). Lūgsnu grāmatas pielāgojās ikdienai un konkrētiem gadījumiem, dziesmas centās rosināt cilvēka emocionalitāti, bieži runāja pirmajā personā. Ar šo tendenci sakarā ir grāmatu formātu samazināšanās un svinīguma noplākšana eksemplāra apdares iekšējā ritmikā. No lielās ideoloģiju, baznīcas un ķecerību, zinātnes un mānticības cīņas kā uzvarētāja bija iznākusi viduvējība, kompromiss. Zīmīgi šai sakarā ir vairākkārtējie Zīraka gudrības grāmatas un Zālamana sakāmvārdu izdevumi: abi šie Bībeles posmi pauž «zelta vidusceļa» morāli. Bet arī tas bija progress, šādā veidā idejas un to surogāti vieglāk varēja ieiet tautā.

Izteiktāka kļuva ziniskā informācija, īpaši ar Bībeles tulkojumu. Toreizējo ļaužu uztverē (un visai pamatoti, kā rāda mūs-

¹ Jelgavā kopš 1684. g. konstatējams galma iesējēja amats (LCVVA 554. f. 3. apr. 2192., 2194. l.), varbūt tāds eksistēja arī agrāk. Viņa uzdevums aīmredzot bija iesiet grāmatas hercoga bibliotēkai, bet vēlāk droši vien paplašinājās. Acīmredzot no tā izauga «kroņa» iesējēja amats, kāds eksistēja 19. gs. sākumā (LCVVA 96. f. 1. apr. 3971. l.).

laiku pētījumi) Bībele bija vēstures grāmata. Tulkotāja pievienotais ievads un malu piezīmes papildus sniedz vēl dažu labu kultūrvēsturisku skaidrojumu. Bībele var mācīt domāt laika ritējumā, var radīt lasītājos priekšstatu par attīstību.

Pieņēmās spēkā estētiskais, mākslinieciskais elements. Pieminami Firekera radikālie poētikas jauninājumi, viņa jutīgums pret tautas valodu un tautas dzeju. Firekera dziesmas vairs nav mācības pantos, bet īsta, izjusta poēzija. Biblii dramatiskie vēstījumi, dzīvīgi sulīgie tipi, folkloriskās situācijas padara par spēcīgu mākslas darbu. Patstāvīgs māksliniecisks organisms tajā ir Jēzus dzīves un ciešanu lēģenda — romāna iedīgļis.

Abstrakto domāšanu spēj attīstīt katehismu loģiskās konstrukcijas. Sprediķis — pēc izcelšanās disputs — audzina novērošanas, spriešanas un argumentēšanas spēju, indivīdam uzliek atbildību par viņa rīcību.

Kristietisma gnozeoloģijā abstrakta ideja savijas ar konkrētiem tēliem un līdzībām. Sevišķi Vecā derība ir bagāta ar cilvēciskiem priekšstatiem — pat par Dievu; reliģijas vēsturnieki šo grāmatu dēvē par starpposmu starp pagānismu un kristietismu. Turpretim dziesmas poēzijas spēks dziedātāju paceļ pāri realitātei, ievada neikdienišķībā. No folkloriskās dzīves izjūtas kristietisms atšķiras ar savu nesasniedzamo ideālu. Arī folklorai ir ideāli, bet ne nesasniedzami. Turpretim kristietisms liek cilvēkam tiekties bezgalīgi, tas ievieš folkloriskajai apziņai svešu spriegumu. Viduslaiku lielais atklājums — pretruna — kristietismā kļūst par dzīves principu.

Šis pagarais 17. gadsimta latviešu grāmatu informācijas dažu pušu izcēlums likās nepieciešams, lai norādītu, ka, bagātinoties izdevumu saturam, arvien dziļāka kļuva grāmatniecībā pazīstamā likumsakarība par iekšējo pretrunu starp informācijas programmu (iniciatoru vēlmēm) un informācijas objektīvo masu. Programma «absolutizēdamās un sastingdama stājas konfliktā ar plašāko un vispusīgāko tās pašas informācijas izlietošanu, t. i., citās dimensijās»¹. Nule aplūkotie 17. gadsimta latviešu grāmatu informācijas aspekti jau tālu pārsniedza grāmatniecības noteicēju un autoru tiešos nolūkus («programmu») — ieaudzināt ļaužu apziņā kristīgu dzīves veidu, kristīgas attiecību formas, garīgi pakļaut viņus valdošo aprindu un politisko spēku interesēm. Viskrasākā pretruna, kas apslēptā veidā, bet neapšaubāmi iemita tālaika reliģiskajos izdevumos, attiecās tieši uz sociālo sfēru. Dziesmugrāmatas

¹ Люблинский В. С. Ранняя книга как ступень в развитии информации // Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества. — М., 1972. — С. 110.

repertuārs bija cēlies Vācijā, kur sacerētāji mācītāji bija tautai tuvāki nekā Latvijā. Tāpēc atgādinājums «priekš augstākaja zemojies» ir tikai kaut kur krājuma nomalitē un saduras ar pretējām noskaņām: «Kas izplēties godā sēdējs, / Bijis lielais ļaužu ēdējs, / Gul novārdzis un izdēdējs.» Bībelē daudzi posmi tieši pauž nabago, apspiesto, galvenokārt zemnieku protestu pret bagātajiem un spēcīgajiem. Vecā derība ir pilna ar zemnieku demokrātijas garu, pie tam reliģiskais uzslāņojums šim protestam piešķir it kā augstāku sankciju.

«Kungu baznīcas» augstprātība pret vienkāršo tautu sadūrās ar individuālās celsmes taktiku, ar visu mācību intimizēšanos. Kristīgā morāle bija aicināta apkalpot visas sabiedrības normatīvo komunikativitāti. Morālei bija jāsauglabā vispārcilvēciskās normas — jāsludina godaprāts, satiecība, čaklums, pietiecība utt.

Daudzslāņainajai informācijas plūsmi uztveres procesā pretī stājas personības, sociālas grupas sabiedriskajā praksē izstrādājusies vērtību sistēma. Tā darbojas kā regulators: uztvērēja eksistencei vērtīgo pieņem, nevērtīgo un kaitīgo noraida. Kristietisma ideoloģijai daudzpusīgi ietverties grāmatās, tai rodas iespēja darboties tautas apziņā neatkarīgi no mācītāja nepievilcīgās personības. Tātad rodas iespēja grāmatu informācijas pretrunīgos elementus un dimensijas izmantot arī tautas darbaļaužu, apspiesto masu interesēs. 17. gadsimta Latvijā šī iespēja pagaidām vēl palika latentā: grāmatu lietošanas raksturs vēl nebija tāds, kas nodrošinātu lasītāju pietiekami aktīvu attieksmi pret tekstu.

3

Priekšstatu par latviešu lasītspēju 17. gadsimta pēdējā trešdaļā var iegūt, ieskatoties tālaika tautas izglītības lietās. Tai lielāku uzmanību sākumā pievērsa Rīgā. Pēc latviešu iedzīvotāju pašu iniciatīvas te dibināja skolas, to skaits gadsimta beigās tuvojās desmitam. Rāte savukārt 1681. gadā izdeva noteikumus, kas paredzēja, ka visi bērni jāsūta mācīties, publiskos amatos nav pielaižami lasīt un rakstīt nepratēji, skološana jāturpina, līdz bērns prot lasīt, rakstīt un skaitīt katehismu. Tikai kad 90. gados un 18. gadsimta sākumā iestājās saimnieciska krīze, latviešu skolas Rīgā panīka.

Vidzemē pirmās draudzesskolas radās 70. gadu beigās. Glikš Alūksnē 1683. gadā iekārtoja mācībiestādi, kuras beidzējus pēc tam sūtīja par skolotājiem visā Kokneses distriktā. Tad pēc valdības ierosinājuma 1687. gadā landtāgs pieņēma lēmumu par skolu iekārtošanu privātmuižās. «Ķēniņa» draudzēs skolas

nodibinājās līdz 1692. gadam, privātajās vēlāk. Gadsimta beigās Vidzemē bija 68 draudzesskolas, 9 muižu skolas.

Kurzemē un Latgalē administrācija par ļaužu izglītības iestādēm nerūpējās. Jelgavas apkārtnes turīgāko latviešu bērni mācījās savas draudzes (Annas baznīcas) skolā vācu valodā. Dobeles draudzē bija otra latviešu skola.¹ Kurzemē šur tur laukos kādi trūcīgi, veci vācu vīri un sievas esot mācījuši latviešu un vācu bērnus lasīt.

Zemnieku ikdienā skolas «gudrībām» nebija diez kādas virspusē saredzamas jēgas. Tāpēc 1694. gadā Zviedrijas karaļa reškriptā Fišeram tika pavēlēts uzdot muižu nomniekiem un vecākiem sūtīt bērnus skolās, nepaklausības gadījumos paredzot ģenerālgubernatora iejaukšanos. Spiediens «no augšas» bija, taču nav skaidrs, ciktāl šādus piespiedu pasākumus varēja realizēt. Bet ir liecības arī par latviešu patiku mācīties. Piemēram, vairākās Ziemeļvidzemes draudzēs, kur trūka skolotāju, zemnieku jaunekļi mācījušies lasīt cits no cita. Alojās mācītājs bijis pārsteigts par viņu cītību šai lietā.

Skolēnu skaits Rīgas skolās svārstījās no 25—30 līdz 70—100, tātad vienlaikus ap 400—500. Vidzemes laukskolās to lēš vienlaikus ap 2000. Ja vēl pieskaita dažas mācībiestādes citos novados un pieņem, ka katru gadu mācības beidza kāda trešdaļa vai puse audzēkņu, tad iznāk — skolu ziedu laikā ik gadus tika sagatavots 800—1000 lasītpratēju. Faktiskais lasītprasmes apguvēju skaits būs varbūt bijis arī mazāks, tomēr ne pārlietu. Ācīmredzot pagrieziena bija jo jūtams, kā 1689. gadā minējis Fišers Bībeles ievadā (sk. nodaļas epigrāfu). Tāpat 1692. gadā Rīgas konsistorija varēja konstatēt, ka daudzi ļaudis vingrinoties lasīšanā un rakstīšanā. Baznīcīkuma izdevumā ievada autors 1708. gadā īpaši uzsver: «Tavi jauni bērni nu tik jauki grāmatas lasīt saprot un, tā sakot, to veco mācības meisteri ir.» Jaunās paaudzes pārsvars lasītspējīgo vidū bija plašākas apmācības sākumposma īpatnība.

Pēc 1585. gada P. Kanīzija katehisma pārāgrā adresējuma latviešu lasītājiem gandrīz gadsimtu latviskie izdevumi tika paredzēti vācu mācītājiem. Ar 1672. gadu atsākās — pie tam sistematiski — grāmatu adresēšana latviešiem. Pirmais gadījums — Rīgas rokasgrāmatas komplektā ietilpstošais H. Kleinšmita lūgšanu krājums «visiem latviešiem, katri rakstu prot un lasīt māc», ar latvisku titullapu. Ievadā sastādītāju komisija lūdza mācītājus šo grāmatu ieteikt lasīt pašiem latviešiem. Turpmāk lielākajai grāmatu daļai titullapas bija latviskas. Uz tiešā lasītāja zināt-

¹ *Salmiņš A.*, citētie darbi.

kāri acīmredzot spekulēja L. Depkina t. s. «Jāņa Stakles gaudu dziesmas» titullapas šaušalainais teksts, īstenībā jau reklāma. Varasiestādes, domājams, paredzēja, ka lasīt pratīs arī liela daļa zviedru armijā iesaukto latviešu vīru, jo «Savādi kara tiesas likumi», kā pašlaik noskaidrots, iznāca vismaz četros iespiedumos.

Viens grāmatu izplatīšanas veids — nodošana kolektīvā bezmaksas lietošanā vai izdalīšana lasītājiem bez maksas. Rīgā rāte bieži pieņēma lēmumus piešķirt skolām grāmatas bez atlīdzības. Šais lēmumos minētas rokasgrāmatas, katehismi, evaņģēliji, Bībele, izņēmuma kārtā Manceļa sprediķi. Retumis norādīti grāmatu daudzumi. Tā 1685. gadā izdalīja 40 vai 50 evaņģēliju eksemplāru, 1690. gadā Jēzusbaznīcas skolai (ar 40—45 bērniem) — 6 vai 7 grāmatas, 1707. gadā kādai skolai — sprediķu krājumu un 5 rokasgrāmatas. Konsistorija 1684. gadā iespiedēju steidzināja drīzāk gatavot rokasgrāmatu, jo skolu jaunatnei tā esot ļoti vajadzīga.

Vidzemes lauku mācībiestādēm grāmatas deva no valsts kases — ābece, katehismus, dziesmugrāmatas, retumis Jaunās derības un rokasgrāmatas, no dažiem eksemplāriem līdz vairākiem desmitiem un pat simtiem. Dažas skolas atkārtoti saņēma vienas un tās pašas grāmatas gadu gadā, tāpēc var domāt, ka daļa eksemplāru pārgāja mācību beidzēju īpašumā. No Bībeles tirāžas Vidzemes baznīcām un skolām kā inventāru izdalīja 250 eksemplāru. Ābece, kas domāta lietošanai skolās, gan Rīgas pilsētas spiestuve, gan Vilkins reizēm iespieda papīra vienā pusē, lai varētu uzlīmēt uz dēļa kā uzskates līdzekli.¹

Svarīga grāmatu izplatīšanas forma bija tirdzniecība. Rīgas latvieši pirka tieši veikalos; pagaidām trūkst ziņu, kā grāmatas iegādājās laucinieki. Rīgā arī skolas grāmatas daļēji vajadzēja pirkt bērnu vecākiem.

Zināmas dažu grāmatu cenas. Rokasgrāmata (apjomā virs 70 loksne) 1682. gadā maksāja iesējumā 1 dālderī, evaņģēliji (16 loksnes) 1685. gadā iesieti — 4 florīnus (1 $\frac{1}{3}$ dāldera), tāda pašā apjoma baznīclikums 1708. gadā neiesiets — 4 florīnus «sīkas naudas» (apmēram 1 dālderī). Tā redzams, ka apjomīgā rokasgrāmata palika apmēram tādā pašā cenā kā gadsimta pirmajā pusē; taču dāldera pirktspēja bija jūtami cēlusies (tagad par to varēja nopirkt ap 100 kg rudzu vai ap 17 kg gaļas), tātad

¹ Par ābece kā grāmatu tipa sākumiem: *Villerušs V.* Par latviešu vecajām ābecēm // *Avots*. — 1988. — № 2. — 32.—35. lpp.; *Labrence L.* Latviešu ābece. — R., 1988.

grāmata faktiski kļuvusi dārgāka. Mazāka apjoma grāmatas pircējiem proporcionāli izmaksāja vēl vairāk. Ļoti dārga iznāca Bībele, kaut arī to pārdeva par pašizmaksu — par nepilniem četrarpus dālderiem (muižas klausās tādu summu varēja atstrādāt 120—150 dienās). 1698. gadā Bībelei nosacīta zema cena — tikai iesējuma vērtība (nav precīzi zināma, varētu būt ap dālderī).

Bībeli izplatīt Vidzemes zemnieku vidū bija uzdots mācītājiem. Līdz Ziemeļu karam privāti bija pārdots 800—900 eksemplāru. Arī par citu grāmatu noietu vairs sūdzēties nevajadzēja, to apliecina visai daudzie atkārtotie izdevumi. Spiestuves taču nevarētu eksistēt, ja viss saražotais netiktu pārdots. Ir liecības, ka radās un auga pieprasījums no pašu latviešu puses. Vēl 1672. gadā iespiedējs Rīgas rokasgrāmatas ievadā izteicās, ka parastie cilvēki uzskatot grāmatu pirkšanu par lieku un latviešu izdevumiem vispār esot mazs noiets. Taču 1684. gadā jau Rīgas konsistorijā runāja, ka latvieši bieži lūdzot gādāt no jauna rokasgrāmatu, 1692. gadā — daudzi latvieši prasot lūgsmas, tās vēloties pati draudze, viņi gribot mazāku formātu. Vēl ziņa — 1706. gadā Kurzemē esot izgatavota kāda Rīgas katehisma kontrafakcija, ko grasījās slepus ievest Rīgā, tātad pieprasījums pārsniedza piedāvājumu, un šī grāmata bija kļuvusi izdevīga peļņas kārotājiem.

40 gadu laikā iznāca latviešiem adresētas apmēram 45 grāmatas (neskaitot rīkojumus vienlapju veidā un dažus citus sīkumus). Spriežot pēc zināmajām tirāžām, pēc izdalīto Vilkena grāmatu skaita, nosacīti var pieņemt latviešiem adresēto grāmatu vidējo tirāžu — 1000 eksemplāru. Tādā gadījumā četros gadu desmitos viņu vidē būs ieplūdis ap 40 000—50 000 eksemplāru. Visvairāk ar grāmatām piesātināta bija Rīgas latviešu sabiedrība, kādi 7000—10 000 latviešu. Šai posmā tiem iznāca vismaz 20 latvisko izdevumu, tātad var skaitīt, ka līdz posma beigām uz katru latviešu pilsētnieku bija iespīestas ne mazāk kā 2 grāmatas. Vidzeme ar apmēram 120 000—150 000 iedzīvotāju dabūjusi kādus 15 izdevumus. Kurzemei (ap 200 000 iedzīvotāju) pietika ar vienu rokasgrāmatas izdevumu apmēram 40 gadiem. Cik zināms, viens pats rokasgrāmatas izdevums (t. i., Elgera darbi kopumā) bija arī Latgalei, kur vērtē ap 100 000 iedzīvotāju. Bībele, Manceļa sprediķi bija adresēti kā Rīgai, tā Vidzemei un Kurzemei.

Par pirmajām grāmatām tautai kļuva lūgsmu krājums un katehisms, ko varēja iegādāties arī atsevišķi no rokasgrāmatas komplekta, pēc tam rokasgrāmata, ābece. Gadu pēc atsevišķā katehisma pirmā izdevuma, t. i., 1683. gadā, Rīgas pilsētas spiestuvē

krājumā vēl atradās 1300 eksemplāru (sākotnējā tirāža tātd nebija mazāka par 1500 eksemplāriem, drīzāk gan krietni lielāka). Ja pareizas ir ziņas, ka no jauna katehismu laida klajā 1684. vai 1686. gadā, tad iznāk, ka minēto 1300 eksemplāru Rīgas latviešiem pietika divus vai četrus gadus. Lēnāk izplatījās sprediķi, Zīraka un Zālamāna mācības (ilgi izdevumu starplaiki, titullapas vācu valodā).

Zemnieku un pilsētnieku mājās atradās grāmatu tūkstoši. Latviskā produkcija tipogrāfijām deva arvien lielāku ienākumu daļu. Tātad pamazām grāmatu ražošanu Latvijā sāka uzturēt latviešu sabiedrība.

Tā Latvijā relatīvi agri — jau 17. gadsimta pēdējā trešdaļā — grāmata nonāca līdz zemākajiem slāņiem. Par to liecina arī pazīmes daļā pašreiz pieejamo eksemplāru: iesējumi, ieraksti, nolietotāns pakāpe. Piemēram, lielākā tiesa no zināmajām vairāk nekā 30 Bībelēm saglabājusies zemnieku rokās; tas pats sakāms par sprediķu krājumiem. Senās latviešu grāmatas mūsdienu lielajās bibliotēkās un muzejos ārēji — ar izjukušiem, nobružātiem, pat noplēstiem iesējumiem, ar trūkstošām lapām, notraipītas — izskatās daudz nepievilcīgākas nekā cittautu izdevumi citzemju krātuvēs. Pēdējie nākuši no augstmaņu un klosteru bibliotēkām, turpretim latviešu grāmatas — no zemnieku sētām un pilsētu plebeju namiem. Traipi un plīsumi ir dārgas liecības, jo tos atstājušas darba cilvēku rokas.

Joprojām 17. gadsimta nogalē latviešu grāmatas vairāk cirkulēja pilsētās. Uzskatāmu ainu zīmē Jelgavas «biogrāfs» Bornmanis:

Auch die Kuhren / die allhier in der Mitau

wohnend bleiben /

Ahmen nach der Teutschen Zier / lernen lesen /

rechnen / schreiben:

Sind an Geist und Sitten feiner / reden Teutsch und
halten Stand /

Gehen auch in Kleidern reiner / als sonst in dem
blatten Land.¹

Par grāmatu informācijas iedarbību toreizējo ļaužu apziņā iespējams spriest netieši, pēc ziņām par kristietisma iespiešanos tautā. Baznīcu vizitācijas konstatēja gan zemnieku noraidīgo

¹ *Bornmann Ch.*, citētais darbs, 35. lpp. Tulkojums: «Arī kurši, Jelgavā kuri dzīvo, vācas modei / Pakaļ dara, iemācās lasīt, rēķināt un rakstīt: / Smalkāki ir paradumos, runā vāciskis un iet / Arī apģērbušies tīrāk, nekā, kas uz zemēm mīt.»

nostāju pret reliģiju, bet reizēm arī «pietiekamas zināšanas», lūgšanu piekopšanu mājas dzīvē. Muižciemā (Kurzemē) 1682. gadā no 917 draudzes locekļiem 181 pieaugušais nezināja nekādu kristietisma mācību, bet 380 prata citi baušļus, tēvreizi, citi (153) — vēl arī katehisma gabalus. Līdzās ierastajam dzīves veidam vērojams ārējā baznīciskuma pieaugums, kristīgo paražu ieviešanās. Ir daudz norādījumu par latviešu konservatīvo nostāju pret tekstiem, piemēram, veco neatskaņoto Manceļa dziesmu iespiešana blakus Firekera jaunajām — atskaņotajām. Tas nozīmē, ka jo-projām teksti, pie kuriem ļaudis atkal un atkal atgriezās, viņiem iespiedās atmiņā, daļai baznīcēnu tika labi pazīstami, taču ne vien ar savu jēgu, bet arī (un visvairāk) ar vārdisko ietēru. Tomēr pašu ceremoniālu daļa latviešu jau sāka uzskatīt par nepieciešamu pavadijumu cilvēka dzīves svarīgākajām norisēm.¹ Tāpēc rīdzinieku daudzkārtējās prasības pēc grāmatu izdošanas, tāpēc zemnieku jaunekļi cits no cita čakli mācījās lasīt. Sākoties kara grūtībām, daudzās vietās, kur pietrūka mācītāju, skolā gājušie jaunekļi kristīja, laulāja, apbērēja.

Kādos atsevišķos izņēmuma gadījumos gan grāmatu iedarbība sniedzās pāri šiem «praktiskajiem» ietvariem. Laiceniešu zemnieks Purvaitu Andrs, kas bija mācījies skolā, esot jutis sevišķu tieksmi uzsākt turpināt, ap gadsimtu miju pilnīgi pametis sētas darbus un pa lielākajai daļai pavadījis laiku, lasīdams Bībeli un izkopydams to, ko uztvēris no «katehisma un citām labām skolas grāmatām». Kara laikā pēc mācītāja aizvešanas gūstā Purvaitis uzņēmies daudzus viņa kārtējos pienākumus.

Kristietisms Latvijā gan palika kungu ticība, kas zemniekus arī atbaidīja no grāmatas. Tomēr vienlaikus grāmata kristietismu zināmā mērā objektivizēja, darīja to no kungiem mazāk atkarīgu. Grāmatu mācība ietveras kanonizētās, pret ietekmēm vairāk noslēgtās formās nekā mutvārdu sludināšana. Šo apstākļu dēļ kristietisms Latvijā (atšķirībā no daudzām citām zemēm) tautas apziņā palika nesajaucies ar folkloru — ar «dabisko» domāšanu, empīrisko īstenības apjēgsmi.

17. gadsimta pēdējā trešdaļā un 18. gadsimta pašā sākumā vērojama nozīmīga lasīšanas kvantitatīvā augsme. Lasīšana bija jau kļuvusi par vērā ņemamu sociālu parādību. Grāmata vēl palika galvenokārt ceremoniāla atbalsts. Taču uzkrājās lasīšanas iemaņas, lasītāji apguva grāmatu komunikācijas specifiku — rea-

¹ Tajā nelielajā folkloras daļā, kur ieviesušās kristietisma atskaņas, vērojami divi slāņi: antropomorfiski svēto tēli no katoļu laikiem un ārējā baznīciskuma atribūti (pātarī nepieciešami, lai nomirstot var aiziet pie Dieva; pēr-kons nedrīkst saspert baznīckungu, jo tad nebūs kas kristī un apbedī, utt.).

litātes reproducēšanas un transformēšanas mehānismus, informācijas loģisko struktūru, jēdzienu aparātu, rakstu valodu.

Agra masu grāmata un masu lasītāju piesaiste grāmatai ir feodālisma perioda latviešu grāmatniecības vissvarīgākā īpatnība.¹

Pēc katastrofas (1710—1755)

«Tur ir tik daudz barības iekšā, it kā to būtu pasniegusi pilna mātes roka.»

Zemnieki par iemīļotām grāmatām, 1743

Ziemeļu karš 18. gadsimta sākumā ar tā pavadoņiem badu, mēri, cilvēku brutalitāti bija drausma katastrofa. Iedzīvotāju skaits Latvijā daudzviet bija samazinājies par 50—75% (Vidzemē no kādiem 126 000—137 000 zemnieku uz 51 000—52 000²). Reģenerācijas periods ilga pāris gadu desmitu.

Kara iznākumā 1721. gadā (faktiski jau 1710. gadā) Vidzemi ar Rīgu ieguva Krievija — muižnieku un tirgoņu impērija. Centrālā valsts vara ar Vidzemes muižniekiem vairs nekonfliktēja, Zviedrijas valdības reducētās muižas tika atdotas agrākajiem īpašniekiem. Luterānisms vairs nebija oficiālā valsts reliģija, nevarēja cerēt uz centrālās varas atbalstu. Atjaunojoties muižnieku patronāta tiesībām, Vidzemes mācītāji atkal nonāca no tiem atkarīgā stāvoklī. Kurzemē muižnieku vara kļuva daudz spēcīgāka par hercogiem. Arī Latgalē — muižnieku republikas Polijas sastāvdaļā — aristokrātijas kundzība bija neierobežota.

18. gadsimta pirmajā pusē zemnieku ekspluatācija Baltijā sasniedza tādu asumu, ka vēsturnieki runā par dzimtniecisko verdzību. Gadsimta 30. gados sākās vācu ģenerāluzbrukums Rīgas latviešu īpašuma tiesībām, mēģinot viņiem atņemt «namnieku pārtiku» un pielīdzināt viņus dzimtcilvēkiem. Pilsētu latvieši zaudēja arvien vairāk savu pozīciju.

Laikmets smagi uzgūlās latviešu grāmatniecībai. Bet sistēmas «grāmata — latviešu sabiedrība» dzīlēs, kaut no ārpuses maz jaušami, sāka iezīmēties jaunu parādību pirmie iedīļi.

¹ Papildu dati par grāmatu izplatīšanos, kā arī avotu norādes — Gi 1 21.—29. lpp.

² *Liepīņa Dz.* Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. — R., 1983. — 19.—20. lpp.

Ziemeļu kara kulminācijas gados latviešu grāmatu ražošanā iestājās tikpat kā pārtraukums. No 1710. līdz 1721. gadam zināmas 5 iespiestas grāmatas. Vēlāk ik gadu desmitā iznākuši 10—17 izdevumi, kopā no 1710. līdz 1755. gadam — apmēram 60 grāmatu.

Pēc tam, kad 1714. gadā Rīgas pilsētas spiestuves iekārtu un strādniekus aizveda uz Pēterburgu, agrāko iespiedēju Zāmuēlu Lorencu Frēlihu dokumentos ilgi dēvēja tikai par grāmatirgoni. Vēl tik pēc gadiem desmit Frēlihs sāka rūpēties par iespiedēja privilēģijas atjaunošanu. Iesniegumā carienei apgalvodams, ka nopircis arī Fišera uzņēmumu ar visām tiesībām,¹ Frēlihs pamatinījās monopolizēt savās rokās visu grāmatu ražošanu Rīgai un Vidzemei. Bet viņa produkcija bija gaužām ierobežota — kalendāri, skolasgrāmatas, gadījuma dzejoļi, visvairāk garīgi raksti.²

Latviski kara gados (1711) iznāca grāmata, kas bija sagatavota vēl iepriekš, — J. Kundīzija lūgsnu krājums sievietēm «Garīga pārļu rota». Ar poētisko noskaņu, emocionalitāti tā iekļāvās pirms pārdesmit gadiem sāktajā «uzbrukumā no iekšienes».³ Turpmāk latviešu grāmatu produkcija turējās šaurajos «zemnieku bibliotēkas» ietvaros (tā jaunais ģenerālsuperintendents J. B. Fišers bija nodēvējis Vidzemes mācītāju maksimālo izglītības programmu dzimtlaudīm, tajā ietilpa tikai Bībele, rokasgrāmata, katehisms un ābece). Zīmīga detaļa: rokasgrāmatā sodu noteikumu izlase tika papildināta vēl ar vienu likumu — «Pret razbainīgas saimes». Tas bija cara rīkojums, kas ar nežēlību centās Krievijas zemniekos apspiest nemiera garu pret kungiem, — tieša muižnieku interešu aizstāvība. Dziesmu repertuārā ieplūstot jauniem sacerējumiem, zuda noskaņas vienotība, līdzās konkrētām dzejiskām vietām ieviesās grūti saprotamas abstrakcijas. Dziesmugrāmatas sāka ilustrēt. Daļu ilustrāciju signējis nezināms meistars «M», acīmredzot ridzinieks. Viņš darinājis arī attēlus 1730. gada Jaunajai derībai. Tā vietējo mākslinieku darbība no importa klišeju pielabošanas paplašinājās līdz oriģināliilustrācijām (kaut arī pēc pieņemtām shēmām). Meistars «M» ir temperamentīgs, kustīgs,

¹ LCVVA 673. f. 1. apr. 81. l. 98. lp.

² Frēlihs tomēr bija pirmais Latvijas izdevējs, kas lietoja izdevniecības marku — monogrammu «SLF».

³ Vēl 19. gs. sākumā, neopiētisma laikā, kāds mācītājs liecināja: «Tā garīga pārļu rota ir ļoti derīga un vajadzīga grāmata sievišķām, es jau daudzreiz esmu redzējis, kādā lielā vērtē to tur tās sievišķas, kam tā vēl ir rokā no pirmas driķes.» (FB RM LDB 5481, 19.)

tonāls, ieinteresēts par telpu un vidi kopumā, tādējādi īsti barokāls.

Frēlihs vismaz daļu savu latviešu grāmatu pārdeva iesējējiem, tie tad tālāk pircējiem.

Arī Kurzemes hercogu spiestuve Jelgavā piedzīvoja grūtus laikus. Radeckis 20. gados vecuma dēļ bija spiests algot palīgu, viņam trūka līdzekļu. Kad nodega Tomes papīrdzirnava, papīru vajadzēja pirkt Libekā. Raksturīgu stāvokli ataino Radecka atraitnes iesniegums 1727. gadā: ar hercoga ziņu viņa «izrakstijusi» zelli iespiedēju no ārzemēm; kamēr gatavota lielā latviešu rokasgrāmata, tikām varēts viņam maksāt vienu dālderu nedēļā, bet pēc tam ienākuma no sīkajiem iespieddarbiem nav pieticis pat zella algai.¹

Minēto grūtību dēļ jauna Kurzemes rokasgrāmata tapa jo ilgā laikā, pirmās daļas izdotas 1722. gadā, bet dziesmas tikai 1727. gadā. Spiestuves mazspējas dēļ latviešu grāmatas dažkārt pasūtīja Kēnigsbergā J. H. Hartunga uzņēmumā.²

Par Vidzemes «specialitāti» bija kļuvusi Bībele, Kurzemē par tādu 18. gadsimtā tika sprediķu krājumi. Salīdzinājumā ar sprediķiem Bībeles lasīšana ir «neobligātāka», prasa analītiskāku lasītāja prātu, bet ved pie plašākiem un dziļākiem secinājumiem. Acīmredzot šo Kurzemes un Vidzemes «specialitāšu» dažādībā rezultējās jau 17. gadsimtā izveidojušās atšķirības reliģijas propagandā. Kurzemes mācītāji, nevarēdami no Rīgas sagaidīt jaunu Zemlela sprediķu izdevumu (tas neietilpa minētajā Vidzemes «mācītāju bibliotēkas» programmā), tādu noorganizēja paši Kēnigsbergā 1746. gadā (nu jau ar paralēlu titullapu latviski — «Jauna latviešu sprediķu grāmata»).

Šī izdevuma attēlu ideju varētu būt G. F. Stenders; tā domāt liek frontispisa Jelgavas panorāmas ieceres un tehniskā izstrādājuma lielā līdzība ar kādu Stendera zīmējumu un viņa iecerēto frontispisu 1754. gada dziesmugrāmatai. (1754. gadā ir virkne viņa attēlu arī pie dziesmām, bet tas viss jau pilnīgi citādā risinājumā, kas ievada nākamo laikposmu, un tāpēc tiks apskatīts nākamajā nodaļā.) 1746. gada sprediķu attēli ieturēti barokālā stilistikā, rustikālā manierē, turpina virzienu, kas iezīmējās Rīgas dziesmugrāmatas un meistara «M» darbos. So virzienu varētu apzīmēt par starpposmu ceļā no «augstā baroka» (pretrunīgums, šaubas, traģiskums, vēsas atsvešinātības savijums

¹ VB R X 110, 1, 2, I, 3. lp.

² Tur droši vien gatavoja arī latviešu ābece — vēlāk no Hartunga veselus metienus pirka J. F. Stefenhāgens (VB R X 110, 1, 7, 9. lp.), tāpat Hartungam acīmredzot bija vecs ābece salikums kopš tiem laikiem, kad Kurzemes spiestuve nīkuļoja.

ar histērismu) uz «zemnieku baroku», uz pasaules skatījumu, kāds izpaūžas Kurzemes baznīcu koka skulptūrās un gleznojumos, kur tautiski neveiklais piegājiens noņēmis vienu no baroka raksturotājiem — skepsi, apjukuma izjūtu.

Katoļu garīdzniecības aktivizēšanās latviešu grāmatu izlaidē, šķiet, bija saistīta ar kādu centralizētu pasākumu, jo gandrīz vienlaikus 1730.—1733. gadā iznāca analogas rokasgrāmatas gan vidusdialektā Kurzemes katoļiem, gan augšzemnieku dialektā latgaliešiem. Uz latgaliešu rakstu valodu Latgalei paredzētājās grāmatās jezuīti pārgāja, acīmredzot sekodami savai dialektālās sludināšanas metodei, varbūt pat neuzskatīdami to par literāru valodu. Pirmie augšzemnieku dialekta parādību fiksējumi valodnieciskos darbos ir vēl nedroši un tikai iekaisīti vidusdialekta materiāla vidū — J. Karigera vārdnīcā (manuskripts ap 1725. gadu)¹ un G. Špungjaņska (iespējams, latvieša) gramatikā «*Dispositio imperfecti ad optimum*» («Nepilnīgas lietas izkārtojums, cik labi nu iespējams», Viļņā, 1732)². Pēdējā ir konspekts, kas lietots, jezuītu studentiem mācot latviešu valodu, papildināts ar pirmo lasāmvielu katehismu. Kurzemes hercogistē katoļu aktivitātes turpinājās vidusdialektā; šai sakarā jaunu gramatiku izstrādāja H. Mēdems.³

Laikmeta «pazemes grūdieni» atbalsojās reliģiskā formā. Ortodoksālā literatūra nespēja pārvarēt dogmatismu un tāpēc palika iekšēji sterila, kaut arī autori izraudzījās svaigākus, kulturālākus tēlus un priekšstatus. Informācijas un vērtību spektra atjaunināšanās sākās gandrīz nemanāmi 20. gados ar dažiem piētistu izdevumiem latviešu valodā. Tobrīd tie varēja likties kā turpinājums «uzbrukumam no iekšienes». Patiesībā tas bija jauns virziens, jo mainījās nevis taktika, bet personības koncepcija.

Piētisms bija radies kā reliģijas formā ietērpta Vācijas vidusšķiru opozīcija ortodoksālajam vecluterānismam. Cilvēku un pasauli piētisms uzskatīja par dievišķā gara izpausmi, uzsvēra personības vērtību, viņas krietno darbu nozīmību. «Tas nevaid

¹ Kolbuszewski S. F. Jana Karigera Słownik polsko-łotewski. — Poznań, 1977. Par Karigeru: Kučinskis S. Preiļu jezuītu misionāra un valodnieka Jāņa Karigera 250. nāves gadā // Dzimtenes kalendārs 1979. gadam. — [Vāsterās, 1978.] — 59.—88. lpp.

² Grabis R. Latviešu valodas gramatikas 18. gs. pirmajā pusē // LPSR ZA Vēstis. — 1984. — № 9. — 89.—97. lpp.; Kučinskis S. Viļņas karaliskās akadēmijas profesors Brīvo mākslu, filozofijas un teoloģijas doktors Juris Špungjaņskis latviešu jezuīts? 1692—1733 // Dzimtenes kalendārs 1985. gadam. — [Vāsterās, 1984.] — 59.—116. lpp.

³ Kučinskis S. Grāfs Henriks Mēdems un viņa «Latviešu gramatikas» 250 gadi // Dzimtenes kalendārs 1988. gadam. — [Vāsterās, 1987.] — 50.—68. lpp.

gan, kad tu tādu grāmatiņu dabū un caurlasi, tos vārdus prātā tikai apdomādams un vairs ne nieka darīdams» (F. B. Blaufüss ievadā grāmatai «Tā cienīga mācītāja un Dieva kalpa Mārtiņa Luterus mācība...», Rīgā, 1739). Ortodoksāli pārmeta, ka jaunā mācība cildinot cilvēku un viņa iespējas, nevis «patiesi svētu darošo» ticību dogmām. Piētistu prasība pēc individuālas personības izveides ir feodālajam hierarhiskumam un korporatīvismam pretējs princips.

Piētisti kopa tikumisku pilnīgošanos, svētceri, centās panākt, lai ticīgais dziļi personīgi pārdzīvo dievību. Viņi nosodīja prieku, nereliģisku grāmatu lasīšanu, tā nonākot bīstami tuvu svētulīgai liekulībai. Vidzemē ap 1740. gadu piētisma ietekmētā garīdznieku paudze kļuva par vadošo, uzsāka baznīcas un skolas disciplīnas pastiprināšanu. Ar piētismu aizrāvās daļa muižnieku. Viņiem tas likās arī labs zemnieku audzināšanas līdzeklis. Neatkarīgi no piētistu apzinātajām vēlmēm viņu tiešā darbība izglītības jomā deva labus rezultātus.¹

Dažviet Vidzemē mācītāji ieviesa baznīcā piētistu grāmatu un Bībeles lasīšanu. Jau 20. gados piētisti izdeva nelielas pamācīgas grāmatiņas par pašu līdzekļiem, tā aizsākdami privātu materiālo iniciatīvu latviešu grāmatu ražošanā. Tieši pēc viņu ierosmes Rīgā 1730. gadā ļoti lielā tirāžā iespieda Jauno derību. Piētisti tad arī veidoja Bībeles otro izdevumu (Kēnigsbergā, 1739) kā masu grāmatu Vidzemei un Kurzemei, pievienojot ievadu — emociju izkropšanas programmu un metodiku, kas mācīja Dieva vārdus ne tikai «apdomāt», bet arī «baudīt, cik saldi viņi ir».

Piētisms patiesībā tikai aizsāka konceptuāli jaunu strāvu latviešu grāmatniecībā. Isto apvērsumu realizēja piētisma toreizējais adepts hernhūtisms, tuvs, lai gan atšķirīgs reliģiski filozofisks virziens, pret ko mācītāji piētisti bija labvēlīgi noskaņoti. Latviskās hernhūtiskās grāmatniecības sākums iekrīt pārrunājamā perioda divos pēdējos gadu desmitos.

1739.—1959. gadā hernhūtiešu brāļu draudžu vajadzībām Vācijā un Tallinā latviski iespiesti kādi 5—7 dziesmu un lūgšanu krājumi (iespējams, ka daži vēl palikuši nezināmi²). Latviešu

¹ Ziemeļgaunijā tieši piētisti panāca tam laikam augstu lasītpratēju skaitu starp zemniekiem — 10,4% no lasīšanas vecumu sasniegušajiem (*Noodla K. Eestī raamatut lugejast mõõdunud sajanditel // Looming. — 1975. — № 8. — Lk. 1368*). Vidzemē to bieži minēja kā nepārspētu paraugu.

² Bibliogrāfs H. Baumanis 18. gs. otrajā pusē reģistrējis agrāku izdevumu, ko atradis piesietu pie citas grāmatas: «Jautāšanas no vienas pēc mācības kāriņas dvēseles uz vienu ticīgu ar tā paša atbildēšanām», — bez izdošanas vietas un gada atzīmes; saturā tas esot t. s. filadelfisko brāļu katehisma tulkojums (LCVVA 4038. f. 2. apr. 1540. l. 17. lp.). Arī šāds izdevums līdz šim nebija zināms.

hernhūtiētis Skangaļu Jēkabs, dzīvodams Vācijas hernhūtisma centrā Marienbornā, 1745. gada beigās savā dienugrāmatā atzīmējis topoša latviska izdevuma lasīšanu pa loksņēm; tas acīmredzot bija N. L. Cincendorfa liturģiju un dziesmu krājums «*Common Prayer*» (angļu valodas virsraksts paturēts arī latviskajā tulkojumā, tas nozīmē «Vispārējā lūgšana», šo grāmatu latviešu vidū iedēvēja par «Cērpuli»), kas Marienbornā iznāca 1746. vai 1747. gadā.¹

Rokas norakstos izplatījās brāļu draudžu dziesmas (kopš 1738. gada, vispirms Vidzemes vācu hernhūtiešu darbinieku tulkotas), specifiskie raksti «mācību grāmatiņa», «loziņu grāmata» (Bībeles izteicieni katrai dienai), vēlāk sanāksmju runas un vēl citi.

Hernhūtieši — no Vācijas ieceļojušie vācu un čehu tautības sludinātāji — pārmeta ortodoksijai, ka tā atstājusi novārtā mācību par mīlestību un taisnību. Brāļu draudžu raksti, kaut izteiksmes loģikā un mākslinieciskajā formā vājāki nekā ortodoksālās grāmatas un bez ilustrācijām, aizrāva ar jūsmīgo noskaņojumu. Hernhūtiešu grāmatas un dzīves veids, it kā atjaunojot pirmatnējā kristietisma un agrīnā protestantisma principu, tiecās novadīt ticīgo tiešā psiholoģiskā saskarē ar Dievu bez baznīcas un mācītāju starpniecības, atceļot sabiedrisko attiecību uzslāņojumus. Draudzes vadīja paši zemnieki, tās ātri izvērtās par latviešu masu kustību. Tas viss bija par cēloni brāļu draudžu vajāšanai. Hernhūtisma apkarošana un aizliegšana 1743. gadā bija iekšēji dziļi dramatiska varas un cilvēcības sadursme.²

2

Pēc kara Vidzemes skolu stāvoklis nedaudz uzlabojās 30. gadu beigās, tad pat sāka izplatīties arī māj mācība. Pīetisti iekārtoja t. s. muižu skolas, kas bija labākas. Darbu 1738. gadā sāka muižnieces M. E. Hallartes dibinātais herhūtiskais latviešu skolotāju seminārs Valmiermuižā, bet jau 1743. gadā to slēdza; tad arī muižu skolas tika satricinātas. Kurzemē bez Jelgavas latviešu skolas bija vēl nedaudzas laukos, atkarīgas vienīgi no muižnieku vai mācītāju labās gribas.

¹ Vienīgais eksemplārs Brāļu unitātes arhīvā Hernhūtē Vācijā. Kopija VB R F1/69. Satura īpatnību dēļ minēto grāmatu lietoja tikai draudžu šaurākās aprindās un vēlāk no apgrozības izņēma.

² Detalizēti dati un fakti par grāmatu ražošanu un saturu no 1710. līdz 1755. gadam — Lg 69.—76. lpp.

Jādomā, ka draudzesskolās lietots kaut minimāls mācīblīdzekļu skaits: varbūt ābece, katrā ziņā katehismi un dziesmugrāmatas. Muižu skolās bez tam kā viena no galvenajām grāmatām bija Jaunā derība. Dažviet skolasbērniem grāmatas deva muižnieki, citur pirka paši zemnieki. Vietām grāmatas jauniešiem izdalīja arī ārpus mācībām. Tā Kārķos katrā mājā vismaz viens bērns dabūja Jauno derību, Apriķos vairāki desmiti bērnu — rokasgrāmatu, raunēnieši — 123 piētista K. G. Neihauzena brošūriņas «Ceļš uz labklāšanu».

Mācītāju ziņojumi un vizitāciju protokoli rāda, ka lasītprasme bija izplatīta ļoti nevienmērīgi. Raiskumā, Daibē nebijis sētas, kur kāds nelasītu. Bet Aizkrauklē 1732. gadā tikai 12 veci cilvēki pratuši grāmatu. Bērzaunē neviens bērns to nav mācējis, Straupē lasītspējīgo 1748. gadā bijis ap 800 (necik sen — 12). Cesvaines draudzē 50. gadu sākumā no 2855 locekļiem 35 (vairāk bērni) pazinuši burtus, 48 cilvēki burtojuši, 129 lasījuši raiti (starp tiem 8 sievietes). Arī Kurzemē pēc visgrūtākajiem gadiem lasītprasme auga. Mācītājs J. Baumanis sprediķu grāmatas ievadā starp lasītājiem nosauc baznīcas dziedātājus, uzsver, ka maz lasot sievietes.

Grāmatas kļuva lētākas. Rīgas rokasgrāmatai (84 loksnes) cena bija noteikta $\frac{3}{4}$ dāldera, Mancela sprediķiem (82 loksnes) — prenumerācijā $1\frac{1}{2}$ vai 2 dālderu atkarā no papīra kvalitātes. Par 100 ābecēm (vienu loksni lielām) bija jāmaksā pusotra dāldera. Piētisti un hernhūtieši, īpaši ieinteresēti savu grāmatu izplatīšanā, tās izdeva sevišķi lēti. Piemēram, Bībele (100 lokšņu) maksāja prenumerantiem $\frac{3}{8}$ dāldera. Krājums «Kādas izlasītas garīgas jaunas dziesmas» (18 lokšņu) bija pērkams par $\frac{1}{4}$ dāldera (1 ortu; no tam nosaukums tautā «orta grāmata»).

Ir pāris ziņu par grāmatu iegādi piespiedu kārtā, bet tās arvien pavada arī ziņas par šo pasākumu neveiksmēm. Tā Vidzemes virskonsistorija 1731. gadā paredzēja, ka katrai draudzei vajag prenumerēt 80 rokasgrāmatu, bet vairākums draudžu visādi aizbildinājās. Dažas draudzes prasītos 25 dālderus iesūtīja, taču mazvērtīgajā sīknaudā. Mazsalacas zemnieki solījās — kamēr nebūs grāmatu, bērnus skolā nesūtīt.

Taču līdzās ir daudz norādījumu un gadījumu (par tiem runa būs tālāk), no kuriem izsecināms, ka grāmatas tika uzmeklētas un iegādātas pēc pašu lasītāju vēlmes.

Ir iespējams spriest par Vidzemes un Kurzemes piesātinātību ar grāmatām. Vidzemē Ēveles draudzē 1731. gadā bijis 100 rokasgrāmatu, 42 dziesmugrāmatas, 2 Bībeles, 1 Jaunā derība, 1 sprediķu krājums. Liezērē visiem, kas pratuši lasīt, ap to laiku jau piederējusi sava rokasgrāmata. Kad vēlāk iznāca Jaunā derība

un Bībele lielās tirāžās, pavairojās to skaits latviešu mājās. Raunas draudze parakstījās uz 300 Bībeles eksemplāriem, tas gan liekas būt zināms izņēmums. Lēš, ka Vidzemē vismaz daļā novadu bija jau pa grāmatai katrā sētā. Kurzemē 18. gadsimta pirmajā pusē zemnieki joprojām grāmatas pirka gausāk nekā Vidzemē, tomēr temps auga. Rokasgrāmatas 1727. gada izdevuma 1000 eksemplāru pietika 17 gadiem, bet 1744. gada iespieduma 6000 eksemplāru jau 1751. gadā bija izpirkti.¹ Gramzdas draudze Manceļa sprediķiem sametusi vairāk nekā 100 dālderu (tātad vairāk nekā 66 eksemplāriem), šis fakts krājuma ievadā pieminēts kā īpašs.

Līdz mūsu laikam saglabātajiem 18. gadsimta pirmās puses dziesmugrāmatu un rokasgrāmatu, Bībeles un Jaunās derības, Manceļa un J. F. Bankava sprediķu, hernhūtiešu dziesmu eksemplāriem, kas piederējuši zemniekiem (atkal jākonstatē — tādu ir lielākā daļa), vērojams īpašs iesējuma tips: vienkāršu ādas apvilikumu reizēm rotā geometrisks nedaudzu ievilktu svītru ornaments, kas izkārtots lielos laukumos un masās. Iesējumus gatavoja vai nu pilsētu amatnieki pārdošanai zemniekiem, vai pašās lauku sētās. Šo tipu var nosacīti nosaukt par «zemnieku iesējumiem». Interesanta liecība: Cēsu draudzes mācītājs kāda 1732. gada katehisma beigās ierakstījis cilvēkus, kas palikuši parādā par grāmatas iesiešanu. Maksa par zeltītu iesējumu — 7 mārkas (14 vērdiņu) — norāda uz vidēja apjoma izdevumu, visdrīzāk šo pašu katehismu. Starp parādniekiem ir daži pilsētas un muižu vācieši (gan par zeltītajiem, gan vienkāršajiem vākiem), 13 zemnieku, muižas puisis, divas latviešu meitas (visi pēdējie tikai par zeltīto iesējumu).

Visatsaucīgākie pret grāmatām bija hernhūtieši. Kustības dalībnieku skaitu 1743. gadā vērtē četrus piecus tūkstošus. Viņu rosīgie sakari pāri muižu un pagastu robežām veicināja grāmatu cirkulāciju. Latviešu valodā Vācijā iespiestie izdevumi nonāca Latvijā laikam ar šo krājumiņu sagatavotāju — piētistu mācītāju ziņu. Konstatēja gadījumu, kad ar šīm grāmatām tirgojusies lauku sieva. «Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmas» šī izdevuma finansētājas Hallartes uzdevumā pārdeva zemnieks Kīša Pēteris (pirmais zināmais latvietis, kas darbojies grāmat-tirdzniecības nozarē); daļu tirāžas Hallarte dāvināja skolās bērniem.

Par grāmatu skaitu, kas aizlieguma brīdī piederēja brāļu draudžu dalībniekiem, var spriest pēc fakta, ka saskaņā ar īpašu

¹ LCVVA 554. f. 3. apr. 2193. l. 8.—9. lp.

rikojumu zemniekiem atņēma ap 2000 eksemplāru hernhūtiešu rakstu.¹ Bet laba daļa taču palika vēl nenodota, tāpat rokraksti, un nemaz netika atprasīti oficiālie luterāņu izdevumi. Tātad šais aprindās grāmatu koncentrācija jau būs sasniegusi vidēji pa eksemplāram uz cilvēku, ja ne vairāk.

Zināmās latviešu grāmatu tirāžas: rokasgrāmatai — 1000, 5000, 6000 eksemplāru, Bībelei — 8000, Jaunajai derībai — 15000. Pēdējās divas bija izņēmuma parādības, bet ap 5000 eksemplāru var skaitīt parasto tirāžu. Salīdzinājumam — Rietumeiropā vidējo tirāžu 17. un 18. gadsimtā lēš uz 2500—3000 eksemplāru.² Tāda starpība izskaidrojama ar to, ka latviešu izdevumi bija masu grāmatas visplašākajam iedzīvotāju slānim — zemniekiem.

Pēc Ziemeļu kara aktīvākā latviešu grāmatu lietošanas arēna atradās ne vairs pilsētās, bet Vidzemes laukos, zemnieku vidē. Te vecākā paaudze vairāk turējās pie tradicionālās standartliteratūras (vizitācijās baušļu un katehisma labāka zināšana konstatēta vecākajā paaudzē). Jaunās vēsmas laikmeta nogalē skāra jaunāko paaudzi. Brāļu draudzēs rosīgākie bija saimnieku jaunatnes pārstāvji, arī laulāto «kārtā» 30—40 gadu vecumā. Var domāt, ka saimnieku aprindām (pie tām piederēja ap 50—70% ļaužu kopskaita³) grāmata bija pieejamāka nekā kalpiem vai vaļiniekiem. Tomēr jāievēro, ka brīvā laika, sadzīves apstākļu, sociālā stāvokļa diference zemniecībā vēl bija vāji izteikta. Liekas, ka saimnieku atbildība par kolektīva — saimes — darbiem un likteņiem, nepieciešamība pārredzēt plašāku sadzīves jomu asināja arī viņu interesi. Virieši lasīja vairāk; vērojams, ka ar informāciju bagātākās grāmatas, piemēram, Bībeli, vairāk cienīja viņi. Brāļu draudzēs īpašu vērību veltīja bērnu un pusaudžu audzināšanai ar grāmatu.

Veidojās lasīšanas tradīcijas. Skultes mācītājs 1735. gadā rakstīja: «Sai draudzē nebūs divu māju, kur zemnieki neprot visi lasīt un nevarētu paši savā vientiesībā smelt celsmi no Dieva vārdiem. Daudziem ir pašiem Bībele, un viņi pēti čakli, kad nevar saprast kādu vietu.»

¹ Liepēnietis Ķieģaļa Pēteris autobiogrāfijā stāsta: «Mūsu kungi tika pilnvaroti atņemt visas draudzes grāmatas. Arī man vajadzēja manu dziesmugrāmātiņu nonest muižā un nodot muižkungam; ar to viņš sīta man pa seju: «Tu, musinātāj, klausī savam mācītājam! Ar to tev pietiek.» Man tika vēl sacīts, ka es dabūšot rīkstes, bet beidzot mani atļaida mierā.» (Autobiogrāfijas tulkojums vācu valodā Brāļu unitātes arhīvā Hernhūtē R 22. 49. 42; kopija VB R X 35, 4, 34.)

² Баркер Р., Эскарпи Р. Жажда чтения. — М., 1979. — С. 90.

³ Liepiņa Dz., citētais darbs, 89. lpp.

Katehisma iekalšana notika pēc mācītāja un dzimtkunga spiediena vai arī — lai pildītu ārējos priekšrakstus un paradumus, bez iekšējas prasības. Kopumā tāda attieksme bija pārsvarā. Taču, izsekojot procesam, svarīgi fiksēt jaunas pieejas iedīgļus, kaut to vēl bija kvantitatīvi nedaudz. Ceremoniālās lasīšanas stadijā uzkrātā grāmatu informācija sagatavoja lasītāju daļas uztveri, jutīgumu. Radās atsevišķi cilvēki, kam lasīšana bija vajadzīga jau kā jūtu izkopšanas, zināšanu ieguves, appasaules apjēgšanas līdzeklis. Skangaļu Jēkabs 9—17 gadu vecumā (1731—1739) lasījis Luteru katehismu, dziesmugrāmatu, Veco un Jauno derību, sprediķu grāmatu, vēl «mazu kurzemnieku lūgsnu grāmatiņu» (acīmredzot «Mežmuižas un Kukuru draudžu dziesmu grāmatiņu», 1714), «pērļu grāmatiņu» (Kundīzija «Garīgu pērļu rotu», 1711), brāļu draudžu dziesmu norakstus, visu dziļi, līdz asarām pārdzīvodams un pārdomādams. To varētu uzskatīt par tipisku garīgi attīstīta jaunieša lasāmvielu.¹

Bija notikušas arī pārvirzes gnozeoloģiskajā struktūrā. Daži indivīdi spēja lielākā mērā abstrahēties no reālajām ikdienas norisēm, un tā pierastās konkrētās patriarhāli folkloriskā tipa informācijas plūsmā viņiem bija pavērušās «tukšas vietas», ko vajadzēja aizpildīt vispārīgākiem, abstraktākiem priekšstatiem.

Nelielā zemnieku daļā noteikti konstatējama dziņa iegūt no grāmatām plašāku informāciju, uzmeklēt jaunu lasāmo (ekstensīvā lasīšana). Motīvi tam bija dažādi. Vērojama grupa lasītāju, kam grāmata paplašināja cilvēces jēdzienu laikā un telpā. Uz viņiem attiecās brīdinājums Bībeles jaunā izdevuma ievadā — nelasīt «tās stāstīšanas vien», t. i., vēsturiskus vēstījumus, necensties tikai uzzināt, kas «iekš' tiem svētiem rakstiem no tādām notikušām lietām uzrakstīts ir». Iezīmējās vēl cits lasīšanas tips: apcere, pārdomu noskaidrošana. Tā, piemēram, Ķieģaļa Pēteris pēc apprecēšanās lasījis cik spēdams, lai atrastu mieru. Daļa lasītāju redzēja lasīšanas jēgu spēcīgā emocionālā uzlādējumā. Darbojās arī sociālās grupas konformisms, prestiža apsvērumi. «Viņš var priekš' citiem cilvēkiem rādīties un lielīties, kāds lasītājs un liels grāmatnieks, un Dieva vārdu zinātājs viņš esots.» Šo Bībeles ievada autora izteikumu apstiprina dokumenti, piemēram, norādījumi uz «gudriniekiem», kas visās «alus padarīšanās» atsaucoties uz svētajiem rakstiem.

18. gadsimta vidū lasīšanas vēsturi Latvijā varbūt vislabāk raksturo grāmatu lasītāju spēja stāties diskusijā gan citam ar citu, gan ar valdošo slāņu pārstāvjiem, izlasīto lietojot kā argu-

¹ Par Skangaļu Jēkabu: *Apinis A.* Neparasts gājums // *Karogs.* — 1990. — № 2. — 166.—169. lpp.

mentu. Brāļu draudžu darbības izmeklēšanas dokumentos šādi strīdi fiksēti vairākkārt. Raksturīgs gadījums: Jaunburtnieku Vākšēna Liberts un Zēmeles Mārcis daudzreiz disputējuši par Bībeles lasīšanu un baušļu mācīšanos. Mārcis izteicis hernhūtiešu uzskatu — tam, kas «turas pie Pestītāja», nav jāgriežas pie baušļiem vai lūgsnām. Viņu kādā reizē atbalstījis arī mācītājs. Bet Liberts šai gadījumā atsaucies tieši uz Bībeles tekstu, lai pierādītu, ka abi pretinieki aizstāvēt viltus mācību.

Izmeklēšanas dokumentos sastopams desmitiem negatīvu atsauksmju no zemnieku puses par «vecajām» grāmatām, t. i., ortodoksālajiem katehismiem, dziesmu, lūgšanu krājumiem. Tās esot kailas un tukšas. Ļaudīm kā auksts ūdens pār miesu pārejot, kad dzirdot par lūgsnām. Reizēm katehismu nosauca par «vella pātariem». (Protams, arī brāļu draudžu apvidos bija «veco» grāmatu aizstāvji vai tādi, kas tās atkal izvilka no pažobeles, kad hernhūtiešu krājumi tika aizliegti.)

Negatīvās noštājas cēloni daži zemnieki formulēja: «vecās» grāmatas esot «galvas gudrība». Ortodoksālās literatūras vērtību sistēmas virsotne — dvēseles nemirstība un mūžīgās labklājības nodrošināšana — latviešu zemniekiem bija diezgan vienalzīga. To apliecina gan mācītāji, gan tautas ticējumu etnogrāfiskas studijas. Jo nesaprotamākas zemniekam palika tās vietas grāmatās, kas mācīja pestīšanas dēļ klausīt kungu.

Turpretim par hernhūtiešu izdevumiem zemnieki izteicās — tur esot tik daudz barības, it kā to būtu pasniegusi pilna mātes roka. Juzdami grāmatās labvēlīgo noskaņojumu pret sevi, tiekmi palīdzēt cilvēkiem tepat zemes virsū, nomāktie dzimtļaudis it kā atplauka. Vienkāršo ļaužu psihei tuvs izrādījās arī hernhūtiešu pasaules redzējuma veids, viņu atsacīšanās no augstajām ontoloģiskajām kategorijām. Jēzus tēlā un viņa ciešanu stāstā viņi pirmām kārtām uztvēra labestības ideju. Priekuļu Podiņa Mārtiņš raksta: «Tas man bija gauži žēl, ka tam, kas visiem bij labu darījis, tik grūti bij jācieš.» Arī cilvēka iekšējā pasaule «jaunajās» grāmatās ieguva it kā patstāvību un vērtību.

Tādējādi pēckara posta un visnežēlīgākās dzimtnieciskās verdzības apstākļos lasītāju priekšā pavērās jauns pasaules modelis — attiecību cilvēciskošana, virzība no ārišķības uz cilvēciskumu un labestību, uz pārdzīvojuma primātu, uz personības pašapzināšanos.

Skangaļu Jēkabs, kā zēns lasīdams Bībeles fragmentus, secinājis: «Nedz es, nedz pārējā sabiedrība man apkārt nepavisam nebijām tādi cilvēki kā tur aprakstītie. Tad man izcēlās jau ļoti bēdīgas pārdomas, ka taču vajadzētu tapt vēl kā citādi; un te mani mierināja doma, ka kaut kur taču vajadzētu būt tādai tautai

un sabiedrībai, uz kurām varētu attiecināt [manis lasīto].» Daudz pārdomājušais Jēkabs vīra gados nevienu neatzina par tik augstu un svarīgu, lai neteiktu tam nepatīkamas patiesības. Bet brīvzemnieks Zemes Pēteris no Jaunburtniekiem tieši mācīja: kungs un mācītāji ir tikai pasaulīgi priekšnieki, viņiem nevajag klausīt.

Tieksme pēc neatkarības varbūt viskrasāk izpaudās Rīgas hernhūtiešos. Viņu vadītājs bija Jānis Steinhauers (starp citu, gādājis grāmatas vācu un latviešu valodā saviem ticības biedriem, arī tuvienu draudzēm). Daži vācu hernhūtieši 40. gadu sākumā Steinhaueru atturēja no kāda bīstama nodoma; nojaušams, ka viņš gribējis atkratīties no mācītāju kontroles. Nedaudz vēlāk, 1746. gadā, hernhūtiešu sinode Holandē, Zeistā, kur piedalījās arī Skangaļu Jēkabs un acīmredzot Steinhauers, sprieda — «no Vidzemes, no tās skādes, kas caur neapdomāšanu to darbinieku ir noticis» (Jēkaba ieraksts dienugrāmatā). Tad sinode griezās pie Vidzemes hernhūtiešu darbiniekiem ar jautājumu, vai latviešu dzimtļaudis netiecoties pēc neatkarības, «vai vecais latviešu valdnieku gars pilnīgi izmiris un brāļu galvās nekas vairs neesot palicis pāri».¹ Pamatā tādām jautājumam varēja būt tikai valodas par latviešu atsvabināšanās centieniem, kurus pamodinājušas senās brīvības atmiņas.

Sai sakarā interesanta ir latviešiem adresētā un rokrakstā izplatītā grāmata «Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753». Tās autors mācītājs F. B. Blaufuss, labi pazīdams Rīgas brāļu draudzi un noskaņots tai labvēlīgi, tomēr uzstājās pret uzskatu, ka latviešu dzīve pirms vācu ierašanās bijusi laimīga, ka vāci nežēlīgi apspiež latviešus. Polemikas kaismē viņš ar sašutumu citē pretfeodālu dzejoli «Es esmu zemnieks Vidzemē»², kas acīmredzot anonīmos norakstos cirkulēja šai pašā neapmierināto Rīgas latviešu vidū. Šis dzejolis ir aizsākums nākamajā periodā sakuplojušajai politiskajai antifeodālajai rokraksta literatūrai.³

Vēsturisko apstākļu un saasināto sociālo attiecību dēļ Latvijā sistematizētās, «sabiedriskotās» kultūras svarīga daļa — grāmatniecība ilgi eksistēja monoideoloģiskā reliģijas formā, līdz

¹ Adamovičs L. Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710.—1740. — R., 1933. — 575. lpp.

² Par tā cilmi un tālākajām gaitām: Apinis A. Dzejolītis cauri gadsimtiem // Varavīksne 1989. — R., 1989. — 144.—152. lpp.

³ Par grāmatu izplatīšanos. — Gi 1 29.—43. lpp.

pat 18. gadsimta vidum, kad Rietumeiropā šī forma jau sen bija pārvarēta. Tomēr pusotra gadsimta laikā kopš reliģiskās pamatliteratūras izveides sākuma bija izmainījusies grāmatas un sabiedrības mijiedarbības dinamika. Bija sasniegti brīdis, kad agrāk pasīvais informācijas uztvērējs kļuva aktīvs, kad aktīvi uztverta grāmata varēja būtiski ietekmēt cilvēku nostādnes, sociālo rīcību. Tādējādi, kad 18. gadsimta vidū iestājās sabiedriskā un psiholoģiskā konflikta situācija, tiešo sadursmju posms, bija sagatavoti priekšnoteikumi, lai šis konflikts izrisinātos arī grāmatniecībā.

Grāmatniecības saturā sākusies vērtību pārbīde no autoritārās, stingrās ortodoksijas slēgtās sistēmas uz personiskās, cilvēciskās, atvērtās vērtību sistēmas pusi acīmredzot sakrita ar objektīvo vajadzību. Tā bija sabiedriska nepieciešamība, atbilda lasītāju domāšanas un vērtēšanas tipam, vienlaikus pavēra tālākas attīstības iespējas.

Lielo pretstatu laiks (1755—1835)

18. gadsimts pasaulē bija buržuāzijas cīņu un uzvaru laikmets. Ar gadsimta beigu Francijas Lielo revolūciju cilvēce sāk skaitīt jauno laiku vēsturi. Jaunlaicīgā sabiedriskā struktūra ārdīja agrākās morālās, estētiskās normas, pārveidoja cilvēku vērtību pasauli.

Bet Latvijā? Joprojām te pastāvēja dzimtniecības iekārta; kad Kurzemē un Vidzemē to 1817. un 1819. gadā atcēla, vēl pāris gadu desmitu tur tika nosacīts dzimtniecībai ļoti līdzīgais «pārējas stāvoklis». Latvijā nebija vienīgā aizkavējusies zeme; jo tālāk uz austrumiem, jo aizkavēšanās izpaudās manāmāk. Bet «aizkavētās» zemes vienlaikus nevarēja neizjust jaunās kapitālistiskās kārtības un buržuāziskās sabiedrības dzīves formu spiedienu no attīstītāko zemju puses. Tā šai zonā, arī Latvijā, samilza laikmeta galvenā pretruna: divu sabiedriski ekonomisku formāciju sadura, kas izpaudās daudzējādās veidos, pirmām kārtām kā dzimtniecības iekārtas krīze.

Rietumeiropā buržuāzijas cīņu atspoguļoja un tās uzvaras gatavot palīdzēja apgaismes kustība līdz ar daudzajām pavadparādībām zinātnes, pedagogijas, mākslas, reliģijas un citās sfērās. Apgaismē galvenā ir atziņa, ka visi cilvēki dzimuši tiesībās vienlīdzīgi, ka visiem ir tiesības uz laimi zemes virsū un ka visvarenais prāts spēj dzīvi nokārtot, ievirzīt labdabīgā gultnē, šo laimi nodrošināt. Līdz ar kapitālisma uzvaru un 18. gadsimta beigu revolūciju apgaisme kā kustība Rietumeiropas zemēs izbeidzās, kaut atsevišķus tās ideālus gaišākie prāti loloja vēl ilgi. Taču Austrumeiropā aizkavējās arī apgaismes kustība, tā turpinājās pat 19. gadsimta pirmajā pusē. Šais zemēs tā ieguva arī jaunas īpatnības.

Latvijas kultūrā (visplašākajā nozīmē) 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā nozīmīgi kļuva apgaismes politiskie, filozofiskie, zinātniskie, literārie, pedagogiskie uzdevumi. Tos risināja arī grāmata un grāmatniecība.

Literāti un «driķu kungi»

«Bet viss pārmainījās ātri vien, kad Hartknohs Rīgā atvēra savu grāmatveikalu — — — Jo isā laikā zinības gars kļuva daudz redzamāks; katrā mājā varēja atrast grāmatas; gaume uzlabojās; zināšanas auga; tika iekārtotas lasišanas biedrības; un mēs tikām ar jauno literatūru tik labi pazīstami, it kā mēs dzīvotu Vācijas vidū.»

A. V. Hūpels

18. gadsimta vidū Latvijas grāmatniecībā centralizētā vienvadība jau bija pamatīgi iedragāta, vienvadības erozija turpinājās tālākajos gadu desmitos, grāmatniecības kopējo seju arvien vairāk noteica privāta vai sabiedriska iniciatīva. Tam galvenais cēlonis bija kapitālistiskā rakstura pastiprināšanās spiestuvju un izdevniecību darbā, bet procesu ietekmēja arī vispārējā gaisotne, pašas apgaismes idejas. Laikabiedri, kas ar redzīgām acīm vēroja (A. V. Hūpels un citi), liecina, ka gadsimta vidū izjutuši it kā spēju pasaules paplašināšanos, grāmatniecībā pieplūstot jaunām kultūras strāvām; šie izteikumi attiecas uz Bāltijas vācu dzīvi, taču jaunās strāvas nevarēja neietekmēt arī latviešu grāmatniecību.

1

Grāmatu ražošanā administratīvā iniciatīva (no valsts, pārvaldes vai baznīcas iestāžu puses) tomēr vēl bija spēcīga. Tā joprojām tika vērsta uz ideoloģijas centralizāciju un kontroli. Vidzemē un Kurzemē reliģiskās standartliteratūras¹ izdošanu izlēma konsistorijas, Latgalē — jezuītu, pēc 1820. gada — citi katoļu mūku ordeņi. Atsevišķos gadījumos grāmatu izdošanu organizēja vai atbalstīja muižniecības landtāgi. Tā Kurzemes landtāgs G. F. Stenderam uzdāvināja 1000 dālderu viņa vārdnīcas iespiešanai,² hercogs no savas puses — vēl trešdaļu šādas summas. Muižniecība ierosināja izdot G. B. Pricbūera «Tiesas sprediķi» (1772), kas nosodīja zemnieku nemierus. Gubernas valde Vidzemē 1765. gadā apņēmas rūpēties par lētām skolasgrāma-

¹ Dziesmugrāmatas, lūgsmas, katehismi, sprediķi, t. i., ceremoniāliem un pirmmācībai domātie izdevumi. Arī Bībele un Jaunā derība daļēji veica šo uzdevumu.

² Diarium.. des auf den 28sten August 1786 ausgeschriebenen ordinären Landtages.. — Mitau, s. a. — S. 25, 65—68.

tām. Dzimtniecības atcelšanas likumus izdeva šo likumu ieviešanas komisijas.

Administrācija kontrolēja grāmatu ražošanu ar cenzūras aparāta palīdzību.¹ Kad 1797. gadā no vietējām iestādēm šīs funkcijas pārņēma valsts, nodibinot Rīgā cenzūras valdi, un šī valde trula un despotiska priekšsēdētāja vadībā noveda panikā grāmattirgotājus un izdevējus, trūkties dabūja arī Rīgas pilsētas tipogrāfs J. K. D. Millers. Viņa izdodamajā latviešu kalendārā pieprasīja ievietot krievu svinamās dienas; uz viņa iebildumiem, ka tas pamudināšot latviešu zemniekus šais dienās slinkot un radišot vēl citādu jucekli, atbildēja ar Sibīrijas izsūtījuma draudiem. Millers nobijās un pārtrauca kalendāra pārdošanu.² Kā iestādes cenzēja tieši, bez cenzūras aparāta starpniecības, redzams kādā K. Hardera vēstulē. Viņš 1807. gadā bija pārtulkojis Vidzemes virskonsistorijas uzsaukumu pret Napoleonu, saņēmis no tās aizrādījumu un, uz to atbildot, raksta: «Ja vārds «brīvība» jāaizstāj ar «laimi», tad šī vieta var skanēt šādi: «Var būt, ka dažkārt Bonaparte jums, dzimtu ļaudīm, būtu iesolījis lielu laimi un labklāšanu...» — un pēc tam aiz «vāciešos» jāsvitro vārdi «kur tāpat visi cilvēki jau ir brīvi ļaudis, tur».³

Otrajam iniciatoru grupējumam pieskaitāmas gan sabiedriskās organizācijas, gan privātpersonas, arī iespiedēji un izdevēji. Jelgavas akadēmija, iznomājusi latviešu kalendāru J. F. Stefenhāgena izdevniecībai, savā pārziņā paturēja tā saturu. Akadēmijas kalendārus un, šķiet, arī latvisko no 1776. gada vadīja matemātikas un astronomijas profesors V. G. Beitlers, no 1815. gada — matemātiķis un dabzinātnieks M. G. Paukers. Starp latviskā kalendāra pielikumu rediģētājiem un autoriem zināmi ārsts K. F. Hummiuss, mācītāji G. K. Brants, J. F. Foigts, M. Stobe, K. Kēlers, K. F. Watsons. Bet par «Vidzemes kalendāra» pielikuma sastādītājiem Rīgā Millers pieaicināja mācītājus G. Bergmani, J. J. Lopenovi, P. Tīdmani, J. G. Āgelūtu, K. R. Girgenonu un beidzot uz ilgiem gadiem J. T. Bērentu. Pie sabiedriska rakstura iniciatoriem pieskaitāma Bībeles biedrība, Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība, hernhūtiešu brāļu draudžu vadība, kāda brāleste⁴ Latgalē.

¹ Bez izglītības un iekšlietu resoru cenzūras iestādēm garīgo rakstu cenzešanas tiesības 1799., 1801. un 1802. gadā sev pieprasīja arī konsistorijas (LCVVA 233. f. 1. apr. 1404. un 1604. l.).

² [Eckardt J.] Die Begründung der Rigaer Bücherzensur 1796 // Duna-Zeitung. — 1903. — № 105.

³ FB R Ms 1112, 10, № 4.

⁴ Ticīgo celsmes pulciņš pie baznīcas.

Tomēr lielākā daļa grāmatu šai grupā iznākusi pēc privātpersonu, galvenokārt autoru, ierosmes. Baltijā izveidojās īpašs vācu intelīģences slānis, ko dēvēja par literātiem: nemuižnieciskas cilmes mācītāji, juristi, pedagogi, ārsti. Viņi apzinājās, ka pretī dižciltībai var statīt savu augstāko izglītību, zināšanas. Viņi bija galvenie apgaismes domas nesēji, arī nozīmīgākie latviešu grāmatu autoru vidū. Privātās iniciatīvas izlaušanās virsposē paaugstināja rakstnieka lomu, sabiedrisko domu padarīja par ietekmīgāku faktoru. Kurzemē literātu kārtas pieaugumu un neatkarības sajūtu, pašapziņu sekmēja Jelgavas akadēmijas izveidošana un darbība. Starp literātiem izauga izcilas personības, kas ietekmēja vispārīgo gaisotni (radikālie apgaismotāji līdz ar G. Merķeli), latviešu grāmatniecības raksturu (G. F. Stenders).

Kurzemē privātas ierosmes grāmatu izdošanai bija labvēlīgāki apstākļi; Vidzemē zināmi darbi, kas līdz spiestuvei nemaz nav nonākuši. Starp privātiem latvisku grāmatu iniciatoriem bez mācītājiem jāmin ārsts P. E. Vilde, gleznotājs J. H. Baumanis, ierēdnis J. G. Čarnevskis, dārzniecības īpašnieks J. H. Cīgra, Tērbatas universitātes profesors E. Sartoriuss kopā ar G. Merķeli, mājskolotājs J. F. Švenike. Vienīgais neapšaubāmais iniciators no latviešu zemnieku vidus bija Kokneses saimnieks Kārklā Jānis, kas 1797. gadā ierosināja izdot Baumaņa «Bēru valodu».¹

Administratīvās iniciatīvas izdevumi spiestuvēm bija ienesīgāki, jo nevajadzēja maksāt autorhonorāru.² Tiem arī tirāžas, cik var spriest pēc iegūstamajām ziņām, turējās augstākas (vidēji 4000—5000 eksemplāru) nekā privātiniciatīvas izdevumiem (1000—2000). Eksemplāru kopskaita ziņā pārsvars vēl piederēja pirmajai grupai.

Privātautoru attiecības ar izdevējiem nebūt nerisinājās tik harmoniski. No sava literārā darba pārtikt viņi nevarēja. Komerčiālie apsvērumi lika izdevējiem bieži atteikties no privātpersonu piedāvājumiem. Reizēm tādos gadījumos, kad nebija paredzams lielāks noiets, autoriem vajadzēja pirms iespiešanas vākt naudu prenumerācijas kārtā (K. F. Launics «Bišu grāmatīnai» 1802. g., K. G. Elferfelds «Līksmības grāmatai» 1804. g., A. J. Stenders «Auzānu Ernestam» 1806. g.). Mājas spiestuves bija cits atrisinājums šādā situācijā (komersants Millers vēlāk dažus ienesīgākus izdevumus no tādām pārņēma savā apgādā).

¹ Pāris apsveikumu rakstos muižniekiem par apgādātājiem norādīti latvieši, piemēram, muižas vagari. Tomēr ļoti jāšaubās, vai viņi bija patiesie ierosinātāji un iespiedumu finansētāji.

² Ienesīgi bija arī pārējie, bieži kā vieniem, tā otriem cenas vairākkārt pārsniedza pašizmaksu.

Baltijas grāmatspiestuvēm piemita manufaktūras, nevis fabrikas raksturs; tajās tirdzniecības kapitālam bija lielāka nozīme nekā rūpniecības kapitālam.

Pie tīri komerciāla tipa uzņēmumiem piederēja J. F. Stefenhāgena (1769—1919), J. K. D. Millera (1789—1929) un V. F. Hekera (1804—1939) firmas.

Stefenhāgena uzņēmums apskatāmajā laikā deva pusi un pat vairāk no visas latviešu grāmatu produkcijas, tam piederēja prioritāte vairākās nozarēs. Firma latviski izdevusi nozīmīgākos šejienes literātu racionālistu darbus, pirmās grāmatas medicīnā un lauksaimniecībā, pirmās lasāmgrāmatas, pirmo vispārīga satura žurnālu, pirmo avīzi. Izdevniecība spēja sekmīgi eksistēt un paplašināties, orientēdamās tikai uz Kurzemes autoriem un Kurzemes pircējiem; tas liecina par literārās aktivitātes pieaugumu novadā. Johans Frīdrihs Stefenhāgens un viņa pēctecis — adoptētais māsasdēls Johans Martins Pēterss-Stefenhāgens bija darbīgi, gaišu prātu apveltīti vīri, kas rikojās ar plašu vērienu. Gan tieši tiekdamies pēc peļņas, abi tomēr saprata, ka uzņēmuma plauksmi veicinātu lasītprasmes un izglītības izplatīšanās. Tāpēc J. F. Stefenhāgens apliecinājies, ka ilgojoties pēc dzimtniecības gala, un ar grāmatu dāvinājumiem centies atbalstīt skolas, bet J. M. Pēterss-Stefenhāgens pulcinājis literātus sanāksmēs un skubinājis viņus rakstīt. Pieaugot izdevniecību iniciatīvas iespējām un izdošanas tiesības valdot kārtībai, kas izdevējiem ļāva brīvi rīkoties ar reiz iegūtiem darbiem, Stefenhāgeni arvien vairāk varēja ietekmēt latviešu grāmatu klāsta struktūru.¹

Izdevēju apgaismotāju vidū izcilākā personība bija Johans Frīdrihs Hartknohs. Sākumā viņš rādīja, ieteica, aizdeva, piesūtīja interesentiem no ārzemēm ievestas grāmatas, tā rosinādams patiku pret literatūru un lasīšanu. Propagandu viņš esot izvēršis arī Igaunijā, Kurzemē, Krievijas pilsētās.² Kad Hartknohs sāka literatūru izdot pats, viņš ļoti uzmanīgi izturējās pret autoriem, pat piegādādams viņiem darba un pētījumu materiālus. Hartknoha veikalā ienāca laikmetīga, aktuāla literatūra. Viņa vārdu slaveni darījusi īpaši I. Kanta³ un J. G. Herdera darbu izdo-

¹ Tuvāk: *Apinis A., Siško S.* Jelgavas izdevēji Stefenhāgeni latviešu grāmatniecībā // *Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka.* — 1979. — 2(7). — 150.—184. lpp.

² Hartknohs kļuva par vienu no galvenajiem Pēterburgas Zinātņu akadēmijas apgādātājiem ar grāmatām un tās izdevumu izplatītājiem.

³ Par Kanta «Tīrā prāta kritikas» izdošanu sīki: *Stradiņš J.* Imanuēla Kanta Latvijas saskares // *Karogs.* — 1983. — № 12. — 144.—148. lpp.

šana. Nostiprinājies uzskats, ka Hartknohs ar honorāriem atbalstījis Herderu, bet izteiktas arī domas, ka to viņš darījis savtīgos nolūkos.¹ Hartknohs, protams, rūpīgi skatījās pakal katram dālderim; viņa materiālais stāvoklis sākumā neesot bijis spožs, to balstījuši viņa bagātie Rīgas draugi. Lai nu kā, Hartknohs ir vesels laikmets Baltijas izdevniecību vēsturē. Ipašs viņa nopelns šejienes kultūras priekšā ir Baltijas radikālāko apgaismotāju atbalstīšana, pat tieši viņus skubinot uz literāru darbošanos un izdodot viņu historiogrāfiskos sacerējumus, jo šī virziena autori izvērsa pastāvošās kārtības kritiku.

Hartknohs, tāpat kā daudzi tā laika Rīgas un Jelgavas intelligentākie cilvēki, bija brīvmūrnieks. Toreiz brīvmūrnieki Eiropā puda liberālas idejas, darbojās, lai «veicinātu labklājību», uzturēja rosīgus sakarus ar citzemju brīvmūrniekiem, taču slepenībā un mistisku rituālu aizsegā. Hartknohs ierosināja brīvmūrnieku ložai uzturēt audzināšanas iestādi trūcīgiem zemas kārtas bērniem (šai ziņā līdzība ar krievu izcilo izdevēju N. Novikovu).

Apgaismotāja tipa izdevējs bija Jakobs Frīdrihs Hincs (1734?—1787). Studēdams Kēnigsbergā, viņš saskārās ar grāmatirdzniecību, iedraudzējās ar filozofu J. G. Hāmani, kļuva par brīvmūrnieku. Atbraucis 1762. gadā Rīgā, viņš strādāja par pedagogu, bet 1764. gadā pārcēlās uz Jelgavu un iestājās par kompanjonu Hartknoha turienes grāmatveikalā. Kad Hartknohs galīgi pārgāja uz Rīgu, viņu draudzība turpinājās, bet Jelgavas veikalā Hincs uz īsu laiku pieaicināja citu kompanjonu, beidzot 1771. gadā to viens pats paturēja sev. Hincs izdeva savu Kēnigsbergas draugu darbus, Kurzemes autorus. Viņa apgādā iznākusi G. F. Stendera nozīmīgā filozofiskā grāmata «*Wahrheit der Religion*» («Reliģijas patiesība», 1772). Svarīgi ir Stendera divu latvisku reliģisku sacerējumu, bet sevišķi «Augstas gudrības grāmatas» (1774, 1776) un «Jaunu ziņģu» (1774) izdevumi; ar šiem pēdējiem Hincs iesaistījās latviešiem domātas laicīgas lasāmvielas izlaidē pašos tās sākumos. Viņa kontā ir arī J. G. Eizena apgaismes garā ieturētā žurnāla «*Der Philanthrop*» aizsākums (1777), akadēmijas profesoru sacerējumi. Iespējamu Hincs pasūtīja acīmredzot Kēnigsbergā. Veikals viņam droši vien bija arī Aizputē, jo grāmatās tā līdzās Jelgavai minēta par izdošanas vietu. Tomēr Hincs strādāja bez noteiktas sistēmas. Islaicīgais viņa pasākumu uzplaukums (1773—1777) beidzās, kad visā vācu grāmatniecībā mazinājās pieprasījums. Pēc tam kad Stefenhā-

¹ Янkelович Л. Ю. К вопросу об интерпретации гердеровского наследия в олзейской историографии (И. Г. Гердер и И. Ф. Гарткнох) // Известия АН ЛССР — 1975. — № 12. — С. 70—81.

gens apsūdzēja Hincu Kurzemes vācu dziesmugrāmatas neatļautā pārdrūkāšanā un ievēšanā un prāvā uzvarēja, Hincs bankrotēja. Mūža beigās viņš pavadīja advokāta amatā. Hincs grāmatizdevēja darbā bija inteligents, apgarots amatieris.¹

Apgaismei pieslēgās Liepājas grāmatveikala īpašnieki Fransuā Teodors Lagards un Johans Daniels Frīdrihs. Lagards bija cēlies no Berlīnes franču hugenotiem, viņa Berlīnes uzņēmums uzturēja plašus starptautiskus kontaktus no Parīzes līdz Jegavai. Frīdrihs grāmattirgotāja arodu bija apguvis Kēnigsbergā, 1785. gadā atvēra veikalu Liepājā (arī viņš sasaistījās ar brīvmūrniekiem). Viņam kā partneris pievienojās Lagards. Uzņēmums laids klajā ap 60 grāmatu (iespieda Vācijā un Jelgavā). Tā bija mācību, izklaides literatūra, vēstures, reliģijas grāmatas, Berlīnes apgaismes autori. Kad Vācijā pret apgaismes izpausmēm sākās administrācijas spaidi, Lagards un Frīdrihs tomēr uzturēja spēkā agrāko līniju. Latviski viņi 1789. gadā izdeva lauksaimniecības teorijā nozīmīgo J. K. Sūbarta un F. J. Klapmeiera grāmatu «Padoms visiem arājiem dots». Partneri sadalīja pasākumu 1791. gadā. Frīdrihs, paturējis Liepājas veikalu, izdeva vērtīgus Kurzemes autoru (Elferfelda, D. G. Bāka) darbus, kā arī tādus vācu un franču rakstniekus, ko reakcionārā administrācija Berlīnē nepieļautu. Frīdriha darbību ruīnēja 90. gadu otrās puses cenzūras spaidi, viņš to izbeidza 1813., 1814. vai 1815. gadā.²

Kā Hartknohs, tā Hincs, Lagards un Frīdrihs ar saviem darbiem piedalījās Leipcīgas mesēs — gadatirgos, kur izdevēji iemainīja vai savstarpēji ietirgoja izdevumus.

Minētie izdevēji apgaismotāji ierakstījuši godpilnu lappusi Latvijas vācu grāmatniecībā,³ devuši savu ieguldījumu Eiropas kopējā kultūrā, cēluši literārās un zinātniskās domas tiltu starp Rietumeiropu un Krieviju.⁴ Latviešu grāmatas viņiem bija tikai gadījuma darbi, to ir nedaudz, bet arī tajās izceļas apgaismes laikmeta tendences.

¹ Tuvāk: *Ischreyt H.* Jakob Friedrich Hinz, ein vergessener Buchhändler und Verleger in Mitau // Nordost-Archiv. — 1972. — H. 22/23. — S. 3—14.

² Tuvāk: *Ischreyt H.* Zwischen Paris und Mitau // Deutsche Studien. — 1972. — H. 39. — S. 319—336.

³ Vācu apgaismotāja K. F. Bārta darbus izdeva visi trīs minētie uzņēmumi (*Timuška A.* Viens no apgaismības ideju celmlaužiem (K. F. Bārta darbu publikācijas Latvijā 18. gs.) // LPSR ZĀ Vēstis. — 1988. — № 9. — 74.—79. lpp.).

⁴ *Ischreyt H.* Studien zum kurländischen Buch- und Verlagswesen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts // Baltic History. — Columbus, 1974. — S. 105—111; *Rietz H.* Z dziejów życia umysłowego Rygi w okresie oświecenia. — Toruń, 1977.

Ainu būtiski papildina trīs bezpeļņas mājas spiestuves Vidzemē, kas katra savā veidā arī reflektē šīs tendences. Ārsts Pēteris Ernsts Vilde, atteicies no Kēnigsbergas universitātes piedāvātās docētāja vietas, atbrauca Baltijā. Sejienes apgaismotāju idejām tuvas atziņas par dzimtniecības iekārtu kā latviešu un igauņu zemnieku sliktā veselības stāvokļa galveno cēloni viņš izteicis savos izdevumos «*Der Landarzt*» («Lauku ārsts», 1765), «*Livländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft*» («Vidzemes apcerējumi par ārstniecības zinātni», 1770), «*Der practische Landarzt*» («Praktiskais lauku ārsts», 1773—1774).¹ Tā bija pirmā medicīnas periodika Krievijas valstī. Ar 1766. gadā Kopenhāgenā iegādāto tipogrāfijas iekārtu viņš nometās Peltsamā muižas pusmuižīnā, tur iespieda medicīnas un lauksaimniecības grāmatas vāciski, J. Langes latviešu un vācu vārdnīcu, pirmo latvisko periodisko izdevumu «*Latviešu Ārste*» (1768). Cik spriežams pēc salīdzinājuma ar paralēli izdoto igauņisko izdevumu «*Lühhike õppetus*» («Īsa pamācība»), «*Latviešu Ārstes*» turpmākajos neiznākušajos laidienos vajadzēja būt ne medicīniskiem, bet saimnieciskiem padomiem.

Apgaismes mode aizrāva Gustavu Bergmani. Studenta gados Leipcigā strādādams Breitkopfa apgādā, viņš ieinteresējās par grāmatniecību. Tad 1781. vai 1782. gadā — jau mācītāja amatā Mazsalacā — viņš iegādājās rokas spiedi un vairākas burtu garnitūras, ko, pāriedams uz Rūjienu, paņēma sev līdzi. Taču par latviešu zemnieku vajadzībām pēc grāmatas Bergmanis domāja vismazāk.² Viņš pat paziņoja, ka apmācīt zemnieku ir muļķība, ka revolūcija ceļas tad, ja zemniekiem noņem reliģijas važas. Tā saprotams, ka Bergmaņa latviskie iespaidumi ir tikai konservatīvā garā ieturēti dievvārdi un — trīs tautasdziesmu krājumiņi kā elegantas rotaļlietas viņa vācu draugiem, līdzīgas daudzajiem Bergmaņa spiestuves bibliofilajiem darbiem.

Turpretim mācītājs Kristofs Harders tiecās patiesi pakalpot zemniekiem, savās «*Rubenes driķēs*» (1781—1796) izdodot grāmatas lēti, piekopjot tajās izglītošanu, sniedzot praktiskus padomus (ābece ar pirmajām reizināšanas tabulām, astronomisko zinā-

¹ Par Vildes sacerējumu ierosmēm un avotiem: *Ischreyt H. Tissot's «Avis au Peuple sur sa santé» und die ersten periodischen Publikationen in estnischer und lettischer Sprache // The Third Conference on Baltic Studies in Scandinavia.* — Stockholm, 1977. — Vol. 2. — P. 104—112.

² Apgaismes patiesās idejas Bergmanim bija tālas. Jau 70. gados Bergmanis bija sevi parādījis par kungu pakalpiņu. Viņš 1771. gadā teica «tiesas sprediķi» zemnieku nemiernieku sodīšanas laikā, 1776. gadā rakstveidā liecināja, ka kāda kalpone, ko muižnieksniecīga pārkāpuma dēļ bija nomocījis, esot izdarījusi pašnāvību — aiz ļaunuma un atriebības. Bergmanis tika iecelts muižnieku kārtā, asā rakstā uzstājās pret Merķeli.

šanu propaganda «Vidzemes kalendārā», turpat norādījumi zemniekiem par iespējām pārdot savus ražojumus). Vairāki Hardera iespaidumi tieši nostājas pretī kungu varai. Tā ābecē tabula «Tie rakstāmi bokstāvi» laikā, kad zemnieku rakstītāka tika visādi apkarota, tā muižnieku ienīstajiem tiesu piesēdētājiem zemniekiem adresētais M. G. A. Lodera «Spreidīkis» (1786) ar norādījumiem nepakļauties spiedienam no augšas. Tāds īpaši bija raksts «Vidzemes kalendāra» 1787.—1790. gada turpinājumos ar pamācībām zemniekiem, kā sūdzēties, kad muižnieks pārkāpj kļaušu un nodevu normas, kā pašiem aprēķināt nodokļa lielumu, lai kungs viņus nevarētu krāpt. Vācu auditorijai domātajā valodnieciskajā izdevumā Harders savukārt latviešu valodu traktē nevis kā ļaužu prātu pārvaldīšanas līdzekli, bet kā citām valodām līdzvērtīgu akadēmiskas izpētes objektu. Bez skajiem cīņiem Harders arī vēlāk savos citu spiestuvju iespiestajos darbos vienmēr gājis straumei pretī.¹

Pēc Hardera nāves viņa spiestuve nonāca līdzīgi noskaņota cilvēka rokās. To nopirka Vidzemes brāļu draudzes vācu darbinieks F. K. T. Freitāgs, kas bija iemantojis muižnieku naudu, jo atsacījies pierunāt zemniekus pakļauties kļaušu palielināšanai. Savā dzīvesvietā Lintē Freitāgs 1820. un 1821. gadā latviski iespieda divas brošūriņas, pēc tam galīgi nodilušie burtstabiņi esot nodoti pārkausēšanā.²

Tā 18. gadsimta otrajā pusē Latvijas grāmatizdevniecību ievērojama daļa gāja līdzī laika garam, sasaistījās ar pārējo Eiropu kopējā kustībā. Tas bija gluži jauns laikmets Baltijas grāmatniecībā. Apgaismotāju tipa izdevēji veicināja šejienes vācu inteliģencē lasītājas publikas formēšanos un patieso sabiedrisko vajadzību izpaušanos tās uzskatos, iezīmēja jo spilgtus vaibstus latviešu grāmatniecībā. Taču, kad pēc Francijas Lielās revolūcijas sākuma un sevišķi pēc tās tālākās radikālākās gaitas reakcija cariskajā impērijā sasniedza kulmināciju, tieši apgaismotāju izdevniecības saņēma spēcīgāko triecienu, ar gadsimta beigām izbeidzās arī to ziedu laiki. Pēc reakcijas uzplūdu apsūkuma Latvijas grāmatniecībā toni uzdeva kapitālistiskie biznesmeņi Stefenhāgeni, Millers, Hekers ar viņiem raksturīgo vēriena šaurību, ar kalpošanu lokālām autoritātēm un autoriem, vietējiem lasītā-

¹ Tuvāk: *Apinis A.* «Šķietami vientulīgā darbības lokā» // Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1977. — 1(6). — 95.—133. lpp.

² Arī cits hērnhūtiešu darbinieks J. Broderzens savā mītnē Veļkos pie Vaidavas mēģināja ko iespiest, kā liecina saglabāties iecerēta lielāka iespieddarba fragments «Apmāšana...» (kopija VB R F1/71). Tas izgatavots ar ļoti trūcīgu burtstabiņu komplektu. Tāpēc domājams, ka neko vairāk par šo fragmentu Broderzens nav iespiedis.

jiem. Bet pašu apgaismes procesu šis lūzums nepārtrauca. Tam mēģināsim izsekot, aplūkojot izdoto latvisko grāmatu repertuāru.

Pirms tam vēl nepieciešams ieskats Latgales grāmatniecībā. Polijā 18. gadsimta 70. gados apgaismes garā notikušie izglītības pārkārtojumi Latgali neskāra, jo Latgale 1772. gadā tika pievienota Krievijai. Līdz ar to latgāliešu grāmatniecības centrs no Viļņas pārcēlās uz Baltkrieviju — 70. gados uz Mogiļovu, 90. gados uz Polocku.

18. gadsimta pirmajā pusē pārgājuši uz latgāliešu rakstu valodu, jezuīti to Viļņas laikā uzturēja samērā labu. J. Karigera vārdnīca 60. gados tika pārrakstīta, varbūt gatavojot iespiešanai. Vēlāk valoda kļuva sliktāka, jo Mogiļovas un Polockas iniciatori bija mazāk ieinteresēti grāmatniecības izkopšanā.

Saturā Latgales latviešu grāmatniecība pārkāpa rokasgrāmatas robežas, izveidojās galvenie reliģiskās literatūras tipi. Pēdējais nozīmīgākais jezuītu veikums bija «Vysa mōceiba katōliška» (1805), vienkāršs, taču visai plašs ievads katolicisma būtības izpratnē. Uzskata, ka šo darbu tulkojis M. Rots no kāda citvalodas izdevuma.

Katoļu organizācijās, arī jezuītu ordenī, daudz kas bija atkarīgs no atsevišķu locekļu rosības. (Tas vērojams, piemēram, viņu biogrāfijās. Tā Rota dzīves apraksts uzsver viņa darbošanos grāmatniecībā un zemnieku izglītošanā.) Tāpēc palika iespēja kaut kādā mērā atsaukties uz jaunām garīgām vēsmām. Tās nedaudz samanāmas arī Latgales latviešiem domātajās grāmatās.

3

Laikmeta apstākļi izvirzīja daudz jaunu vajadzību un jautājumu, uz ko iespiesto grāmatu repertuārs nespēja atbildēt. Tāpēc līdztekus radās un īsti plašus apjomus ieguva rokraksta grāmatniecība. Šai jomā darbojās arī cittautieši: pirmie hērnhūtiešu brāļu draudžu sludinātāji un vēlākie virsvadītāji (t. s. vācbrāļi), luterāņu mācītāji (F. B. Blaufüss, K. K. Ulmanis u. c.), droši vien kāds katoļu garīdznieks Latgalē (rožanca¹ norakstīšanas iniciators vai autors Andrupienē (?) 1769. gadā). Tomēr rokraksta grāmatniecībā liels pārsvars bija latviešu iniciatīvai.

Ar roku pārrakstāmo grāmatu ražošanā organizētības elementu maz, tās tapa stihiski, tuvāko un konkrēto vajadzību rosinātas (brāļu draudžu ceremoniāliem un mājas lasīšanai, skolām kā mācīblīdzekļi, lugas eksemplārs uzvedumam) vai izplatīšanai

¹ Rožaniec lotewski (FB RM «Rožaniec»). Rožancs — lūgsnu krājums.

tuvākajā apkārtņē (J. Pulana «Stāsts tās latviešu tautas», starp 1800.—1820. g., E. Dinsberga pirmie literārie darbiņi 19. gs. 30. gados). Organizēta rakstīšana varbūt notika brāļu draudzēs, kur vajadzēja sagādāt svētrunu tekstus visa gada sanāksmju ciklam; svētrunu rokrakstos manāmas pat dažas profesionālas iezīmes — ar vienu roku vienlaikus pagatavoti vairāki viena satura eksemplāri. Tomēr arī hernhūtieši vairāk kopa individuālu jaunradi, grāmatu izgatavošanu individuālām vajadzībām (R. Bērtiņa (1818), P. Baidiņa (1835) un citi zināmie krājumi).

Liela daļa hernhūtiešu grāmatu tika tulkotas no vācu avotiem, kas dažādā kārtā iekļuva Latvijā, visvairāk atvesti no Vācijas hernhūtisma centriem. Audumu rakstraudžus, t. s. audēju grāmatas, lauku amatnieki pārzīmēja vispirms no cunftīgo ceļojošo amatnieku paraugu grāmatām (to avots — Vācijā iespiestās), pēc tam cits no cita.¹ G. Merķeļa, F. Sillera un vēl citu vācu literātu darbus to tulkotāji latvieši atrada Latvijas vācu inteliģences, mācītāju un muižnieku bibliotēkās. Iespiestu vācu grāmatu dati iestarpināti arī zemnieku rakstītajās lokālajās vēsturisko notikumu hronikās. Daļa skolasgrāmatu norakstu pagatavota no latviski iespiestiem oriģināliem, daļa — no skolās lietotiem pedagogu manuskriptiem.

Rokraksta grāmatas latviešu valodā ir veidotas ļoti vienkārši, parasti uz lētā Vidzemes papīrdzirnavu papīra vai tikpat lētā ievestā krievu papīra ar visminimālāko rotājumu — pāris svītrām. Ilustrācijas ir tikai vienā darbā — J. N. Ramaņa «Krusta skolas grāmatā» (1778—1797).

Rokraksta grāmatu tirdzniecība nav konstatēta, izņemot audēju rakstraudžus. Rokraksti tika izplatīti retumis organizētā veidā (hernhūtiešu distriktu centros uzkrātās svētrunas 19. gadsimtā laida apkārt pa draudzēm acīmredzot pēc noteiktas sistēmas; redzami darbinieki, bieži braukādami no novada uz novadu, droši vien veda līdzī arī rokrakstus; Ulmanis 30. gados savus mācīb-līdzekļus deva skolēniem norakstīt). Daudz biežāk tas notika pa personisko kontaktu kanāliem.

Matematizēt rokraksta grāmatniecības produkciju ir gandrīz neiespējami. Līdz mūsu dienām nav nonākuši nedz visi teksti, nedz visas kopijas. Tirāžas nav zināmas, lai gan tādas bija — lielumlielākā daļa saglabāto grāmatu ir noraksti. Eksemplāru kopējo skaitu aplūkojamā periodā var lēst simtos. Tā kā rokraksti cirkulēja visaktīvāko lasītāju vidū, tad katrā atsevišķā eksemplāra «praktiskais efekts» bija daudz lielāks nekā iespiestajai grāma-

¹ *Alsupe A.* Audēji Vidzemē 19. gs. otrā pusē un 20. gs. sākumā. — R., 1982. — 12. lpp.

tai. Rokraksta grāmatām piemita liels dzīvīgums, tās tika lietotas gadu desmitiem. Viens piemērs: dzimtniecības posta plašo panorāmu «Stāsts tās latviešu tautas» Pulans sacerējis 19. gadsimta pirmajos divos gadu desmitos, bet pārrakstīta vairākos eksemplāros tā tika vēl 1849. un 1851. gadā.

Dažādās pozīcijās

«Šī gudriba cilā mūs par kungiem tās dabas virs zemes, kad mēs tos dabas darbus, ko mēs pazīstam, sev par laimu valkāt protam.»

Racionālists G. F. Stenders

«Mana kārošana ir šī — savu dzīvošanu vērā ņemt un pārbaudīt.»

Hernhūtietis Dzirņa Pēteris

Apgaismei Latvijā bija īpaša loma. Austrumeiropas zemēs sarežģītajā vispārīdoloģiskās pārejas posmā no viduslaicīgā feodālā uz jaunlaicīgo bija secīgi jāatrisina divi galvenie uzdevumi: pirmkārt, garadzīves vispārēja atjaunināšana; otrkārt, uz tās pamata — nacionālās kultūras, nacionālo vērtību radīšana (jēdziens «nacionāls» šeit jāsaprot tādā nozīmē, kā paskaidrots grāmatas ievadā). Pirmās stadijas uzdevumu — garīgu atjaunināšanu bez īpašām nacionālām iezīmēm — Austrumeiropā veica apgaismes strāvotāji. Apgaisme te realizējās feodālās sistēmas idejisko pamatu sagrāves centienos un garadzīves sekularizācijā — atbrīvošanā no reliģijas paspārnēs.

Arī Latvijā pārejas periods uz jaunlaiku dzīvi norisinājās divos etapos. Arī Latvijā pirmajā etapā dominēja apgaisme ar tās pavadparādībām reliģijas sfērā. (Kā renesansei tāda pavadparādība bija protestantiskā reformācija, tā apgaismei — piētisms, teoloģiskais racionālisms, hernhūtisms, t. i., ortodoksālā veclutērānisma krīzes izpausmes.) Šī stadija Latvijā ilga no 18. gadsimta vidus līdz 19. gadsimta 30. gadiem.

Atjaunināšanas uzdevums Latvijā tika risināts no dažādām pozīcijām. Tiešo, virspusē saskatāmo nolūku raibums un pretrunīgums aprūpina mums apjaust procesa kopīgo virzību. Process bija arī nepilnīgs, tajā trūka daudzu svarīgu komponentu, piemēram, antikā mantojuma ieplūdes, folkloras apguves, kaut cik jūtamas tieksmes attīstīt zinātnes, antiklerikālisma kā strāvas... Tomēr galvenais tika paveikts, nākamajos gadu desmitos varēja sākties nu jau tieša nacionālās kultūras elementu izveide.

Vairākas apgaismes pavadparādības bija izaugušas no prasības pēc cilvēka pašapzināšanās, arī piētisms. Latvijas apstākļos, protams, grūti saskatīt šādu piētisma ģenēzi, te tas parādījās jau lielā mērā transformējies. Kulmināciju šeit piedzīvojis 18. gadsimta pirmajā pusē, piētisms latviešu grāmatniecībā tomēr turpinājās vēl arī gadsimta otrajā pusē.

Piētisma ietekmē uzrakstīta K. D. Lenca plašā «Spreidīku grāmata» (1764); no mazākajiem darbiem minams latvieša Miķeļa Gaiļa pārstrādājums «Dr. Mārtin Luterus mācības» (1793), kur izmantots iepriekšējā nodaļā minētais Blaufūsa paveiktais Lutera spreidīca interpretējums. Šādu grāmatu pamatideja — cilvēkam nepieciešama iekšēja atdzimšana. Gailis uzsver, ka lasītājam jāapdomā sevi pašu, pie tam ne ar vēsu prātu, bet ar sirdi (ne zināšana, ne ticība bez mīlestības nav nekas). Kā apgaismes laikmets vispār daudzos aspektos atgriezās pie renesanses ideāliem, tā arī te notiek piētisma tuvošanās renesansiskajam kodolam. Bet tikai par pussoli. Lencs savas grāmatas vāciskajā priekšvārdā paredz, ka viņa spreidīku lasītājs uzcītīgāk pildīs kunga kļaušu gaitas.

Mazāk piētistu grāmatas, vairāk viņu «praktiskā» darbība dažos Vidzemes vidienes novados guva zināmus panākumus, ieaudzinot zemniekos iekšēju dievbijību.¹ Tādējādi tika sagatavota augsne hernhūtisma straujākai izplatībai.

Daudz dziļāku vagu dzina hernhūtiešu grāmatniecība, īpaši rokraksti. (Tie arī autentiskāk izteica zemnieku noskaņojumu un psiholoģiju.) Hernhūtisms nonāca līdz atziņai, ar ko apgaisme sākās, — principā tika atzīta cilvēku vienlīdzība pāri kārtu robežām, kārtas netika pasludinātas par Dieva ieceltām. Brāļu draudžu pamatidejas, kas piesaistīja Vidzemes dzimtļaudis, — jebkuras personības nozīmība, pārdzīvojuma vērtība, humānas cilvēku attiecības. Hernhūtisms neprasiya pārveidot sociālās attiecības, toties īstu demokrātismu izvērša draudžu iekšējā dzīvē.

Līdz 18. gadsimta beigām latviešu zemnieku rokrakstos eksistēja jau visi brāļu draudžu rakstu tipi. Dziesmas (gan krājumos, gan izkaisītas starp citiem tekstiem) bija ekspresīvs ticīgā diaļogs ar savu «draugu» Jēzu. (Sis ir vienīgais žanrs, kurā līdzās rokrakstiem popularitāti iemantoja iespieddarbi — sākumā krājumi, kas iespiesti pirmsaižlieguma posmā, pēc aizlieguma atcelšanas — daudzie G. H. Loskila «Garīgu dziesmu» un «Liturgiju»

¹ Par to uzskatāmi savās autobiogrāfijās stāsta daži hernhūtieši, piemēram, Podiņa Mārtiņš (VB R X 35, I, 43), Skangaļu Jekabs.

izdevumi, sākot ar 1790. gadu.) Draudzes locekļu dzīvesstāsti — gan cittautiešu, gan latviešu — attēloja reliģiskus pārdzīvojumus, bet arī īstenības «nogriežņus». Vēsturiskie hernhūtiešu sacerējumi tika tulkoti (piemēram, nozīmīgais darbs «Tie stāsti no tās vecas brāļu draudzes. — Tie stāsti no tās atjaunotas brāļu draudzes» pēc D. Kranca plašās monogrāfijas), tapa arī šepat Latvijā. Tie sniedza ne valdnieku, valstu vai baznīcas vēsturi, bet dumpinieku un dumpju vēsturi. Episkie teksti, starp kuriem bija nozīmīgu Rietumeiropas autoru Dž. Banjana, J. H. Junga-Štilinga u. c. darbu pārstrādājumi, tiecās atklāt pārindividuālas likumsakarības, cilvēka eksistences būtību un jēgu.¹

Paātrinātas attīstības apstākļos kultūras tipoloģiskās stadijas bieži vien neiegūst noapaļotu, galīgu formu, iezīmējas tikai to galvenās tiecības, pie tam to ārējais ietērs un pat konkrētais saturs var atšķirties no Rietumeiropas «klasiskajiem» analogiem. Brāļu draudžu rokraksta grāmatniecība — pirmā latviešu zemnieku aktivitātes izpausme rakstītajā literatūrā, pilna nemiera zemdegu gruzdoņas — vispārīdeoloģiskās attīstības gaitā realizēja reliģiskās apgaismes uzdevumu, atbilda kultūras priekšrenesanses stadijai. Šo vietu hernhūtiešu rokraksta grāmatniecībai nespēj atņemt arī tas apstāklis, ka vēlāk brāļu draudzes sektantiski noslēdzās un kļuva pat naidīgas garīgajam progresam.

No reliģiskās apgaismes līdz sociālajam protestam palika vairs tikai viens solis. No hernhūtiešu vides nāca gan daudzi zemnieku nemieru vadītāji, gan pirmie protestētāji zemnieku rakstītajā publicistikā — Ķikuļa Jēkabs, Pulans, anonīmi autori.

Ķikuļa Jēkabs, ar diviem dzejojumiem 1777. gadā pauzdams zemnieku kustības prasības, kļuvis par pirmo pašlaik zināmo latviešu zemnieku, kas sacerējis laicīga satura rakstītās dzejas darbus. Vienpatnis, ar brāļu draudzēm nesaistītais Juris Natanaels Ramanis, savā «Krusta skolas grāmatā» no Bībeles mācībām atvasinādams pastāvošo sociālo attiecību un varasnesēju kritiku, to ietvēris dzejā un prozā. Tā latviešu pašu rakstītās laicīgās literatūras sākumi arī tapa rokrakstu sfērā.²

Bet nu par apgaismi tiešajā nozīmē. Latvijā tā nenoformējās kustībā, te var runāt tikai par apgaismes idejām un to ietekmēm. Sākotnēji šīs tendences spēcīgākas bija Kurzemē, kur agrāk tapa kapitālistiskai iekārtai raksturīgu attiecību iedīgli laukos. Kurzemes mācītāji bija bagātāki, politiskās virsbūves spiediens tur bija

¹ Brāļu draudžu rokraksta literatūras apskats — Na 11. — 35. lpp.

² Par Ķikuļa Jēkaba un Ramaņa dzeju: *Ķikuļa Jēkabs*. Dziesmas. — R., 1982; *Ceske E.* Tu runā, taisnība! // Lit. un Māksla. — 1982. — 20. aug. — 6.—7. lpp.; Na 36.—56. lpp.

mazāk jūtams, tāpēc vairāk izakcentējās apgaismes kulturālā puse. Vidzemē, kur attiecības bija asākas, apgaismes tendences sākotnēji izpaudās šaurākos apjomos, bet ar radikālākām sociālām idejām.

Apgaismes pamatos gul pārlicība par tikumiskās attīstības un ārējās labklājības savstarpējo atkarību, ticība cilvēces spējai pašai pārkārtot dzīvi uz dabiskiem principiem, zināšanas lieluzbrukums nezināšanai. Taču tālākajos secinājumos apgaismes novirzieni šķiras. Viens paveids — tradicionālo autoritāšu sagrāve, kritizējot arī sociālās attiecības un prasot to maiņu. Baltijā tam pieslējās radikālāk noskaņotie, kas kritizēja dzimtniecības iekārtu un pat aicināja to atcelt (J. G. Eizens, G. Merķelis). Otrs paveids (raksturīgs īpaši Vācijai) pastāvošās iekārtas atzīšanu apvieno ar sevišķu uzmanību pret cilvēka personību, ētiku, jo turas pie pārlicības, ka pasauli var pārveidot, ja pārveido cilvēku, ka arī trūkumainā sabiedrībā iespējama personības pilnigošana. Tāpēc šis paveids nenoraidīja reliģiju, tikai pārvērta to no dzīves mērķa par labākas dzīves iekārtošanas līdzekli.

Latvijas vācu inteliģencē šis paveids ieguva pārsvaru, to pārstāvēja galvenokārt mācītāji, kas pieslējās teoloģiskajam racionālismam (reliģijā atzīst tikai to, kas saskan ar saprātu). Tāpēc Latvijas apstākļos šo apgaismes paveidu visērtāk dēvēt par racionālismu, kaut, strikti raugoties, šo ļaužu pasaules redzējumā ietilpa arī apgaismes sensuālisms, empīrisms, panteisms utt., un — no otras puses — arī citu novirzienu apgaismotāju uzskatos filozofiskais racionālisms nebūt nebija mazsvarīga daļa.

Apgaisme saskaņā ar savu būtību meklē publiskumu, cenšas ietekmēt. Tāpēc tā par ieroci labprāt ņem grāmatu. Arī Baltijas mācītāji racionālisti aptaujās un privātkorespondencē, vāciskajās apcerēs un latviešu grāmatās atbalstīja zemnieku skološanu. Viņi uzskatīja, ka grāmatas jālasa visiem zemniekiem. J. F. K. Rozenbergera tēlotajā ideālajā mājā («Salasišana pēc godīgas, jaukas in auglīgas laika kavēšanas», 1773) nedzīvo «neviens, kas ne no grāmatas būtu dzirdējis», bet Vecā Stendera (Gotharda Frīdriha Stendera) ziņgēs pat bāriņi iemācās lasīt no sētas bērniem.

Racionālistu sastrādātie latviskie katehismi klāstīja, ka pāтари vien bez «taisnas dzīvošanas» nekur neder. Viņu sprediķi brīžam pārvērtās par priekšlasījumiem kosmogrāfijā, ģeogrāfijā, higiēnā. Racionālistu mācītāji izstrādāja jaunu dziesmugrāmatu, tā iznāca Kurzemei 1806. gadā¹, Vidzemei — 1809. gadā². Dziesmās viņi spiedin uzspieda abstraktas morālas pamācības («Kas sevi pazīt

¹ «Jauna un pilnīga latviešu dziesmu grāmata».

² «Kristīgas dziesmas».

nemācās, / Tas tāl' no īstas gudrības»). Par latviešu zemnieku attieksmi pret šo jauno dziesmugrāmatu būs jo plaša runa nākamajās nodaļās. Būtībā, atraisot zinātnisko un filozofisko domu no reliģijas, racionālisti latviešu grāmatās izteica vērtīgas atziņas. Racionālistu izziņas teorijā kā svarīga daļa ietilpa praktiska, lietojama patiesība, derīga pamācība, tāpēc viņi radīja latviešu grāmatniecībā vērā ņemamu laicīgo literatūru.

Latvijas racionālistu apzinātie, tiešie mērķi visskaidrāk izpaudās viņu latviskajos daiļliteratūras darbos, īpaši G. F. Stendera¹ un viņa dēla Jaunā Stendera (Aleksandra Johana Stendera) sacerējumos; ainu papildina arī padomu grāmatas, periodiskie izdevumi, sprediķi.²

Kā visur Eiropā, arī latviešu grāmatniecībā daiļliteratūra šī vārda īstajā, mūsdienīgajā nozīmē aizsāka apgaismo. Šī virziena literatūra — tāpat arī racionālistu latviski rakstītā — necenšas atveidot realitāti, bet sniedz vēlamā modeļus. Tomēr pats šis vēlmais nav fantāzija, bet vērtīgāko, perspektīvāko īstenības pušu koncentrāts. Racionālisti daudz izdarīja gan literārā darba «virtuves» saimniecībā, gan literatūras uztveres izkopšanā latviešu sabiedrībā.

Abu Stenderu un viņiem līdzīgu autoru grāmatās ideālcilvēks ir pārticis, darbīgs, kungam paklausīgs, dievbijīgs zemnieks, kas aktīvi pārveido apstākļus ap sevi iekārtas pieļautajās robežās, dzīvo jēgpilnu, priecīgu dzīvi, saprātīgi regulē attiecības ar citiem, regulē savu saimniecisko darbību (un — tiksmi vēro pats savu pilnīgošanos...). Tomēr atšķirībā no hernhūtiešiem racionālisti cilvēku principiālo vienlīdzību atzīst ar lielām ierunām, tikai katras kārtas iekšienē. Personības un sabiedrības attiecības viņi traktē kā līgumu, kur visi apņēmušies savu darbību virzīt kopējas labklājības labā. Morāle ir sabiedrības noteikums saviem locekļiem, tam jāklūst par viņu iekšējo pārliecību. Tas bija izdevīgi arī reakcionāriem, kas ārēji pieslējās racionālismam. Viņu grāmatās visu pārmāc rupja paklausības mācība.

Racionālistu uztverē viņu izvīrītātie mērķi sasniedzami ar zemnieka apzinīgumu, saprātīgumu. Kaut arī Vecais Stenders kā pirmo gudrības labumu izceļ «Dieva godības» iepazīšanu, viņš ne

¹ Izteiktas domas, ka viņa krājumā «Jaunas ziņģes» (vēlākajos izdevumos «Ziņģu lustes») uzņemti arī citu tulkotāju atdzejojumi.

² Polemikā ar muižnieku G. K. Lidinghauzenu-Volfu Elferfelds norāda, ka zemnieku apmācībai lietotās reliģiskās grāmatas ir tumsonīgas, veicina pat mātīcību; viņš prasa izstrādāt jaunas, kur būtu «mazāk dogmatikas, vairāk sirdij un dzīvei» (*Elverfeld C. G. Sendschreiben an Se. Hochwohlgeboren, den Herrn Freyherrn von Lidinghausen-Wolff. — Mitau, 1793*).

mazākā mērā neprasa aklu ticību. F. G. Mačevskis «Jaunā sprediķu grāmatā» (1793) skubina lasītāju pārbaudīt ar prātu gan mācītāja teikto, gan Bībelē un baznīcas simboliskajos rakstos atrodamo.¹ Laime ir zināšanas. Cilvēku var darīt laimīgu arī pats domāšanas process. Tāpēc racionālisti grāmatās dzimtcilvēkiem pavēra plašu atziņas diapazonu — no jaunas lasītmācīšanas sistēmas meklējumiem ābecēs² līdz enciklopēdijai («Augstas gudrības grāmatai»)³.

Vai racionālistu izstrādātais dzīves modelis bija laikā un vietā? Tas bija sašaurināts, taisnvirziena skata apzīmogots. Viņi tiecās dzimtniecību tikai racionalizēt, ne likvidēt, un tāpēc saimniekošanas padomi zemniekiem varēja maz ko līdzēt, tāpat aicinājums ar zināšanām un saprātīgu izturēšanos regulēt savu dzīvi. Racionālistu grāmatu reizēm inteligentiskais raksturs kavēja to iedarbību, pat sastapa pretdarbību. Tomēr racionālistiskais modelis ir viens no jaunlaiku garadzīves veidošanas neatņemamiem komponentiem, lai arī nekādā ziņā ne vienīgais. Tā nepieciešamību pierāda arī apstākļi, ka racionālistu grāmatu popularitāte pieauga ar laiku — vēlākajos gadu desmitos, kad jau praksē tapa civilās sabiedrības iekšējo attiecību un sadzīves meti.⁴

Garīga progresa izpausmes latgaliešu grāmatniecībā bija daudz nedrošākas. Ap 1775. gadu Mogiļovā iznāca pirmie bībelstāsti latgaliski «Eisa salaseišona historyas svātas». Tā jau bija vienkārša episka lasāmviela. Pamatatziņu plašajā izklāstā «Vysa mōceiba katōliška» lielāka vieta nekā pārējās grāmatās veltīta cilvēku savstarpējām attiecībām (piemēram, nodaļa «Ab sorgōšonu nu ļauna un dareišonu loba»). Bet divas Polockā izdotas grāmatas — S. Bagiņska «Kavēklis pesteigs» un anonīmā «Cylvāks iškīgs» (abas 1808. g.) — jau ir «filozofiskas». Bagiņskis dzejo par dzīvību, nāvi, laiku mūžību, zemi; «Cylvāks iškīgs» abstraktu spriedelējumu formā pievēršas indivīda iekšējai dabai

¹ *Svelpis A.* Luterisma attieksme pret I. Kanta filozofiju Latvijā 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā // LPSR ZA Vēstis. — 1981. — № 10. — 80.—89. lpp.

² Jaunizdevums: [Stenders G. F.] Vecais Stenders. Bildu ābice. — R., 1977. Sk. arī rakstu: *Strode J.* Vecā Stendera «Bildu ābicei» 200 gadu // Latviešu valodas kultūras jautājumi. — R., 1987. — 23. laid. — 24.—28. lpp.

³ Jaunizdevums: *Stenders G. F.* Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. — R., 1988. Stendera un līdz ar to Latvijas racionālisma izpratnei svarīgi raksti: *Svelpis A.* Vecā Stendera filozofiskie uzskati // LPSR ZA Vēstis. 1978. — № 10. — 30.—43. lpp.; *Svelpis A.* Vecais Stenders un Nikolajs Novikovs // Karogs. — 1978. — № 11. — 147.—151. lpp.; *Svelpis A.* Viņš pirmais dzimtļaudim parādīja Visumu // Zinātne un Tehnika. — 1984. — № 6. — 30.—31. lpp.

⁴ Racionālistu grāmatniecības detalizēts apskats. — Lg 97.—108. lpp.

(labi darbi bez labas sirds nekur nederot). Šī traktāta nolūks formulēts vārdiem «igleitynōt sirdes». J. Akeleviča «Eisai mōcībai ab audzēšonu bišu» (1832) piemīt racionālistiska apgaismošanas tendence, bišu kopšana te skatīta kā viens no apgaismotas dzīves posmiem.

Tā redzams, ka arī šie asni stiepās tai pašā virzienā, ko nosacīja apgaismes laikmets.

2

Opozīcija pret apgaismes idejām un racionālistu pārvērtās triecienu virknē pēc Francijas revolūcijas uzliesmošanas. Racionālisti paši arī kļuva piesardzīgi, cītīgi atgādinot grāmatās, ka brīvība pēc franču parauga zemniekiem nestu tikai postu. Pēc atslābuma 19. gadsimta sākumā reakcija visā Krievijā no jauna lika sevi sajūst 20. gados, līdz ar to reliģiozitātes un misticisma atmosfēra. Racionālistu reliģijas jomā bija spiests atkāpties, priekšplānā iznāca neoortodoksija un neopiētisms, Bībeles biedrības.

Zīmīgi šai sakarā ir notikumi ap Jaunās derības izdevumu. Apmēram 1811. gadā G. G. Mīlihs bija pabeidzis jaunu latvisku tulkojumu, tā sākumu pārlūkoja Elferfelds, to finansēt uzņēmās Britu Bībeles biedrība. Mīlihs bija modernizējis valodu, tulkojumā izpaudās racionālistiska tendence. Kad iespiests tika jau krietni pāri pusei, par rediģētāju pieaicinātais L. Vinkelmanis konstatēja šīs novirzes.¹ Jauno derību ar Vinkelmaņa labojumiem 1812. un 1813. gadā gan iespieda līdz galam, bet tūlīt arī Bībeles biedrība visu tirāžu iznīcināja. Pēc tam Jauno derību sāka iespiest atkal — šoreiz vecajā variantā — ar Krievijas Bībeles biedrības gādību. Tā iznāca 1816. gadā 15 000 eksemplāros,² pēc tam līdz gadsimta vidum vēl pārdesmit reižu — arvien daudzos tūkstošos.

Laika garu, tā neiecietību raksturo Dundagas mācītāja rīcība. Viņš jaunajam Dinsbergam atņēmis grāmatu par citām ticībām.³ Nedaudz vēlāk, 40. gados un 50. gadu pirmajā pusē, lai stātos pretī brāļu draudzēs izplatītajiem rokrakstiem, kas kristietisma pagātni traktēja no sava viedokļa, ar oficiālās baznīcas kritiku, ortodoksālie mācītāji laida tādā pašā rokraksta veidā cirkulēt

¹ Eksemplārs ar Vinkelmaņa paskaidrojumu VB R L 2/201.

² Par šo izdevumu L. Vinkelmaņa un P. Tidemaņa sarakste (1814—1816) LCVVA 4038. f. 2. apr. 974. l.

³ *Dinsbergs E.* Autobiogrāfija ar ģimetni un ievadu no Poruku Jāņa. — Cēsis, 1904. — 69. lpp.

vairākas ticības vēstures oficiozā formālā tvērumā, nosodot hernhūtismu.¹

Taču arī neopiētisma iekšienē viss tik mierīgi nebija. Tika lemts, ka Straupes mācītāja G. G. Sokolovska periodiskais izdevums «Ziņas par Notikumiem iekš Dieva Valstības» (1833—1834) jāuzmana konsistorijas cenzūrai². Tam bija savs pamats, Sokolovskis atļāvās dažādas noslieces. Kāda «Ziņās» iespiesta apcere īpašu vērību pievērsa pirkristietismam, vēlākajām ķecerībām, piētista A. H. Frankes personībai. Zīmīgi, ka šī paša darba cits tulkojums izplatījās zemnieku vidū vairākos norakstos.³ Tieši no «Ziņām» rokrakstos pārņemti vēl citi raksti par baznīcas vēsturi, visi ar protesta pieskaņu, piemēram, spēcīgais «No to nabagu vaijāšanām to zalcburgeru»⁴. Aktīvā Bībeles biedrības Straupes organizācija gādāja par hernhūtismam tuvu prozas un dzejas brošūriņu iespiešanu lielās tirāžās, sākot ar 1832. gadu.

Šķiet, ka šādā neopiētisma un brīvākas domas krustojumā tapa arī latvieša, Mises muižas (Bauskas apriņķī) dārznieka un pagasttiesas rakstveža J. Purmaļa, nodoms sarakstīt un laist klajā savus «Stāstus tās kristīgas baznīcas». Darbs acimrēdzot ap 1833. gadu bija paveikts, tika vākti prenumerācijas līdzekļi iespiešanai.⁵ Bet kāpēc no mācītāju viedokļa tik vērtīga grāmata neiznāca? Vai tā netika aizkavēta nevēlamu noviržu dēļ? Prenumerācijas sludinājumos izcelta «Pestītāja grunte», kas pieļauj domāt, ka Purmaļa darbs bija sacerēts ortodoksijai svešākā kristocentrīsmā garā. Fakts ir svarīgs tādēļ, ka aiz tā saskatāms iedīglis latviešu sabiedrības iniciatīvai grāmatu izlaidē.

Līdz ar dzimniecības atcelšanu Kurzēm un Vidzemē apgaismes uzdevumi sabiedrības garīgajā atjaunināšanā tomēr nebija atcelti. Apgaismes ideju komplekss ir daudz plašāks, svarīgas tā daļas turpināja darboties. Bet reakcijas apstākļos filozofiskās idejas vairs necienīja, zemniekiem domātajās grāmatās pasaules skaidrojumu pārmāca prakticisms. Apgaismes spēki turpināja gaitu ne vairs pa ideoloģijas maģistrāli, bet sadalījās pa sāņu un apkārtceļiem arvien diferencētākajā sabiedriskajā apziņā. Da-

¹ Anonīms darbs, zināms trijos norakstos (VB R XA 159 № 8; FB RM «Timermanis 1», Cēsu Vēstures un mākslas muzejā 5460); P. E. Saca (bez autora norādes) «Kā brāļu draudze cēlusies» K. Straumes 1854. g. norakstā (FB RM «Kaudzītes M un R. 141»).

² LCVVA 233. f. 3. apr. 1125. l. 4.—9. lp.

³ «Stāsti no Dieva valstības virs zemes» VB R XA 159 № 10 (šķiet, 40. gadu noraksts) un № 30 (1876. g. noraksts).

⁴ G. Eversa noraksts starp 1845—1849 Vilkenos VB R X 35, 3, 2.

⁵ Pränumerations-Anzeige // Rigasche Anzeigen. — 1833. — № 38; Stefenhagens J. V. un dēls. Ziņa // Latviešu Avīzes. — 1833. — № 34; Purmaļis J. Ziņa // Ziņas par Notikumiem iekš Dieva Valstības. — 1833. — № 41.

žas apgaismes tendences dzimtniecības atcelšanas laikā pat pastiprinājās un ieguva it kā «otro elpu».

Grāmatniecībā sevišķi sarosījās politiskā doma. Oficiālā publicistika nokļuva kuteligā situācijā, kad bija jācildina zemnieku atbrīvošana, tātad jānosoda vēl nesen slavētā dzimtniecības iekārta, vienlaikus noklusējot, ka ar jauno likumu sankcionētā zemes atņemšana zemniekiem padara viņus atkarīgus no muižnieka diktāta.

Akūts kļuva jautājums par latviešu pārvācošanu. Daļa darbinieku, kas pieslējās apgaismes idejām, nonāca pie atzinuma, ka latviešiem pārvācošana sniegs iespēju pietuvoties pasaules kultūrai, jo neredzēja augstākas latviešu kultūras izveides ceļus (Harders, A. J. Stenders, dažos izteikumos pat Merķelis). Citādi noskaņotie bailēs no plānās vācu sociālās virskārtas vājuma apgalvoja, ka latviešiem jāsakūstot ar vāciem, jo tiem viena ticība un tēvzeme, bet arī — ka latviešiem sniedzamā vāciskā izglītība un grāmatniecība jāpielāgo zemnieku zemajam stāvoklim (H. E. Katerfelda, K. Vilperta iesniegumi Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībai 1823. gadā¹). Vēl citi nostājās pret pārvācošanu. Daži to pamatoja ar Herdera ideju par ikvienas tautības vērtību. Šo variantu aizstāvēja arī krasi reakcionāri darbinieki — ja latvieši tiks pārvācoti, kas tad strādās muižnieku labā? Visumā uzvarēja pēdējais viedoklis.

Turpretim zemnieku rokraksta grāmatniecībā, plašā politiski publicistiskā traktātā dzimtniecības atcēluma gatavošanas gados rezultējās apgaismes radikālākais novirziens, kas līdz tam latviešu rakstus tikpat kā nebija skāris:² Merķeļa darbi un idejas ietvērās Pulana «Stāstā tās latviešu tautas»³, rosināja viņu izteikt patstāvīgus uzskatus, kas bija nobrieduši zemnieku kustībā. «Stāsts» ir zemniecības viedoklis, tiesību pieteikums uz personisku brīvību bez ierobežojumiem un uz zemi. Tas apgaismes manierē argumentēts ar vēstures materiālu. Bet vienlaikus «Stāsts» aizstāv tautas nacionālo eksistēšanu. Visbeidzot, tas ir tipisks preromantisku noskaņu darbs ar Austrumeiropas romantismam raksturīgo principu — protestējošais, sevi apliecinošais subjekts te ir nevis indivīds, bet tauta.

Kad 1803. gadā notika mācītāju aptauja par vēlamojām mācībgrāmatām,⁴ daļa aptaujāto centās zemnieku izglītošanai no-

¹ LCVVA 5759. f. 2. apr. 661. l.

² Tas bija vāji atspoguļojies tikai Hardera izdotajā kalendārā un sprediķi zemnieku piesēdētājiem tiesās: sk. 92. lpp.

³ Detalizēts apskats — Na 57.—67. lpp.

⁴ Atbildes — LCVVA 4038. f. 2. apr. 783. l.

vilkst robežas, saskatot tās mērķi tikai ražotājspēku aktivizēšanā pastāvošos feodālās kārtības ietvaros. Citi izteicās mērenas apgaismes garā (starp tiem arī Girgensons): jāsaprotavo un jāizdod «tautas enciklopēdija» vai lasāmgrāmata ar ģeogrāfiskām, vēsturiskām, dabzinātniskām, saimnieciskām ziņām, morāles mācība, aritmētikas pamati. Pāris no viņiem ieteica Baltijas vēsturi un ģeogrāfiju, vācu un krievu valodu, mūziku. Šīs abas nostājas sadūrās turpmāk izdotajās mācībgrāmatās¹. Tās abas arī krustojās mācīblīdzekļos, ko 20. gados un 30. gadu sākumā Krimuldas mācītājs Ulmanis, gan rūpēdamies par savas draudzes skolu, gan domādams par dibināmo skolotāju semināru, sacerēja audzēkņiem norakstīšanai, — «Dieva vārdu mācībā», «Par mūsu draudzi» (ģeogrāfiskā un vēsturiskā apkārtnes mācībā), «Par Vidzemi», «Par mūsu Zemi» (astronomijas, ģeogrāfijas un dabas mācībā), reliģijas vēsturē ar politiskās vēstures ziņām, «Valodas grāmatā» (latviešu valodas gramatikā ar lietišķīgu rakstu paraugiem), dziedāšanas mācībā, ģenerālbasa skolā ērgelniekiem.² «Par Vidzemi» un «Par mūsu Zemi» saglabājušās norakstos;³ var secināt, ka tie bija ar informāciju ļoti bagāti darbi bez reliģiskā ietēra, taču aprobežojās ar kailu faktoloģiju, bez dziļāka ieskata parādību būtībā.

Apgaismes «gaitas pa apkārtceļiem» turpinājās arī daiļliteratūrā. Pirmais no Vecā Stendera ziņu tradīcijas nošķirās sentimentālisms; tas par normu izvirza jūtas, bet dabiskas, neizkropļotas. Elferfelds, tikumisko pamatu meklēdams pašā cilvēkā, par literārā attēlojuma objektu padarījis dvēseles pārdzīvojumu. Apgaismes sentimentālisms aizstāv vienkāršo cilvēku tiesības uz patiesām jūtām; Elferfelda pozitīvā varone Maija jautā — vai dzimtļaudis nav cilvēki?

Līdz latviešu lasītājiem nonāca Ž. Ž. Ruso ietekmētā vācu filantropisma strāvas redzamākie literāti K. G. Zalcmanis (A. J. Stendera lokalizējums «Pilnīga izstāstīšana, kādā vīzē Auzān Ernests no zemnieka par brīvkungu cēlies», 1807) un J. H. Kampe (Girgensona tulkojums «Robinsons Krūziņš», 1824). Šī strāva balstījās uz ideju par jaunieša audzināšanu saskaņā ar dabas likumiem cilvēkmīlas garā.

¹ Par lasāmgrāmatām: *Salmiņš A.* Pirmās latviešu lasāmgrāmatas // *Skola un Ģimene*. — 1979. — № 4. — 34.—35. lpp.; *Салминь А.* Влияние разложения и кризиса феодализма на содержание учебников для латышских школ // *Из истории развития содержания и методики обучения в школах Прибалтики*. — Таллин, 1983. — С. 30—45.

² *Ulmanis K. K.* Vēstule A. Dēbneram 1842. FB RM LDB 5492, 214.

³ FB RM «Nimands K. I, II»; J. Cimzes veikto norakstu (FB RM LDB 5497) līdz šim uzskatīja par viņa oriģināldarbu, tā arī Lg 141.—142. lpp.

Kaismīgā «vētras un dziņu» rakstniecība ar protestu pret feodālajiem žņaugiem, ar domu cildenību, individuālās mīlestības, naida un sāpju spēku savukārt atblāzmojās J. Peitāna paveiktajā Sillera «Laupītāju» tulkojumā (1818), kas palika rokrakstā.¹

Apgaismes literatūras pēdējais etaps — t. s. vācu jeb Veimāras klasika ietekmējusi K. Hūgenbergera ražīgo dzejotāja darbību;² šai strāvai daļēji pietuvojies arī J. F. Lundbergs.

Tieksme uz beletristisko, interesanto, saistošo, uz dzīvu tēlojumu, eksotiku ievilkusi pa svītrai jau Jaunā Stendera vēlinajos darbos un Girgensona krājumā «Stāsti, pasakas, dziesmas un mīklas» (1823), pilnīgi izvērsusies rokrakstos — anonimos «Stāstā no Frīdelīna» (tulkojis Peitāns 1820. g.) un «Stāstā par Daķiānu» (30. gadu pirmajā pusē), Dinsberga pārtulkotajos K. F. Losiusa romāna «Gumals un Līna» fragmentos (ap 1833. g.).³ Šī virzība tālāk turpinājās «Robinsonā Krūziņā», pirmajos Lundberga tulkotajos stāstos.

Visi nule nosauktie novirzieni bija darbīgi literārā procesa posmi, visi kopā turpināja kopt būtisku jaunlaiku rakstniecības kategoriju — indivīda refleksiju, ieskatu sevī.

3

Vienkāršie latviešu cilvēki ar profesionālu tēlotājmākslu saskārās tikai baznīcu gleznās vai skulptūrās un — grāmatu ilustrācijās. Attēli grāmatās bija vienīgā poligrāfika, kas nonāca zemnieku un pilsētu latviešu mājās. Sabiedrībā tai piemīta gan mākslinieciska, gan arī izziņas funkcija.

18. gadsimta otrā puse un 19. gadsimta sākums ietilpa ieilgusajā citzemju grāmatu mākslas aizguvumu adaptācijas periodā. Jau bija sākuši darbu Latvijā dzīvojoši ilustratori, taču viņi gandrīz vienmēr pārstrādāja cittautu paraugus un sižetus.

Starp šejienes ilustratoriem viens ir latvietis. Ramanis pats ilustrējis savu «Krusta skolas grāmatu» rokrakstā, vienā no norakstiem pēc grafikas meistarparaugiem atzīmēts — «*Nahtahniel Ramman ff*». Tie ir 22 attēli spalvas tehnikā, visvairāk par Bībeles tematiem, bet zīmējumos daudz laikmetisku detaļu. Ir pat kādas žanra ainiņas, piemēram, cilvēki istabā, kur redzami gan mūzikas instrumenti, gan grāmata un rakstāmspalva; liekas, ka šai attēlā Ramanis notēlojis pats sevi, jo minētie atribūti sa-

¹ Tuvāk — Na 68.—77. lpp.

² Par kādu neiespiestu Hūgenbergera sāņus gājienu: Čakars O. «Sirmais latviešu mīlotājs» // Vāravīksne 1984. — 120.—133. lpp.

³ Tuvāk — Na 78.—86. lpp.

saucas ar viņa autobiogrāfiskās dzejas detaļām. Ja tā, tad šī ilustrācija uzsvēr Ramaņa pašapziņu. Zīmējumi ir primitīvi, kopētaji tos varbūt vienkāršojuši, tāpēc par stilistiku grūti runāt. Panorāmiskuma dēļ Ramaņa ilustrācijas sasauca ar baroka skatījumu. Attēli pelna uzmanību kā pirmais zināmais latvieša darbs grāmatu ilustrēšanā.

Iespiestajās grāmatās 18. gadsimta vidū parādījās jaunums — dobspieduma tehnika (vara asējums un vara grebums)¹. Tas saistījās ar racionālistu darbību; G. F. Stendera ierosme konstatējama piecās no astoņām dobspiedumā ilustrētajām grāmatām. Iespējams, ka viņš tā centās paplašināt informācijas diapazonu, tās zinātnisko raksturu (Rietumeiropā tieši metāla dobspieduma piemērotība zinātniskam attēlam bija veicinājusi šīs tehnikas attīstību).

Asējums un grebums latviešu grāmatās tika lietots frontispisjiem², titullapu attēliem. Līdztekus frontispisjam asējumā Kurzemes 1754. gada dziesmugrāmatā pēc Stendera zīmējuma — teksta ilustrācijas (arī viņa skicētas) vēl ir kokgriezumā. Šai grāmatā bieži pavīd reāli objekti un vide, bet bez piesaistes Latvijas apstākļiem. Turpretim Stendera «Bildu ābicē» (1787) pēc viņa skicēm anonīms, ne visai veikls asētājs darinājis 24 mazus attēlus jau ar Latvijas ainavas un pat latviska tipāža dotumiem. Daļā eksemplāru asējumi pēc iespiešanas kolorēti ar akvareli. Tās ir pirmās ilustrācijas laicīga satura latviešu grāmatā, pirmās, kur attēles objekts ir šejienes zemnieka dzīve, kaut sacerē varbūt izmantoti vācu izdevumu paraugi. No neveiklajiem zīmējumiem strāvo sirsniņa simpātija pret tēlotu.³

Stendera devums pakļaujas laikmeta grāmatu mākslas kopējām tendencēm, tas ir diezgan bezpersonisks un caurcaurēm didaktisks, tomēr liecina par uzmanību un atbildības sajūtu pret lasītāju.

«Bildu ābices» līniju it kā turpina frontispiss F. E. Stolla «Jaunā boksterēšanas un lasīšanas grāmatā» (1813) gan ar skaidrojošo ievirzi, gan asējuma tehniku, gan saturu — zemnieku dzīves ainu — «Lūk še, kā lieli strādā un mazi mācās». Nav jāšaubās, ka to darinājis autodidakts latvietis, attēls acīmredzot tapis bez citzemju paraugiem.⁴

¹ Asējums — ar ķīmiskiem, grebums — ar mehāniskiem līdzekļiem metāla platē iestrādāts zīmējums un tā nospiedums uz papīra.

² Frontispiss — vispārinošs attēls pirms titullapas.

³ Villerušs V. Laikmeta dokuments // [Stenders G. F.] *Vecais Stenders. Bildu ābice*. — R., 1977. — 37.—44. lpp.

⁴ Bēms R. Par kādu senu ilustrāciju // *Latviešu tēlotāja māksla*. — R., 1977. — 158.—161. lpp.

Līdztekus baroka tipa apdarei latviešu grāmatās ienāca rokoko vinjetes (Stefenhāģenu lietotajā komplektā ir viena, kas no Vācijā pirktajām atšķiras ar neveiklo risinājumu un latvisku uzrakstu «Tai tēva zemei», tādā vietējas cilmes, neprasmīgu roku darināta). Intīmais rokoko principā ir aristokrātiskāka māksla nekā baroks. Taču latviešu grāmatniecībā šī tonalitātes maiņa nozīmēja ko citu. Rokoko vinjetes tēlo nevis lietas, kas valda par cilvēku, bet lietas, par ko valda cilvēks. Dažu iespiedēju tieksme pēc visu apdares elementu vienotības piešķīra retai latviskai rokoko grāmatīnai noskaņu, māksliniecisku kvalitāti. Baroks, kura būtiska šķautne ir tiecība, plaši aptverot apkārtējo īstenību, ieradīt cilvēkam vietu sabiedrības attiecību vijumā, stingri saglabāja valdonību tajā produkcijas daļā, kam piemita organizējošs, sabiedrīks raksturs, t. i., reliģiskajā standartliteratūrā.

Kad klasicisma ietekmē ap gadsimtu miju latviešu grāmatu apdare kļuva lakoniskāka un vinjetēs pavidēja antikais personāžs, izveidojās it kā rokoko un klasicisma sakausējums, kas galu galā atbilda Stendera epigonu laikmeta literatūras raksturam, kur savijās didaktika, pastorālās noskaņas, vācu klasikas atbalsis.

Ar nelielu nokavējumu Latvijā nonāca jauni ilustrēšanas tehniskie paņēmieni. Pirmās litogrāfijas¹ darbnīcas šeit tika iekārtotas 19. gadsimta 20. gados, senākā īsti zināmā litogrāfijas ilustrācija latviešu grāmatā ir Lutera portrets 1830. gadā M. Tila darbā «Dr. Mārtiņš Luters», bet anastatīks paņēmieni (vara gravīras pārnesums uz litogrāfijas akmeni) varbūt izmantots jau 20. gados. Arī kokgrebumā² viens no pirmajiem darbiņiem ir Lutera portrets vinjetē 1817. gada izdevumos. Abi jaunie paņēmieni sākumposmā uzplaukumu nepiedzīvoja. Tie kalpoja vai vienīgi tehniskiem zīmējumiem praktiskajā literatūrā. Paradokss: ērtās, demokrātiskās tehnikas, kam varēja būt liela nākotne tādā tautas grāmatniecībā, kāda bija latviešu valodā, te ieradās, kad ilustrāciju māksla saruka līdz minimumam un patiesībā beidza eksistēt, kad grāmatu iekšējās apdares kultūra komerciālu cēloņu dēļ katastrofiski kritās.

Stefenhāģeni, Millers, varbūt vēl kādi izdevēji retumis grāmatu titullapās lika firmas marku — savu monogrammu. Ar 19. gadsimta sākumu pēc citzemju parauga informāciju pārnesa arī uz izdevumu papīra vāciņiem, tā ir liecība un reizē stimuls grāmatu

¹ Litogrāfija — zīmējums ar taukainu krītu vai tušu uz akmens plates un šā zīmējuma nospiedums uz papīra.

² Kokgrebums — stāvšķiedras dēlī ar īpašiem instrumentiem iegrebts smalks zīmējums (pretstatā kokgriezumam — garenšķiedras dēlī ar nazi vai kaltu iedziļinātam zīmējumam, kas iznāk kontrastains, stūrainis).

intensīvākai izmantošanai. Sākās ar dekoratīvu ornāmentu (pirmo reizi konstatējams 1809. gadā), sekoja grāmatas nosaukums (1810), tad — kalendāros (1813) — praktisku aplēšu tabulas, cenas. To visu praktizēja rosīgie Stefenhāgeni.¹

Grāmatu plūsmā uz lauku sētām pastiprinoties, t. s. zemnieku iesējumos vērojama liela risinājumu daudzveidība. Svītras vilktas gan paralēli vāka malām, gan pa diagonāli, gan bagātīgi blīvētas, gan liktas lakoniski. Lai grāmata nenobružātos, gulot uz galda vai plauktā, ādas vākos iesita lielas, izcīlas misiņa naglu galvas — «pumpas». Šī tipa iesējumi organiski iekļāvās sētas vidē, kur katra lieta bija individuāli darināta, reizē rīks un mākslas darbs.

Kāda daļa tādā veidā iesietu grāmatu vārbūt nāca no spiestuvēm un pilsētu cunftīgo iesējēju darbnīcām, bet vairākums gan ietērpu dabūja prasmīgu zemnieku rokās. Pirmais vārdā zināmais latviešu zemnieks grāmatu iesējējs bija Priekuļu Podiņa Lauris, kam Cēsu mācītājs H. Baumanis 1765. gadā deva apdarināt savas bibliotēkas grāmatas.² Latviešu iesējēji, kas dzīvoja laukos, laiku pa laikam pirka neiesietus eksemplārus, iesēja un tad pārdeva. Skābarža dēlišus vākiem esot varēts lēti un lielos daudzumos dabūt no Libekas, bet, kad kuģu satiksme pārtrūkusi, tie bija jāpasūta galdniekiem.³ Lauku amatnieki reizēm ieguva profesionālo iesējēju ornamentu plates un spiedogus, to lietojums redzams dažos viņu darbos.

Latviešu īpašumā konstatējams diezgan daudz arī pilsētnieciskā tipa iesējumu, kas iegādāti vai pasūtīti, dzenoties pēc pilsētas modes. Āda krāsota zaļa, dzeltena, gaišsārta, sarkana, ornamentēta ar iespiestām zeltītām puķītēm, medaljoniem. Saglabājušies vairāki eksemplāri pat ar latviešu superekslibriem⁴ (vārds, uzvārds vai to pirmie burti). Pilsētu latviešiem piedēvēja abu tipu iesējumi. Turpretim hernhūtiešu grāmatas ir vienkāršas, tikai brūnu ādu apvilktā vākā, reizēm ar nelielu svītru gar tā malām. Brāļu draudžu locekļi nedzīvoja nabagāk par citiem, šai vienkāršībā izpaudusies viņu askētiskā dzīves izjūta.

Atšķirīgas tradīcijas nostiprinājās latgaliešu grāmatās. Tām uz tumšas ādas, kas pārklāja papes vākus, centrā uzspieda kādu emblēmu.

¹ Villerušs V. 19. gadsimta latviešu grāmatu tipogrāfisko papīra vāku informatīvā funkcija // Grāmatas un grāmatnieki. — R., 1985. — 146.— 149. lpp.

² LCVVA 4038. f. 2. apr. 91. l. 91. lp.

³ G. Bergmaņa stāstījums LCVVA 233. f. 1./1. apr. 1907. l. 80., 84. lp.

⁴ Īpašuma zīme grāmatas vāka ārpusē.

Ādā visvairāk iesēja apjomīgās un dārgās dievvārdu grāmatas. Turpretim praktiska satura izdevumi, populārzinātniski darbi un daiļliteratūra saglabājusies vai vienīgi ar papīru apvilktos vākos, bieži arī neiesietā veidā. Acimredzot tas tāpēc, ka dievvārdu grāmatas bija ne tikai liela mantiska vērtība, tās saistījās ar svinīgiem brīžiem, bet laicīgās piederēja pie ikdienas.

Lielas grāmatas iesējums, kas gatavots pirms pārdošanas, maksāja 30 vērdiņu¹, vidēja apjoma — 6—17 vērdiņu, sīkiespieduma (kalendāra, ābece) — 1—5 vērdiņus. Tādējādi iesējums sadārdzināja grāmatu par 20—50%, reizēm vēl vairāk. Kad iesējuma cena ierakstīta grāmatā ar īpašnieka roku, tā izrādās vēl augstāka; acimredzot individuāls iesējums bija dārgāks. Taču, kā stāsta laikabiedri, zemnieki negribējuši pirkt dziesmugrāmatas bez sprādzēm, kur nu vēl neiesietas. Arī tā izpaužas cieņa pret grāmatu.

Grāmatnieka skapītis

«Lasījis būtu arī nezinko, ja tikai būtu bijis grāmatas, ko lasīt.»

E. Dinsbergs

«Vai tev grāmatas, ko lasīt?» Biksiņš prasa. —

«Došu grāmatas, kur prātu cilāt mēdz.»»

K. Dinsbergs

Iepriekšējās nodaļas veltītas laikmeta grāmatniecības procesa sākumdaļai, sistēmas «grāmata — sabiedrība» pirmajam komponentam. Nākamo nodaļu nolūks ir izsekot procesam tālāk — grāmatas gaitām sabiedrībā, sabiedrības attieksmei pret grāmatu, grāmatās iepriekšmetotās kultūras atpriešmetošanās norisēm un īpatnībām.

Lai varētu pētīt grāmatu ideoloģisko un psiholoģisko iedarbību, vispirms jānoskaidro to izplatība — iespēja tās iegūt, spēja tās lasīt, lasītāju daudzums un sociālais sastāvs, lasāmvielas ietilpde un patēriņš no kvantitatīvā viedokļa, lasītās literatūras raksturs.² Tātad šās nodaļas saturs ir sastapšanās ar lasītāju, ar objektīvajiem apstākļiem ap viņu un ar viņa subjektīvajiem uzskatiem par grāmatu, par lasīšanas prestižu, ar viņa psiholoģiskajiem motīviem lasāmvielas izvēlē.

¹ Dālderis — 80 vērdiņi.

² Šī temata detalizēts iztirzājums un avotu norādes — Gi 2.

Dzimnieciskās saimniecības sairšanas, atcelšanas un sekojošā «pārejas perioda» apstākļos zemnieku ekspluatācija neatslāba. Viņu ienākumi bija ierobežoti, brīvā laika budžetu samazināja kļaušu pieaugums, arvien vairāk praktizētā riežu sistēma. Mācītāji laiku pa laikam ziņoja, ka vecāki nespējot iegādāties bērniem skolasgrāmatas, ka vidēji dārgi izdevumi esot nopērkami tikai turīgākajiem ļaudīm. Tomēr Latvijas rietumdaļā un vidienē jau auga arī atsevišķas spēcīgas zemnieku saimniecības. Vidzemē šo procesu veicināja 1804. gada likumi. Kurzemē kroņa muižās 17% saimnieku bija turīgi un maksāja naudas nomu. Materiāli labāk nodrošināti un laika ziņā vaļīgāki bija brīvie cilvēki — krodzinieki, dzirnavnieki, rakstveži, amatnieki. Kurzemē 1797. gadā tādu skaitīja 10 000—12 000.

Zemnieku nostāju grāmatu un izglītības jautājumos lielā mērā noteica praktiski apsvērumi. Skolu un mājmacību bieži uzlūkoja par nepatīkamu papildnoslogojumu. Hūpels, Jaunais Stenders un vēl citi liecina, ka latvietis no skolas izvairoties, gudrību uzskatot par nevajadzīgu. Taču ir zināmi arī gadījumi, kad zemnieki rakstveida iesniegumos lūdza organizēt skolas, iecelt labākus skolotājus, lūdza izveidot vai arī paši iekārtoja mācībiestādes ar plašāku programmu. Tālāk šai nodaļā iztirzātie lasāmvielas meklējumi, tāpat rokraksta grāmatniecības repertuārs nepārprotami liecina, ka zemnieku inteligentākā daļa pretēji iepriekš raksturotajiem mācītājiem izglītības ierobežotājiem orientējās uz tālākiem mērķiem bez utilitāriem nolūkiem, uz apvāršņa paplašināšanu, uz citu tautu radītu garīgu vērtību apguvi.

Vidzemē 1766.—1768. gadā darbojās 169 skolas ar tikai apmēram 2500 skolēniem, 1819. gadā — 98 skolas ar apmēram 2200 bērniem. Kurzemē 1824. gadā bija 23 skolas. Latgalē pēc 1803. gada atvērtas nedaudzas draudzesskolas. Lielumlielais vairākums bērnu (Vidzemē 1819. gadā — 95%) mācījās mājās vai pie kādiem prasmīgākiem apkārtnes cilvēkiem. Lasītprasmi visvairāk veicināja reālās dzīves prasības. Vidzemē 18. gadsimta pēdējā trešdaļā konstatēta lasītpratēju skaita palielināšanās no apmēram 40% zemnieku līdz $\frac{2}{3}$ pieaugušo starp viņiem. Kurzemē gadsimtu mijā lasīt prāta apmēram $\frac{1}{3}$ latviešu.¹ Vidzemē vairāk lasītspējīgo dzīvoja vidienē (hernhūtiešu novados) un rajonos gar Daugavu, kur dažās draudzēs grāmatu prāta cilvēki katrās mājās, vietām pat 90%, Kurzemē — Jelgavas, Dobeles, Bauskas apkār-

¹ Salīdzinājumam: ap 1800. gadu Vācijā lasītpratēju skaits arī bija ap 50% iedzīvotāju, bet tie piederēja galvenokārt pie buržuāziskām un sīkburžuāziskām aprindām. Krievijā lasītpratēju skaitu 18. gs. leš ap 4% iedzīvotāju.

tnē. Latgalē acīmredzot sporādiski veidojās atsevišķi lasītprasmes centri, piemēram, ap Dagdu. Lasītspēja izplatītāka bija saimnieku vidū. Sākotnēji vairāk lasīja vīrieši, vēlāk sievietes viņus vietām pat pārspēja.

Turpretī rakstīšanas apguvi dzimtkungi centās aizkavēt. A. Bandrevičs 1883. gadā atcerējās: «Kādu simts gadu atpakaļ.. krietnāku puisi, kas tikoja mācīties rakstīt, draudēja nodot zaldātos un diemžēl ne vien ar to biedināja, bet ar patiesi to padarīja citiem ziņkārīgiem par biedināšanu.»¹ A. Leitāns vienīgi ar lielu meklēšanu sadabūjis pašdarinātu rakstāmburtu ābeci.² Dziesminieks A. Aumanis savas dziesmas pierakstījis pašgudrotiem hieroglifiskiem burtiem.³

Ne visi lasīšanā apmācītie arī turpmāk palika lasītāji. Laikabiedru liecības par lasītāju īpatsvaru ir pretrunīgas. Tomēr, sasummējot datus par grāmatu izplatību, kas tiks sniegti tālāk, — īpaši par neobligāto lasāmvielu, par rokraksta grāmatām un to rakstītājiem, ievērojot vēl ziņas par lasīšanas prestižu, — lasītāju procenti starp lasītspējīgajiem nav vērtējams pārāk zemu.

Ipašu uzmanību pelna aktīvie lasītāji. Toreizējos apstākļos pietādiem pieskaitāmi tie, kas ar grāmatām darbojās kaut cik regulāri, kam lasīšana bija vairāk nekā ceremoniāls vien, tie, kas rakstos meklēja jaunu informāciju. Kā liecības par viņiem noder prenumantu un subskribentu saraksti, īpašuma, dāvinājuma ieraksti saglabātajos eksemplāros⁴ (ierakstīšana nozīmē aktīvu attieksmi pret grāmatu). Te pieskaitāmi arī latviešu tautības literāti, kuru darbi parādījušies iespiestos publicējumos, rokraksta grāmatu izgatavotāji, literatūras krājumu īpašnieki. Izpētījot ziņu avotus par šādiem cilvēkiem, var secināt, ka starp aktīvajiem grāmatu lietotājiem visvairāk atradās saimnieku. Viņiem bija lielākas materiālās iespējas, vadītāju loma sētas dzīvē. Tālāk sekoja slāņi, kas ar tiešo lauksaimniecisko ražošanu nenodarbojās vai tajā bija organizētāju posteņos, — amatnieki, krodzinieki, dzirnavnieki, muižu kalpotāji, pagastu amatpersonas (šajās kategorijās vienlaikus ietilpa prāva daļa saimnieku). Arī protesta kustībā pret jauno dziesmu grāmatu (par šo kustību sīkāk sk. nākamajā nodaļā) galvenā grupa bija saimnieki, it sevišķi turīgākie, viņiem

¹ [Bandrevičs A.] *Bandēnu Pastarītis*. Vai mūsu senči pazina burtus? // *Latvietis*. — 1883. — № 18.

² *Leitāns A.* Autobiogrāfija // *Leitāns A.* Autobiogrāfija; Grāfa lielmāte Geneveva. — R., 1980. — 22. lpp.

³ *Kaudzīte M.* Brāļu draudze Vidzemē. — R., 1877. — 74. lpp.

⁴ Pārrunātā laikmeta ierakstu statistika, klasifikācija un raksturojums: *Apinis A.* Ko stāsta iesējumi un ieraksti senās grāmatās // *Varavīksne* 1981. — 189.—202. lpp.

līdzī turējās pa kādam amatniekam, pagasta vai baznīcas amatvīram. Kalpi un vaļinieki ar iespiesto un rakstīto vārdu saskārās mazāk, tomēr pilnīgi ārpus aktīvo lasītāju skaita nepalika; viņi lietoja arī saimnieku — t. i., visas mājas — īpašumā esošās grāmatas. Skolotāji tolaik nebija tautas inteligence, viņu daļa aktīvā grāmatu patēriņā ir niecīga. Liela loma grāmatai piederēja Rīgas latviešu dzīvē. Pilsēta viņiem pavēra plašāku redzesloku. Piemēram, tirdzniecības palīgamatu locekļiem vajadzēja prast valodas, lasīšanu un rakstīšanu (rakstīt prata viņu lielākā daļa; pilsētnieki labprāt sūtīja bērnus skoloties). Rīgas latviešu krājumos konstatēts daudz vācu izdevumu. Grāmatas atzīmētas arī dažu pavisam nabadzīgu Rīgas latviešu īpašumā. Rīdzinieku grāmatu krājumu analīze ļāvusi nonākt pie secinājuma, ka šie latvieši kultūras līmeņa ziņā nepalika iepakaļ pilsētas vāciešiem.¹

Starp aktīvākajiem lasītājiem izceļas raksturīgs sociāls tips — grāmatnieki. Ar šo vārdu plašākā nozīmē reizēm gan apzīmēja visus lasītpratējus, tomēr biežāk tos cilvēkus, kas grāmatām nodevās sevišķi. Viņi nereti arī apmācīja lasīšanā apkārtnes bērnus. Parasti to darīja ļaudis, kam bija vairāk vaļas, piemēram, galdnieka atraitne Podiņa Maža Ropažos 18. gadsimta 90. gados, «Mīļā māte» — Jauntūrumnieku saimniece Ede Plūme Lieljumpravā, atraitne Made — piedzīvotāja Jaunsaulē, abas gadsimtu mājā. Ir nostāsti par cilvēkiem ar neapslāpējamu lasīšanas kāri. Tāds bijis jau minētais Miķelis Gailis, kalpa dēls Skultē (dz. 1749. g.), apdāvināts arī tehnikas lietās. Viņš iemācījies vāciski lasīt, vāciski un latviski rakstīt, neraugoties uz vecāku pretošanos.

Aktīvie lasītāji bija informācijas līderi, zināšanu izplatītāji, sabiedriskajā dzīvē gāja citiem pa priekšu. Cesvaines mācītājs piezīmēs īpaši aizrādījis, ka kungiem vairāk pretojoties tais novados, kur daudz grāmatnieku. Visos nozīmīgākajos zemnieku nemiros par vadītājiem izvirzījās lasīt un rakstīt pratēji, starp tiem daudz lasījuši un literāri talantīgi vīri (Žagaru Krišs Cēsu pils-pagastā, Ķikuļa Jēkabs Blomos, Gothards Johansons Mujēnos).

Svarīgi ir tas, ka 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā latviešu sabiedrībā pastāvēja stabila ļaužu kategorija — aktīvi grāmatu lasītāji.

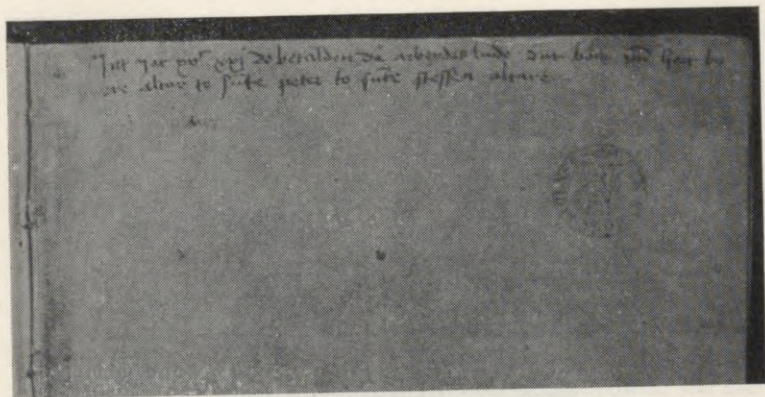
¹ Pētersone V., Svarāne M. Grāmatas Rīgas latviešu mājās 18. gs. otrajā un 19. gs. pirmajā pusē // Bibliotēku zinātnes aspekti / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1980. — 4(9). — 47.—62. lpp. Tartu iedzīvotāju vidū bija lielāka starpība starp vācu un igauņu slāņiem; pēdējiem piederēja krietni mazāki krājumi nekā Rīgas latviešiem (Noodla K. Raamat Tartu kodudes XVIII sajandi lōpul ja XIX sajandi algul // Keel ja Kirjandus. — 1980. — № 9. — Lk. 547—555).

1. Saimju īpašuma zīmes uz
11.—13. gadsimta māla
traukiem

2. Upes krasta klintī iegrebtās
logogrāfiski frazeo-
grāfiskās zīmes

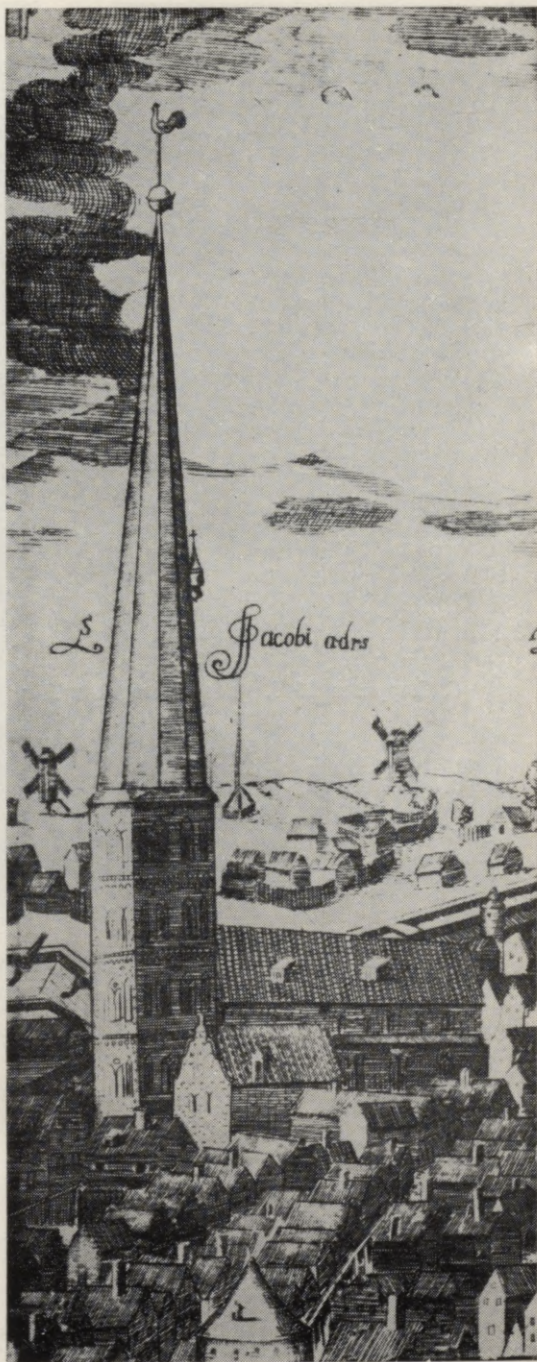

3. Rīgas liģeru amata ieraksts savā misālē (1521)

4. M. Lutera brošūra ar aicinājumu Livonijā vienvēdot dievkalpojumu kārtību (Vitenbergā, 1525)

5.
Jēkaba baznīca — N. Mollina
iespiestās Rīgas panorāmas
fragments (1612)

Das

Es gut vnde Duß/ vundo vnsoderay außsam/ also' taff
 Sunt vitar man.
 Epheba in an presam Doudje simple tustofke/ katter
 freo ap' arth pretid man tekaf.
 Egel außsam klun/ vnd pallidje man mans Dero/ also tu
 sith restiens manmens enaidntens iourson tho Waige/ vund in
 salouje thes Deidende lobes.
 By tho Klunge top' atraft tas pallij, vnd toure sretum
 par toure loude.
 Gode ar tam Teram tham' clam' vnd tam Sretam
 Barram/ Ita ta ta na p' rone' s' alu' n' g' r' u' r' i' s' / vnd nu vnd
 ellas pallid' musche muschas/ Amen.

Das Te Deum Laudamus,

ew D Dero Missi teliam tew/ Tew D Dero
 miss ad sif tam tew Tew D Missige th'one
 flaven th' nisse Cem. n e Vnd wisse engel' s' k' am
 Debes toure gode mu si ge ad sif Tew amulsioems
 Toban. 28

Das. 3.

Wolmens Cherubin vnd Seraphim also' te' Er
 kate sretact, sa' r' a' c' i' o' D' e' u' s' / a' b' i' l' i' t' e' s' p' r' o
 Puls' g' r' e' D' e' b' i' t' e' s' v' n' d' s' e' i' n' i' q' u' i' t' a' t' e' s' / t' o' u' r' e' g' o' d' i' c' e
 Tew flau' godep' vnde hie dar / the Apostel vnde Prop
 he' te' Tew or' g' l' i' s' t' e' n' s' e' u' m' / o' f' f' i' c' i' i' s' / m' i' s' t' e' r' i' e
 M' o' r' t' e' n' t' / T' e' m' p' t' a' t' i' o' n' e' s' / a' b' l' o' d' i' o' s' / e' t' i' n' s' e' c' u' l' o' s' / a' d' i' e' t' e' r' n' e' s' / a' m' e' n' /

3 3 [32 18]

6. Lappuses 1615. gada rokasgrāmātā ar 16. gadsimta atdzejojumiem

7. Rietumeiropas 16. gadsimta spiestuves skats
(iespiedēja J. Bādes firmas zīme Parīzē)

PASSIO
Von dem Leiden vnd
Sterben vnserⁿ Hern vnd Heilandes
Jesu Christi nach den Vier Euangelisten.

Auß Deutscher Sprache in
Vn-
deutsche gebracht /

Durch
Godthard Keyner Predt. zum Bouschenburg.

Anno 1615

8. Attēls N. Mollina iespiestajā rokasgrāmatā (1615)

Has dduwe tims wene ezitte Lydt
 ezibe preschan vnd faren / Za De-
 besse walsibe gir indre; weuan Ezil
 rockam / Karters labbe Ezele vs
 suouie Thyrmie seene. Veth sad the
 loudes gullen / naetter wyngie Enals
 denz / vnde si eye mēne Cale star

pan thems Dueschuns / vnde gaye eur nost. Kad nu ta
 Cale auga / vnde augles nesse / Tad atraddas arrib-
 e; an ta midna Cale. Tad gaye the kalpe py to Nams
 weihene / vnde faren / Kuaz / nbe esu labbe heelle; vs
 wouue Thyrmie seegns / No turrenes gir tad ta vick-
 ne Cale / Tas faren vs tims / tho gir tad Enaidenez
 darts. Tad faren the kalpe / grib tu tad / Ra mbes no
 eipam / vnde the Israwbeyan / Thaw faren / Nbe /

Tapere; to yuus ne lidre;
 id; Dueschōs nbe isplun-
 ezere; Kad yuus tho mē-
 ne Cale Israwbet. Tad
 de; thōs abbe andre; / vs
 to plaugamne laide. Tad
 tan plaugamman laskan
 grab ee vs thems Diaw-
 gims faren; / fack aneth

pirmade tho mēne Cale; fyan / vnde siene; to certan
 no; name; / Ra ta faddere; mēna thore. Veth id; Dues-
 schōs fack aneth man gran manne E; lūne.

Die

godite; vnde tomer nee noloute. Ra the nostumms-
 sche; Veth allasin lorme. Ra taf Nabbage / Veth kat-
 ere tomer boude; e bagates dar. Kattrims neeue; gir
 vnde tomber wassa letha gir.

**Euangelium am ersten Sontage in
 der Fasten / oder Inuocauis / Matth.**

4. Capittel.

Ad tappe Ihesus no Garre erkan
 Turnisse wether; / Ra thas nbo tho
 Whelne fardenagh tappe. Vmde
 kad tas zetterdesmette denes vnde
 nactes garweys by / Isalca tham.
 Vnde tas fardenarais gaye py tho

vnde faren / Esu Deue
 Dhels / Tad tres / Ra sche
 Ackmennes Flayes tope.
 Vnd tas abbide; vnd faren
 en / Tur shawe raxith / tas
 Ezilwe; ne; tmo nee wo-
 ne no tho Waser; be; th
 y; trene warde / Karters
 tjour to Deue mutte edith.

Tad wërde to tas Weelns ar hōw / Erkan tho
 Sweere Pils; vnd fardye to wårson to galk; tas Was-
 ters vnde faren; vs tho / Esu Deue Dhels / Thad

nolades

9. Attēls N. Mollina iespiestajā rokasgrāmatā (1615):
 velns sēj «niknu zālī», kārdina Jēzu

24 *Barriģe*

denaus Prcatc ius bārnins ar
 lymc dzēdaſen Ligo/ ligo bārnins
 ligo ligo bārnins ar lymc dzēdaſen.
Nascente Chriſto Domino
 Pe mūſu lūngu pedzīmſen
 Wyif pajļou brynotas

Las

10.
 Lappuse G. Elgera
 dziesmukrājumā
 (1621)

11.
 Latvieši pie Rīgas
 17. gadsimta sāku-
 mā — N. Mollīna
 iespiestās Rīgas pa-
 norāmas fragments
 (1612)

Ein Gespräch Weena Runna-
eines reisenden schanna weena Zella
Mannes der Wagenwiera / latters Kartus
und Pferde duns und Eirghus par
gen wil. Naudu meelle.

Andreas.

Bartold der Wirt.

A. Wirth / kanstu
nicht für mir ein par
guter Pferde anshö-
ren?

B. Woyu bedarffstu
threr?

A. Ich müße noch
wendig nach Koken-
hausen reisen.

B. Wer weiß?

A. Als ein guter Kerl
verhöre doch / ich wil
gern zahlen.

B. Ich wil morgen
anhören.

A. Ich muß Morgen
frühe

Andres.

Bähtuls Saimneer.

A. Saimneer / nhe war-
ri tu man weenu pahri
labbus Eirghus is-
klauffet?

B. Kam tee söw wa-
sagha?

A. Man buhtu jaect
us Kofhnes.

B. Kas to sinna?

A. Ka labbs Wiers is-
klauffi / es ghrifbu lab-
prah maxah.

B. Es riete klauffi-
schoff.

A. Mann riete aggre
is

frühreisen / ich hiee ja-
dich / schaffe mir die. tu
sen Abend. kaweteesh / es töw

B. Es ist ihund alle. s-
reit Abend. wo findet B. Taggad iaw walla-
man nun die Zupra ra Lair / tut nu toh-
leute? Ohermannus dabbu?

A. Wann man nun
betommen könte / das
wäre gut / so könte
der Fuhrman sich zur
Reise fertig machen.

B. Gut wäre es / aber
nun sind sie nicht zu
Hause / einer ist hie /
der ander dort hin
gangen.

A. Ich wil dir ein
Trinckgeld geben /
schaffe mir diesen A-
bend.

B. Ich wil hingehen
und sehen.

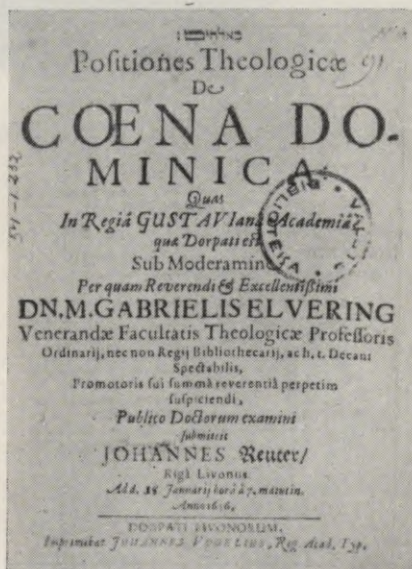
(Der Wirt kömt
in Hause und spricht:

Kaum

X y Lig

12. G. Manceja «Desmit sarunas» (1638)

13. J. Reitera studiju darbs «Teologiskas
tēzes par dievgaldu» (1656)

14. Johans Fišers

17. Meistara «M» frontispiss Rīgas dziesmugrāmātā (1742)

De eus pee teem Dyzigem palik. grīd. Kos Tam tūpdamā pāklanta, Vei jūnā smiejet tā Rābaga Pabohma, Un sa mojet wijs to las jalta, Ka D Cēnā wiana Preektir tappie.

6. Kam būs tān nābhagam Jīra, tam, Eklich Rānān Pāliqā dābhāgt. D Cēnā apšchlosēts pabr fawēnt Lōd dīm, Un vēstibē tohs nā Zētama, Tā dārrich tāš jant fanou Dehlu, Tāpēh Jēhōdā šhājwofērs, Un Jīraēš pērogāseē.

413. Ein feste Burg ist unser Gott. L. M. Wena šipra Pils ir muhsu D Cēnā, Weens labš Cerohjis un Wēnās, Tās ispeht mūs no wiffahm Deh dāhū, Kās mums nā ir nēgājnšchā; Tās wezš kams Cēnōdneēts, Kō Sirds tāš dufno, Leēš Sēhēks un Wō rība, Wina bēesjmaas Wēnās ir, Wērs Cēmmes nē ir dātr tāhdš.

2. Ar muhsu Sēhēks meēš nē spēš jām, Weēš ešom dēihs nēwābēn. Preektir mums fāero tāš thēns Wēdēs, Kō pāts D Cēnā ir iswēlējs: Wājt tu, Kās Tās ir? Tam Wāhdēš Jēsu Kristins, Tās Kllngs Zēbōth, Un nē atgits nē wēns D Cēnā, Wīnam būs tomēhr nēwāhrēht.

3. Un jēp tā Dofāntē wīma Wēllā bāb tu, Un gēibētu mūs wīstn arībt. Tomēhr nē bīstāmēēš tū lohti, Mums tāš nān labi isdohēē: Tās Kllngs šchīhs Pāfāntēs, Kā štammigi tāš tūp rāhē, Tomēhr nē fāit tāš mums nēnēē. Tāpēh, Kā wīnš ir šchīhts, Wēns Wāhdēnšch to wār nomāht.

4. To Wāhdēn būs teem lik ar Mēēn un nē paldeēš par to dābhēht, Tās ir pē mums mubū Jīhūnšchānā, Ar sawa Gārū un Dāhwāncēm, Atmēn tē mums to Dībīwībū, Mānt i, Gōhdn. Wēhēnās nā Sēwān, Vai eēt tēk pēhjam, Nō tā tē nē wāš fō sērs: D Cēnā Wāstīdā mums tomēhr palikš.

Korra Laikōs.

Dāhm. D seim. 125. 5. Meers dābs pabr Israēlu.

Meers kappina
Karrich ispohtja

Atspīdēschonās jēb Treiju Kungu Deenā.

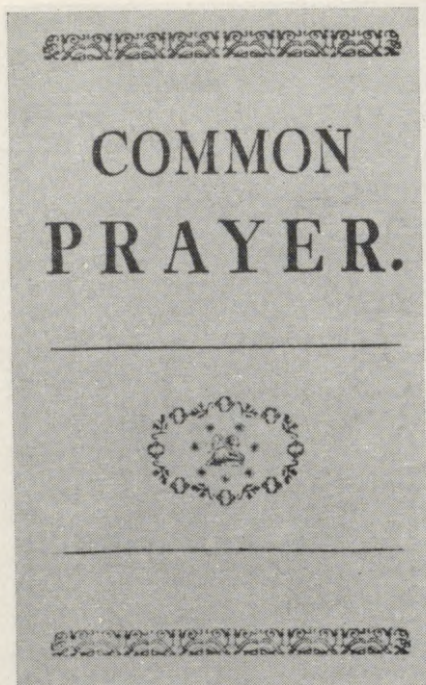
Stājus. 60. 3. Tee Paganī stāigābs tāwā Gāitohūmā.

Tew Sautite!
Tēz wīst tāš spēb.

80. Was fürchtstu Feind Herodes sebr. L. M. Wel. Tad nāštāhs mums nā Krištū teit. D bīstērs tū Wāidneēkē Crodēš tū lohti, Kā mums pēdštimmē tēl.

18. Frontispisam pieskapotas ilustrācijas

19. «Vispārējā lūgsna» — hernhūtiešu izdevums latviešu valodā 1746. vai 1747. gadā

20. Zemnieku iesējumi

Tee rakšiami Dehtšawi.

A B Z D E G I J K L M N O P R
S Šch T U W

a b z d e g i j k l m n o p r s šch t u w

Palassichana pehs schahdeem Rakšicem.

1. No širds es Teoim pateizu mans Dees! par
wišsu labbumu, ko no Teo, kameir pe-
dšimnis lihšs schodeen, esmu dabjujis.

2. Šchi patti manna dšhwiđa irr tawa augšta
dšawoma: Tu deis wies, un dcehšic, un Krištus
draudšei peeschēširi.

3. Gau es eekšch greikeem pedšimnis, bet tar
man ne pašaude wos; jo Tu zaur šwehtu Krišti-
bi: mās uccehmis par behdnims.

4. Kāt ar eekšch manna dšhwiđos wehl da-
schāš waimar atrohdahs; topai Tu man tahr
šchēhšgi zaur Jēsu Krištu peedohāi.

5. Un dššur taina mihšic irr manama un
šahāina: Tu manni glāhd un ušterri, wān eh-
diu un preeziini.

6. Tapohs no širds Teo pateizu mans Dees!
par wišsu labbumu. Dohd ka Teo manna dšhwi-
đa parēšit allēšch gohdina.

Šchi Grafmatina pēe Rubbenaš
par 3 Wehdnimeem irr papredohdams.

ROZANIEC Lotewski

S. S. Maryi Panie
Osiatowanie

Sko wōdca Dniwa Sanna, uer Dala, per S. Gwa ok

Tu Razancu es Teu upereju o Kungš

Diws muns' par wysuauktoku Swatu

Tawu, y par wissim Baznueycas Swatas.

Wieršnikim, Baznuckengim, par wissim

Kiemim, irr myusu Kungim, par wissim

Eppimim, Heretikim, Szymahykim, un Zg-

tem, kad ti wissim Swatu Katolyszku. Tyci

bi piamti. Par wissim, un Mosom. Razan

a Swata, par wissim celawegim pawo-

guszaym, slymanikim, y koty szudmawet

Tome, par Swatas Baznucas parukšimim

u, a wysuauktok par wissim tūgim. Na

21. Rakstīšanas pamācība K. Har-
dera ābecē (1786)

22. Ar roku pārrakstīta katoļu lūgsnu
grāmata — rožancs (1769, Andru-
pienē?)

Dieſmas pce Drechtall Chdi
 na !
 Nod Eſt pce Feju Turreſchos
 Alneſjat pce Altora
 ſuchtal Dieſmas manni Brahl!
 Zaapau paſcha Seduma
 Wizzais nam jau Matti Brahl
 Brahl an ſemo Kær Daudſkam Maſt
 Kæſt ſcha beſt Starpiſas
 19
 Matt ug Debbes Dſchwofſchan
 Treka Aſarinas Aquada
 Kæs nu Maicy eke arr Maagen
 Kæs nu ſuchte Wihna Bårda
 Kai par ſawu Fezzien
 Dicum lauz arr Lægimibe
 20
 Laime Labl Dſchworn
 Brahl an beſt Apſelſi lauz
 So arr ſawam ſojwem
 Fellectam Dæſch paſemimibe
 Feſus Brahl! Niht be
 Maſtrija ar Tærnibe
 21

22
 Winſch nas pauecht Maud an
 ſarmaher nesa Dwehſel ſaddecht
 Abt ug nahu ſea dehd
 Ne lögaps pu kmista Baaſcht!
 Prexa Kaudas lai tam bovt
 Kæs muler ſeſtidams no muſt
 23
 Feſtitoju pæummet.
 Killehaget prexa laſes
 Was me Feju Gæde Ed
 Manni Brahl mannes Maſjas
 Lurraut weina Fezzibe
 ſawa eruga Paumma
 24
 Altime pce Altime
 Puhkelt ar Twehta Brahl
 Tæt nas ſihno Paumma
 Ma was ſdu pce hupca Mahta
 Daggat Kåbbugs eult uer Maſt
 Kæſta naher beſt Maſpenas
 25
 Wære Lilla Kællſem
 Wære manna lai dærendam
 Wære lapt ug ſebberam
 Kai meht ſchwar ſchwa Dærdam
 Wære ar weina Paumma
 Wære ſelſch ar ſjem Daſtaiga
 26

23. R. Bērtiņa sakopots hernhūtiešu rakstu krājums (1818. Alūksnes apkārtnē)

KAWIEKLIS

PIESTIEYGS

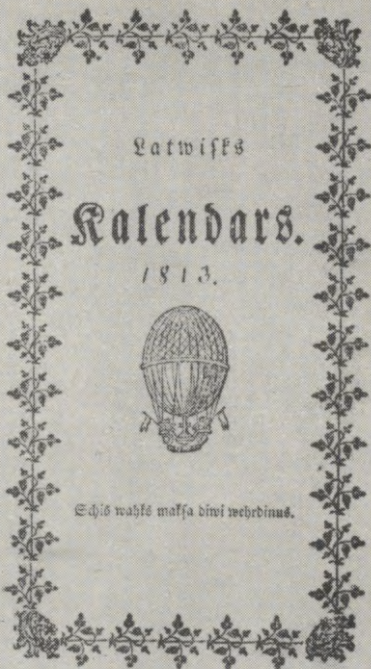
ABA

*Pieštyga Mocība ab Numani Di-
wa, ab Layku, ab Nōwi un ab
Myžeybu pieštygam Kawie-
klam Latwīszu rediešzā pa-
rakštā*

In pazwaleyšzonay Wiersaiiku

Polackā Gromatu Spidarnī izspīsta
Godā 1808.

24. S. Baģiņska «Kawēklis pesteigs» (1808)
25. Jelgavas kalendāra tipogrāfiski iespiestais vāciņš (1813)
26. Latvijā darināta vinjete Stefenhāģenu spiestuves tipogrāfisko ornamentu krājumā

K. K. Ulmaņa mācīblīdzeklis

17

un par to, kas jūsmas
 mēģinājis un spēku
 un jūsmas spēku ar librijādu ap
 un spēku un par to, kas jūsmas

Mūksma jūsmas. Čaud jūsmas pū
 tādu jūsmas jūsmas jūsmas, un jūsmas ne
 jūsmas. 20 miljonus jūsmas atļautas
 jūsmas. Minus jūsmas ir 1720 jūsmas
 jūsmas un ap jūsmas 5000 jūsmas.
 305 jūsmas un jūsmas ap jūsmas jūsmas.
 jūsmas ap jūsmas jūsmas jūsmas.
 jūsmas jūsmas jūsmas jūsmas jūsmas
 jūsmas jūsmas, kas atļautas jūsmas
 jūsmas jūsmas, jūsmas jūsmas jūsmas
 jūsmas jūsmas un jūsmas jūsmas jūsmas
 jūsmas jūsmas atļautas jūsmas jūsmas

K. K. ULMAŅA
 MĀCĪBLĪDZĒKLIS
 1917

27. K. K. Ulmaņa mācīblīdzeklis K. Nimanda norakstā

Kristigi Latweeschi, kas to Naudu par scho Spreddiku
 Gramatu, pirmaſ ne kà ta wehl gattawa bijuſi,
 irr nomafajſſchi un zaur to, kà tee to Maſſu no
 labba Prahta papreeſch nobewuſchi, irr padarri-
 juſchi, kà taſ Drifkeſchanas Darbs pee ſchahſ
 Gramatas jo atrafi irr pabeigtſ fluiſ.

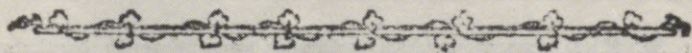
Unſe Ruddſire, liggers eeſch Diga.	Andrees, Kirbiſchmuſiſcha Koller,
Jan. M. Jahneek, no Dohles.	Kirza, Mabreit, Saimneekſ ap-
Struſſekſ Teepers, Dohles Saim-	paſſch Wiſſenmuſiſche.
neekſ.	Dreimann Indrik, no Ieſwadec.
Run.p.ſ Indriks, Saimneekſ ap:	Tentanne Melkſ, Ieſwadec Saim-
paſſch Ieuburg.	neekſ.
Drax waut Jahns, Saimneekſ ap:	Tulke Uno, Ieſwadec Saimneekſ.
paſſch Ieuburg.	Lulke Peter, Ieſwadec Saimneekſ.
Laule Darouls, Saimneekſ appaſſch	Perſcheſ Peter, Teefneekſ Ieſwa-
Ieuburg.	dec.
Meſchal Ehemanna, Saimneekſ	Tuſas Brenz, Iedmannuſiſcha Saim-
appaſſch Wuhrenmuſiſche.	neekſ.
Andrees, Saimneekſ un Wehwers ap:	Jaimneekſ Jahnis, no Dſchebenec.
paſſch Mahryimmuſiſche.	Dohles Jeſchabſ, Schoſtmeiſteris no
Tunkelſ Martuſch, Saimneekſ ap:	Dſchebenec.
paſſch Kalkenbrunn.	Muſſchaſ Krohga Willums.
Peſne Jahnis, Saimneekſ un Krohge	Luhda Willums, no Nehtena Mui-
ſeneekſ appaſſch Dreyberg.	ſchaſ.
Wihſes Jahnis, Saimneekſ un Star	Balria Mikkels, no Nehtena Mui-
raſta appaſſch All-ſch.	ſchaſ.
Stepſ Elann, Saimneekſ appaſſch	Mui-ſchneek Jahnis, Druiſtu Mui-
Siggunt.	ſchaſ Staraſta.
Teepar, Schoſtmeiſteris pee Iemſals	Melderis Martiſch, appaſſch Druiſtu
Katridone Waſuſas.	Muſiſche.
Mikkels Dreſters appaſſch Waſuſaſch.	Leiſas Libreeſcha Unſch, Saimneekſ
Jahn, Schoſtmeiſteruſiſcha Kuſſchereſ.	Diplſ no Druiſtu Muſiſchaſ.

28. K. D. Lenca ſprediku grāmatas prenumerantu ſarakſts
 (1764)

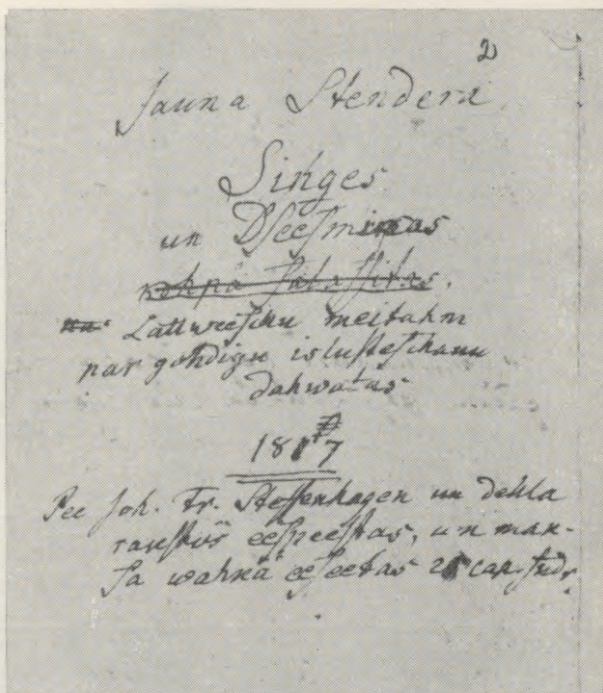
29.
Gustavs Ādolfs Reiers

30.
Paziņojums «Vidzemes
kalendārā» par pārdo-
šanu un cenu (1784)

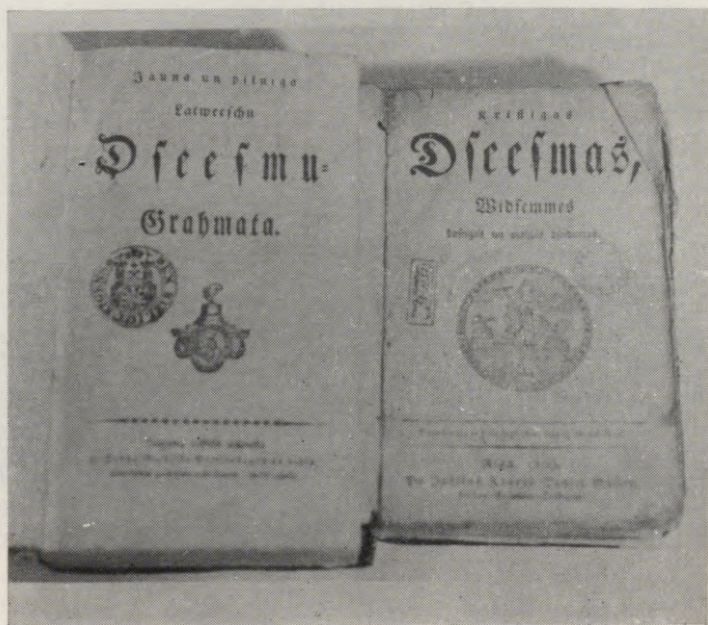

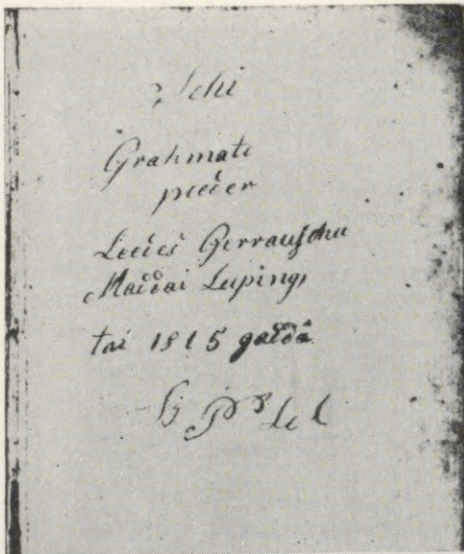
Šis Kalendars pēc Rūbenes Bas-
nizas Nabbageem par 4 Wehrdineem ir
pahrdohdams.

31.
A. J. Stendera nepublicētā dzejoļu krājuma manuskripts «Ziņģes un dziesmiņas latviešu meitām par godīgu izlustēšanu dāvātas» (1817)

32.
Jaunā dziesmugrāmata Kurzemei («Jauna un pilnīga latviešu dziesmu grāmata», 1806) un Vidzemei («Kristīgas dziesmas», 1809)

33.
Ieraksts grāmatā: Loskils
G. H. Liturgias (1797)

34.
Ieraksts grāmatā: Biblia
(1739)

Ang-Bethler
siko ^{Kas} Gramatu irr few
Gahdajis isent mah.
zibas. tai man Deew
paling siko Gramata
ta walroht fewim par
gohou un ^{zittan} zilw
keem par labbu.
Bethleru sekta tai
3 Oktober Mehneji
siko 1815 Gadbu

noformēti? — un tie no labā krāsā nos-
rādēta no šķīdās, Sēlgarņos nos Zolpētās

gāzmatu gāzēti, tad ei tie krodēti locā
pāpānāmā cēfēdā, tām tiešā tādā pu-

Šis sēlgarņos ierīstas un ferīdāšim ierīdāšim.

36.
Londonas pasta nama
attēls A. Sūlmaņa
tulkojā F. R. Krei-
valda grāmatā «Pa-
saule un daudz no tā,
kas pasaulē atronams»
(1854)

37.
Kurzemes tipa iesējumi

*Placidus jeb. Eistākius
redz to debbejigu spohšuma.
(Luhko 12. tā rāpju pušē;*

38. Pirmā daiļliterāras ilustrācija latviešu grāmatniecībā
frontispiss K. Smida stāstam «Kara lielskungs Eistākius»
(1846)

Ukbar

Christliche Schulbibliothek

Zum Abdruck des Buchs
Gedient sich nicht ein einzelnes Blatt

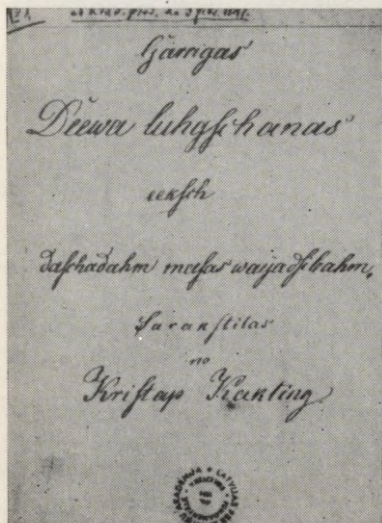
Schiller

Eingekauft an dem 11. Oct. 1842
im Jahr 1842

Joh. Schiller
Lippenze Abdruck

39. J. Cimzes ap-
cerējums par
latviešu sko-
lasgrāmatām
(1842)

40. Cenzūras aizturētais K. Kaktiņa manu-
skripts «Garīgas Dieva lūgšanas» (1846)

Jūrnēeku
svēhtas
džeefmas un lubgšhanas,

fabobmatas

zīkfabrtīga Pīfēs bāsiņzāē kēstera

Jabua Prinz,

un
no viņna wezzāfa dehta Jabua.

Jelgawā,

vee Johua Wredrikka Steffenbogen un dehta.

1845.

41. Tēva un dēla J. Prinču «Jūrnēeku svēhtas dziesmas un lūgšanas» (1845)

37
Draugu wainaks,

ko kappā gulditam draugam

J. Spahgam

par peeminuu

tautas brabli pinnuſti.

Patlu wekātē wihā un juhā.
Johā wekātē ſarubā:
Johā draugu mīļibā
Ne wihā ſējet, nēd mūhibā:
To tā iakā bechlanā
Kotta wunaga ſerimā.

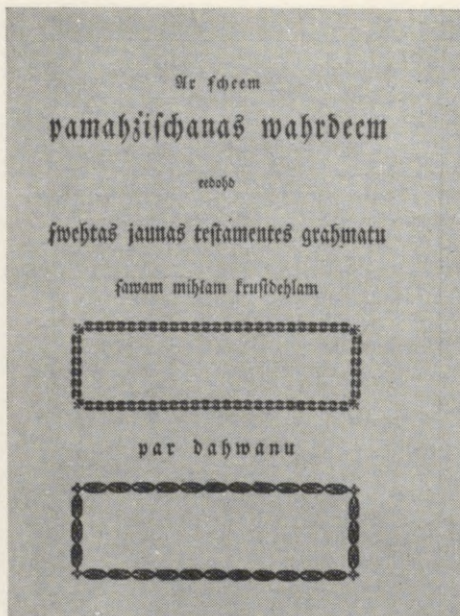
M. Diehina

Jelgawā,

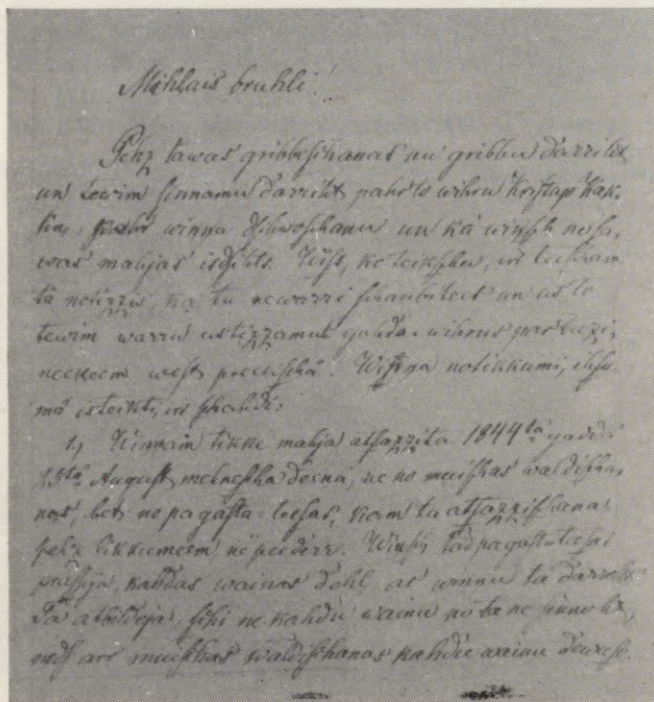
drūtētis vee J. G. Hoffmann un A. Johannson.

1853.

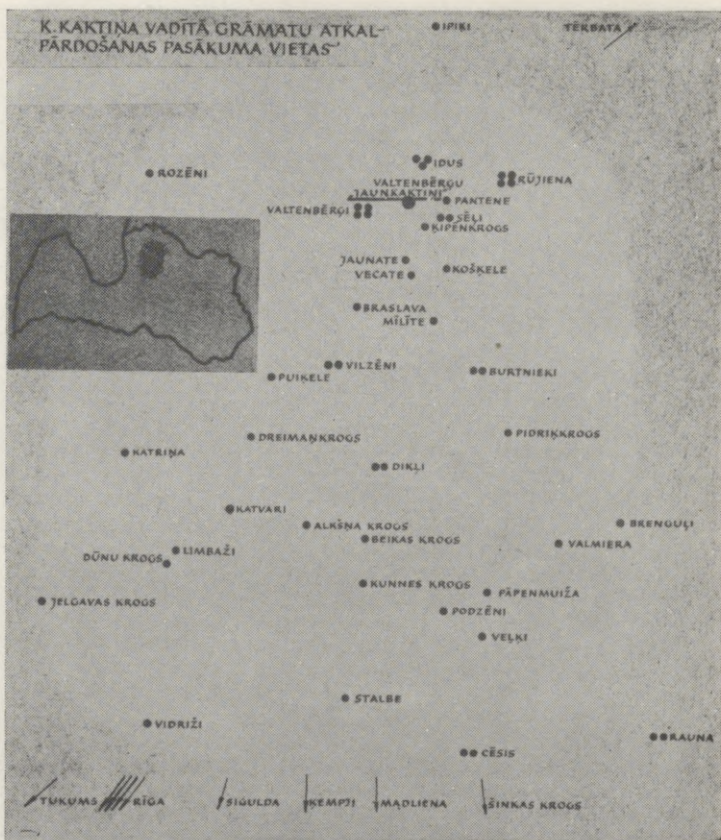
42. Kurzemes skolotāju rakstu krājums
«Draugu wainaks» (1853)

43.
 K. Kaktiņa pirmais izdevums par sa-
 viem līdzekļiem (1835)

44.
 K. Kaktiņa «Grā-
 mata, ko brālis
 brālam rakstija»
 (1846) A. Leitāna
 norakstā

45. K. Kaktiņa atkalpārdevēju dzīvesvietas

Latviešu drauga 27. lappas peelikums.

Rahdas latviskās grahmatas

warr dabbut pirkt

pee Wezz: Peebalges ffohlmeistera Rahtminder,
un zil tašs, jau gattawas eesehtas, maksā.

	Sudraba naudā rubl. sap.
A B C : grahmatina	10
A B C : grahmatina ar pahtareem	10
Bankawa spreddiku grahmata	20
J. H. Taumann: Wehdiga farunnaschana ar Kahfsta Jahna	20
Baumbach: Mafa bihbele	70
— : Ewehtas dseesmas	70
— : Kristiga zilwisa laisa kaweschana	50
Bergmann: Kristiga mahziba jaunem Deewgalbneekerem	20
Bilsterling: Kristigas mahzibas	20
Brandt: Ewehta waltar ehdeena grahmata	50
Brasche: Rehlinaschanas grahmata	25
Braunschweig: Luttera mafa kartisina mahzibas	25
Bursy: Kristigas mahzibas grahmata	20
Elversfeld: Pihgstribas grahmata	1
— : No gohwju lohpeem	35
Ewangeliumu grahmata	30
E. N. Wirgensohn: Strahsti, pasalkas, dseesmas un mihtlas	35
F. Hugenberg: Derrigi laisa kaweklis ima un atra puste	70
Kartisinaus, masais	10
Kollmeyer: Wehrnu mihtotajs	45
Kloppey: Schubarta Kleefelba padohms	50
K. W. Launig: Jauna ffohblas A B C	18
— : Hohstaba mahziba	5
— : Preekschrofti	1
— : Kristigas wehrnu mahzibas grahmata	20
— : Lutteras	25
Loder: Sudribas grahmatina	20
Molich: Ffohblas grahmata	45
Napieršky: Pamahzischana, dohmās fo isrehkinahht	35
Rehde: Spreddiku grahmata	1
Salomana faktami wahrdi un Eihrata gudribas grahmata	30
Schulz: Wasnigas listumi	6
G. F. Stender: Bildu Ahbbije	25
— : Jauna A B C un lasischanas mahziba	10
— : Augstas gudribas grahmata	70
— : Jauna dseesmu grahmata	50
— : Pasalkas un stahsti	70
— : Eingu lufes	45
— : Kristiga mahziba	20
— : Istahstischana no Wusan Ehrnesta	70
A. F. Stender: Dseesmu: kalendars	20
— : Dseesmas, stahstu dseesmas, pasalkas un t. j. pr.	60
Stobbe: Wesselibas grahmata	30
— : Gabda grahmatas, 8 dalas	1
Wagner: Rehlinaschanas pamahzischana	35

Wrihw driskeht. No juhrmallas-gubernementu augstas waldischanas pusses:

Dr. E. E. Napieršky.

"Ko? Kas tas?" — tā nu Neimarkš eebrehzahš, azis isplehtis — "Ko tad juhs fazeet labbu? Ne weens irr labš, kà ween tas weenigajš Deewš."

"Tas irr gan teefa," — tā Helferteene galwu pagrohsidama atbildeja, — "tā jau gan ne warr wis grafsu usrunnaht, tahds wahrds irr preeksch tahda wihra par masu, par semmu."

"Par masu un par semmu?" — tā Neimarkš isfauze apskaites un nosehdehs atkal us fawa krehfla.

"Nu tad," — tā Helferteene bailigi atkal eefahze: — "augsti-dsimmis kungs!"

"Kas? augsti-dsimmis kungs?" — tā Neimarkš atkal brehze faskaites. — "Woi gan winsch schahš pafaules gaismu pirmu reis buhs eerau-dsijis kahda tohrna gallā? Ja tā irr, tad jau laiskam es arri warru buht grahšs? Kad es peedsimmu, tad manni wezzaki dshwoja kahdā namā zettortā strehki jeb tahschē."

"Woi tad schis gohda-wahrds: "Augsti-dsimmis" ne derrigs, jeb naw zehlees preeksch tahda wihra, kas irr grahšs?" — tā Helferteene satruhkfusehs Neimarku jautaja.

Neimarkš atteize: "Deescham dascha ar prahtu ne fanahkdama gekkiga leeta jau wezz-wezzakds laikds zehlfusehs. Af pahreem aplam isdohmateem gohda-wahrdeem! Tee mahzija zilwekeem, zits zittu wairs ne atsiht par brahli, isnihzinaja winnu starpā to mihlestibu, ko Deewš pats tur irr eedehtijis, un pafneedse winneem dselsu kehdes, ar ko tee schē, pihschids dsihwodami, zits zitsu wangds likke."

VII. Milšenu paijas. Wahzsemmes
pašakka.

Warren augšā klints kalna gallā kahda irr wehl
atrohdama vils, kureš jūfahrt dšihwoja brunnenee-
fi, kas bij no wišleelas milšenu jilts. Ween-
reis noštaiga leišā milšenu preilene, gribbedama re-
dšehi, kā jel iškattahš ta pašaw'e appakšhā, un zeere-
dama ta teek us lauku, kur arraji aex. Par teem
winnai leels brihnumš un ne no weetas ne kustešdama
neluhfo ta ar plattahm azzim tohs arklus, širgus un
šrahbdneekus, ko muhscham wehl ne bij redšejuse. „Ei,
šakka ta, un eet tuwak, „tee janemm lihds.“ Iln drihs
jekkš ismettusees, isplahta ta šawu preekšchautu, un
šastauka wišfus tohs ehrmus ar rohku tur eekšhā.
Nu tekšpreezigi mahšā, un pee klints kalna riktuse — kas
tanni weetā wišfai šahws — špeex winna weenu
šohli un ušlezš kalna gallā.

Ištahā eenahkuse, atrohd ta brunneneeku, šawu
tehwu, šehdam pee galda. „Ei, meitina manna,
winšh šakka, „ko jel tē neffi, jo preeks tawš, kā
redšams, irr leels.“ Knaschi ta rahda tehwaš, ko
šawā preekšchautā šalehrufe. „Kas tē tā kepparo
un walšahš?“ „J, tehw', brihnum koššchāš paijas!
tik šmuffkas muhscham wairs ne ušeeschu.“ Nu nemm
ta weenu pehž ohtraš: no šawa preekšchauta ahra un
šastatta tahš us galdu: arklus, šrahbdneekus un win-
nu širgus: deij, apbrihno tahš, šmeijahš, šit plauk-
šās un ne špehž no preeka walšditees, kad tee ehmi
puhedamees šchurpu turpu pa galdu rahpa. Bet tehws
eefahk šmalkati tohs ušluhkohht un šakka: „Behrns,
tahš naw pajjas, tas naw pareiši, tu grehfo! Eij
un nešš tohs tubliht atpakkat leišā.“ Preilene gan
ne gribb un šehhli raud, bet tas ne neeka ne lihds.
„Arraji naw paijas, es ne eeredšu to, ka tu kurni,
šaleez tik attal lehni wišfu preekšchautā, un aišnešš
tohs tanni weetā, kur nehmi. Jo kad arraji ne
šrahdatu un ne kohptu šemmi, tad ir mehš milšeni,
šawoš klints ligšdšs ilgi ne peetiktum.“

(E. D. Leppew.)

Grāmatu ieplūdes kanāli veidojās stihiski, trūka sistēmas. Viens no kanāliem bija skolas. Dažviet tās saņēma grāmatas savā īpašumā no muižas, dažviet dāvinājuma kārtā no citiem turīgiem vācu cilvēkiem. Drustos 1810. gadā dzimtkungs skolai uzdāvināja 28 grāmatas, turpmāk acīmredzot arī dāvināja, jo ik gadus mācību beidzējiem atdeva visus eksemplārus, ko viņi bija lietojuši. Tas būs bijis viens no lielākajiem dāvinājumiem. Vidzemes dzimtniecības atcelšanas likums paredzēja, ka draudzes skolēniem grāmatas iegādājas «pagasta lāde». Tomēr pa lielākajai daļai skolām mācīblīdzekļu trūka.

Vidzemes skolās 18. gadsimtā lietoja ābece, katehismus, dziesmugrāmatas, Jauno derību, Bībeli. Pēc Kurzemes mācītāju 1802. un 1804. gada pārskatiem redzams, ka tur skolās bijušas ābece, katehismi, dziesmugrāmatas, dažkārt Zīraka gudrības grāmata, Jaunās derības epistulas, Dāvida psalmi, bībelstāsti, Bībele, G. F. Stendera darbi, M. Stobes «Veselības grāmata», Vidzemes «Labu ziņu un padomu grāmata», bet visas pēdējās tikai pēc katras draudzes mācītāja atšķirīgiem ieskatiem. Tāpat Vidzemē 19. gadsimtā daļā skolu pēc atsevišķu skolotāju, mācītāju vai muižnieku ierosmes tika ieviestas jaunās mācībgrāmatas.¹

19. gadsimta sākumā baznīcām izdalīja jauno dziesmugrāmatu, katrai oficiāli 10 vai 20 eksemplāru, dažviet bez tam vēl kādus kā dzimtkungu dāvanu.

Cits grāmatu ieplūdes veids bija dāvināšana vai bezmaksas izdalīšana lasītājiem privātā un sabiedriskā kārtā. Tā savās muižās esot rīkojies Kurzemes hercogs Ernsts Johans Bīrons. Pāris lielāku šādu pasākumu: no J. F. Bankava sprediķu grāmatas 1772. vai 1773. gada izdevuma vairāk nekā tūkstoš eksemplāru ar iepriekšēju samaksu nopirkuši muižu īpašnieki un pēc tam tos dāvinājuši zemniekiem; Cīravas—Dzērves draudzei turienes muižnieki nodeva jaunās dziesmugrāmatas 400 eksemplāru.

Krievijas Bībeles biedrības Rīgas un Kurzemes nodaļas daudzās draudzēs vāca ziedojumus, pretī izdalot par velti vai arī pārdodot savu izdoto Bībeli un Jauno derību. Izdalītajās grāmatās ielīmēja dāvinājuma etiķeti, daļai grāmatu uz ādas vāka uzspieda īpašu superekslibri. Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība, tiecoties lauksaimniecības krīzi pārvarēt ar

¹ Piemēram, Ungurmuižas skolā 19. gs. 20. gados lietoja Stolla un Vatsona lasāmgrāmatas, Hardera, F. V. Vāgnera, K. E. Napjerska aritmētikas mācības, Kampes «Robinsonu Krūziņu», kādu muižas īpašnieka sastrādātu dziesmu krājumu (*Lange E. Straupes baznīca un draudze. — Limbaži. — 1938. — 105.—106. lpp.*).

racionālu saimniekošanu, 18. gadsimta beigās katrā draudzē bez maksas izdalīja 1—4 eksemplārus praktiska satura izdevumu; turpmāk līdzīgu grāmatu izlaidi organizēja biedrība pati, tāpat paredzot izdalīšanai. Plašāk pazīstams ir profesora Sartoriusa un Merķeļa ierosinājums vākt līdzekļus un dibināt biedrību «nabaga latviešu apgādei ar grāmatām». No šī pasākuma izdevās realizēt H. Cokes stāsta «Ciems, kur zeltu taīsa» (1830) izdošanu¹; bez maksas piešķīra pa divi eksemplāri katrai draudzei.

Tā redzams, ka grāmatu izplatīšanā nozīmīga vieta bija mecenātismam. Taču vienmēr var jaust vēlmi uztiept lasītājiem literatūru, kas atbilda dāvinātāju interesēm un nolūkiem. Vienmēr arī jāatceras, ka pa lielākajai daļai līdzekļus grāmatu dāvināšanai un izdalīšanai iestādes, biedrības, privātpersonas ieguva no pašiem apdāvināmajiem: vai nu iepriekš ievācot, vai ziedojumu veidā, vai netieši — ekspluatējot viņu darbu (muižnieki).

Gādījumos, kad skolās mācībām nepieciešamo grāmatu krājumu parādījās arī izdevumi mājas lasīšanai, var saskatīt pirmos latviešu bibliotēku sākumus. Tā notika 1785. un 1820. gadā Kabilē, 20. gadu beigās Neretā. Salīdzinot ar baznīcu krājumu, ar skolu mācību literatūras un iepriekš minēto dāvinājumu sastāvu, pirmās bibliotēkas piedāvāja kaut cik plašāku, interesantāku repertuāru — gan lasāmgrāmatas, rēķināšanas mācības, bibelstāstus, gan Vecā Stendera, Stobes un K. Šulca populārzinātniskos sacerējumus, Hūgenbergera un Cokes daiļdarbus.

Galvenais grāmatu ieguves avots tomēr bija tirdzniecība. Lielākais grāmattirdzniecības centrs bija Rīga. Kad līdz ar Hartknoha ierašanos sākās lielā rosība Baltijas vācu grāmattirdzniecībā, pilsētas iespiedēja ziņā palika tirgošanās ar tradicionālo «ikdienas» literatūru — dziesmugrāmatām, kalendāriem, arī latviešu izdevumiem, bet 19. gadsimta sākumā viņš paplašināja savu sortimentu. Hartknoha veikalu turpināja K. J. Hartmanis, radās vēl citi uzņēmumi, piemēram, J. Deibnera grāmatnīca. Jelgavā 18. gadsimta 60. gados bez iespiedējiem tirgojās vēl «Kurzemes grāmatu bode» — Hartknoha un Hinca uzņēmums, ko viņi bija atpirkuši no kēnigsbergieša J. J. Kantera. Pēc Hinca aiziešanas uz Aizputi Jelgavā ilgāku laiku speciālas grāmatu pārdošanas nebija, līdz 1815. gadā tur komanditu² iekārtoja divi Rīgas tirgoņi. Tā vadītājs G. Ā. Reiers 1826. gadā sāka darboties kā patstāvīgs tirgotājs. Grāmatu pārdošana kādu laiku bija arī Liepājā. Vācu publika grāmatas iegādājās ne tikai veikalos, bet arī griežoties tieši pie Vācijas izdevniecībām vai iemaksājot naudu pre-

¹ Divos variantos: latviskā tulkojumā ar vācu paralēltekstu un bez tā.

² Filiāle ar komisijas tirdzniecības uzņēmuma raksturu. 601—601 — 8841

numerācijas kārtā (Kurzemē — mācītājiem, kādam iesējējam, aptiekāram, Vidzemē — Hartknoham).

Līdztekus pilsētās un laukos grāmatas, arī izdevumus latviešu valodā, pārdeva iesējēji, t. s. zemnieku tirgotāji (pilsētu tirgoņi, kam bija tiesības preces pārdot zemniekiem), laikrakstu ekspedīcijas, mācītāji, ierēdņi, bieži vien paši autori. Hardera iespieddarbus tirgoja Rubenes baznīcas nabagi. Hernhūtiešu grāmatu pārdošanu organizēja draudžu vadība, tai bija it kā privāts tirdzniecības aparāts (daži draudzīgi mācītāji, skolotāji, rakstveži, kāds aptiekārs). Plašumā vērsās senais grāmattirdzniecības veids — izvadāšana, kas vēlāk pamazām pārauga regulārā kolportāžā. Bieži vēl tam piemita nelegāls raksturs — ar to nodarbojās hernhūtieši, neatļautu pārdrukājumu piekopēji.

Veikalu un citu pārdevēju sortimentā grāmatas palika ilgi, kā var vērot no sludinājumiem kalendāros, laikrakstos, no katalogiem. Turpretim, spriežot pēc datētajām īpašnieku atzīmēm saglabātajos eksemplāros, to lielākā daļa nopirkta tuvākajos gados pēc iznākšanas (ir arī izņēmumi, kad grāmatas iegādātas pēc pārdesmit gadiem). Tas liek domāt, ka pārsvarā interesējās par «svaigu precī».

Grāmatu cenas Latvijā turējās augstas, pārsniedza cenu līmeni citās zemēs. Dārdzības cēlonis daļēji bija lielāka pašizmaksa Baltijas spiestuvēs, tomēr galvenokārt — prāvais uzcenojums, ko pieļāva izdevēju monopolstāvoklis un vairāku grāmatu grupu obligāta lietošana baznīcā, skolā, mājā. Pāris administrācijas mēģinājumu normēt grāmatu cenas (piemēram, Rīgā 1802. gadā) īstu rezultātu nedeva, jo normējums skāra nelielu produkcijas daļu, un drīz pārstāja noteikumus ievērot.

Cenu līmeņi un svārstības var daudz ko pavēstīt: nesamērīgi zema cena var nozīmēt iniciatoru propagandistiskos nolūkus, augsta — lasītāju aktīvu pieprasījumu, pakāpeniska pazemināšanās — pieprasījuma iztrūkumu, paaugstināšanās — lasītāju intereses palielināšanos.

Dziesmugrāmatas maksāja 30—80 vērdiņu;¹ lēta bija T. Kosojska noorganizētā latgaliešu pātaru un dziesmu grāmata «Dziesmes svātas» un «Lyugšonu grāmota» (1833) — tikai 35 kapeikas. Bībelstāstu cenas kāpa: Stendera «Maza Bībele» sākotnēji maksāja 30, tad 40 vērdiņus vai 50 kapeikas. Brāļu draudžu grāmatas tagad bija relatīvi dārgas (2,4 vērdiņi loksne, kamēr

¹ Seit un turpmāk minētas neiesietu grāmatu cenas pēc sludinājumiem. Salīdzinot maksu par vienu teksta loksni, jāievēro, ka mazāka apjoma izdevumiem lielākas pašizmaksas dēļ loksnes cena vienmēr bija augstāka. 1 dālderis — 80 vērdiņi — 1,33 rubļi sudrabā; 1 vērdiņš — 1,7 kapeikas sudrabā.

luterāniskā standartliteratūra — 0,6—2 vērđiņi). Turpretim Bībeles biedrības izdevumi iznāca sevišķi lēti.

Hardera ābece, paša iespiestas palētināšanas nolūkā, tiešām izdevās ļoti lētas — 0,75 vērđiņa loksne —, bet Stendera «Bildu ābece» ļoti dārga: — 6—8 vērđiņi.¹ Lasāmgrāmatu cenas ar laiku kritās, praktiska satura izdevumiem — cēlās. Stendera «Augstas gudrības grāmatas» 1776. un 1796. gada izdevumi maksāja 30 vērđiņu. Par kalendāriem bija jādod 4—10 vērđiņi. Laicīgo grāmatu cenas loksne vienmēr bija augstākas nekā reliģiskajām.

Dailīliteratūras vidējā cena pamazām auga (Kurzemē no 0,8—2 vērđiņiem loksne līdz 4,6—10 kapeikām). Dažu pazīstamāko grāmatu cenas:

G. F. Stendera «ZIŅU LUSTES» (1785, viena daļa)	12, vēlāk 16 vērđiņu
G. F. Stendera «PASAKAS» (1789)	20, vēlāk 30 vērđiņu
K. G. Elferfelda «LIKSMIBAS GRĀMATA» (1804)	40 vērđiņu
J. H. Kampes «ROBINSONS KRŪZIŅŠ» (1824)	1 rublis
H. Cokes «CIEMS, KUR ZELTU TAISA» (1830, latviskais izdevums)	35 kapeikas

Kad pirkšanas cenu īpašnieks ierakstījis grāmatā, tā gandrīz vienmēr krietni prāvāka par sludinājumos uzrādīto. Paliek iespāids, ka tirgotāji izmantoja pircēju nezināšanu par izdevēja noteikto maksu un praksē grāmatas bija dārgākas nekā nolāsāms sludinājumos. Pērkot iesietu grāmatu, protams, iznāca vēl dārgāk.

18. gadsimta otrajā pusē pārtikas dārdzība auga, pat divkāšojās. Tāpēc grāmatu cenu stabilitāte šai posmā patiesībā nozīmē to relatīvu palētināšanos. Pēc tam dzīves dārdzība uz laiku nostabilizējās.

Neiesiets kalendārs vai ābece maksāja tik, cik maize² vienam cilvēkam 1—4 dienām, aritmētikas mācībgrāmatā vai «Augstas gudrības grāmatā» — 15 dienu maizes devu, dziesmugrāmatā 15—30 dienu devu. Par vāmža uzšūšanu drēbnieks prasīja 10 vērđiņu, kažoka — 20 vērđiņu. Turīgi saimnieki varēja atlicināt pilsetas pirkumiem (dzelzs, sāls, siļķes) pārdesmit dālderu gadā.

Pēc iegādes grāmatas turpināja cirkulēt no viena īpašnieka pie cita. Kā vērtīgu īpašumu tās bieži dāvināja, novēlēja mantojumā, reizēm to apstiprinot arī ar ierakstu pašā grāmatā: «Par

¹ 18. gadsimta sludinājumos minēts, ka šo ābeci pārdeva arī izkrāsotu, tad tās cena bija bez iesējuma — 6 vērđiņi, iesietai — 8 vērđiņi, iesietai un izkrāsotai — 12 vērđiņu. Vēlākā cenas paaugstināšanās, piemēram, iesietai uz 14 vērđiņiem liek domāt par pastāvīgu labu noiētu.

² Tālaika pārtikas patēriņā maize veidoja lielumlielo daļu.

pieminēšanu šķīņkota no mana tēva Johan Kikur tai 26tā merc 1828tā gadā»; «No maniem radiem neviens būs meklēt» (testamentāri novēlētā eksemplārā).

3

No 1755. līdz 1835. gadam latviski iznāca vairāk nekā 700 izdevumu. Izmantojot pieejamās ziņas par to tirāžām un ļoti piesardzīgi aplēšot, visā aplūkotajā periodā iespiesto grāmatu eksemplāru daudzums iznāk 1—2 miljoni, no tiem Vidzemei apmēram 500 000—1 000 000, Kurzemei tikpat, Latgalei 100 000—160 000, bet gadā vidēji Vidzemei un Kurzemei katrai 6000—12 000, Latgalei 1200—2000 eksemplāru. Proporcionāli iedzīvotāju skaitam vislabāk ar grāmatām apgādāti tika vidzemnieki, visliktāk — latgalieši. Iedzīvotāju skaits Latvijā šai laikā divkārsējās no apmēram pusmiljona līdz miljonam, bet grāmatu izlaide trīskārsējās: no 1756. līdz 1770. gadam iznāca apmēram 140 000—170 000 eksemplāru, tikpat ilgā periodā no 1820. līdz 1835. gadam apmēram 480 000—500 000 eksemplāru.

Mūsu rīcībā ir vairāki ziņojumi par grāmatu uzkrāšanos lauku latviešu mājās, tie nākuši no mācītāju un Bībeles biedrības darbinieku rokām. Daži piemēri. Mazsalacas draudzē 1782. gadā (6786 iedzīvotāji, 1766 lasītpratēji, 350 māju) atradušās 655 dziesmugrāmatas, 98 Bībeles, 2 bībelstāstu izdevumi. Kad sākās Jaunās derības izlaides plūdi, Straupē 1824. gadā atzīmētas 253 Bībeles un vairāk nekā 1500 Jauno derību (5135 iedzīvotāji, 3716 lasītpratēju, 296 mājas). Kurzemē, Lindes un Birzgales draudzē, 1827. gadā (2441 iedzīvotājs, 1185 lasītpratēji, 130 māju) bija 524 dziesmugrāmatas, 28 Bībeles, 1 Jaunā derība, 13 bībelstāstu un 65 sprediķu grāmatas. Ziņās no Matīšiem 1835. gadā (5000 iedzīvotāju, 200 māju) minētas 872 dziesmugrāmatas, 145 Bībeles, 252 Jaunās derības, 290 lielo katehismu, 131 sprediķu krājums, 400 ābeču, mazo katehismu, svētdienu evaņģēliju, hernhūtiešu izdevumu.

Var secināt, ka visizplatītākā bija dziesmugrāmata: pa eksemplāram uz 2—5 lasītspējīgajiem, pa vairākiem vienā lauku sētā. Otrā vietā bija Bībele un Jaunā derība (tautā iedēvēta par pusbībeli), trešā — sprediķu grāmata. Tomēr minētās ziņas ir vienpusīgas. Lietā jāliek vēl izdevumu biežuma un tirāžu statistika. Tā gan apstiprina tikko izdarīto secinājumu, bet to arī būtiski papildina.

Vecā dziesmugrāmata aplūkojamā posmā Rīgā tika izdota vismaz 13 reizi, arvien 3000—5000 eksemplāros, Jelgavā vismaz 8 reizes. Jauno dziesmugrāmatu Rīgā 1809. gadā iespieda 20 000

eksemplāros, bija vēl vairāki tās izdevumi. Latgaliešu dziesmu un lūgsnu grāmata 1833. gadā laista klajā 6000 eksemplāros, tie izpārdoti trijos gados. No 1739. līdz 1825. gadam Vidzemei un Kurzemei pietika ar šai laikā iespiestiem 15 000—16 000 Bībeles eksemplāriem, bet pēc tam biedrības aktivitātes dēļ noieta temps divkārtšojās. Bībelstāstu Kurzemē no 1819. līdz 1828. gadam pārdots 1250 eksemplāru. Šis grāmatu tips, spriežot pēc palielajiem, bet vienmērīgajiem izdošanas intervāliem, bija pastāvīga «garīgā barība» inteliģentākiem lasītājiem. Arī lielajiem sprediķu krājumiem atkārtotu izdevumu nebija daudz. Cienīja vai vienīgi Manceļa un Bankava grāmatas, pārējos sprediķu izdevumos ieraksti tikpat kā nav atrodami. Nemainīga popularitāte pavādīja iespiestos hernhūtiešu dziesmu krājumus. Reliģisko grāmatu tautā ieklūda tik daudz, ka tās bija pieejamas katram lasītpratējam.

Pie visvairādzīgākajām laicīgajām grāmatām piederēja ābece, ko iespieda vai katra izdevniecība daudzus papildmetienos. Arī Stendera ābece, sarežģītākas un dārgākas, tomēr pirka labi. Un, kam bērniībā gadijās rokās viņa «Bildu ābice», tas to parasti neaizmirsā visu mūžu.¹ Citu mācībgrāmatu plūsma sākās 19. gadsimta pirmajos gados, bet ne visas izdevēji gribēja izdot, baidīdamies no neizpirkšanas. Dažas tomēr piedzīvoja papildmetienus. Mācīblīdzekļiem 1000—2000 eksemplāru tirāža nebija retums. Skolasgrāmatās ir maz ierakstu no aplūkojamā perioda, toties daudz ir vēlāko; tas norāda, ka šo izdevumu popularitāte auga pamazām.

No praktiska un populārzinātniska satura izdevumiem izplatītākā laikam bija «Labu ziņu un padomu grāmata», kas 1791. un 1792. gadā iznāca trijos izdevumos. Citi praktiskie darbi atkārtoti neiznāca. Stendera «Augstas gudrības grāmata» papildinātā veidā 1796. gadā tika laista klajā ne mazāk kā 2000 eksemplāros, no 1819. līdz 1828. gadam pārdoti 247 eksemplāri. Tas liekas parastais praktisku un populārzinātnisku grāmatu noieta temps. Bet kalendārs «Jauna un veca laiku grāmata» 18. gadsimta 70.—80. gados iznāca ik gadus 2100—3300 eksemplāros, «Vidzemes kalendārs» 19. gadsimta pirmajā pusē — 3000 eksemplāros. Tos pirka zemnieki acimredzot pēc pašu iniciatīvas. Turpretim žurnālu «Latviska Gada Grāmata» vajadzēja izplatīt organizēti, lielu tirāžas daļu iegādājās Vidzemes Vispārderīgā un ekonomiskā biedrība, mācītāji, muižu kalpotāji; arī pēc tam noliktavā iegūla 500—700 eksemplāru.

Stendera «Ziņu lustes» (1783) jau pēc diviem gadiem vajadzēja izdot no jauna, 1790. gadā vēlreiz 1500 eksemplāros, pēc

¹ Kurzemes skolotāju skolotājs A. Bergmanis mūža otrajā pusē to atcerējās dzejoļa rindīnā: «..Kur bilžu grāmatīnā ABC lasīju..» (*Bērziņš R. Tautskolas līdumnieki Kurzemē. — [R.], 1933. — 62. lpp.*)

tam vēl vairākos papildmetienos (viens no tiem 3000 eksemplāros).¹ Stendera «Pasakas» pirka lēnāk nekā ziņģes, «Pasakās» vairāk vēlāka laika ierakstu, tāpēc spriežams, ka tās tika iemīļotas pakāpeniski. Izdevēji nebaidījās noteikt palielas tirāžas arī Jaunā Stendera darbiem — ne mazākas kā 1500 eksemplāru. Turpretim pirmās lugas laida klajā piesardzīgi: L. Holberga—A. J. Stendera «Lustesspēli no zemnieka, kas par muižnieku tape pārvērsts» (1790), šķiet, 148 eksemplāros. Neredzīgā Indriķa, Elferfelda grāmatas pirka maz, piemēram, no «Līksmības grāmatas» 9 gados (1819—1828) 25 eksemplārus. Laikam tāpēc Girsensona darbu krājumam sākotnējo tirāžu noteica tikai 500 eksemplāru. Tomēr pirmajos piecos gados pārdeva 167 eksemplārus, un viņa tulkotajam «Robinsonam Krūziņam» tirāža bija jau 1000 eksemplāru. Pēc tam Hūgenbergera darbus izdeva 2000 un vairāk eksemplāros, Čokes «Ciemu, kur zeltu taisa» — arī ne mazākā skaitā. Vecumvecais L. Depkina dzejojums — t. s. «Jāņa Stakles gaudu dziesma» kļuva par bestselleru, 18. gadsimta nogalē tam bija vismaz trīs papildmetieni.

Datu par laicīgo literatūru ir pietiekami, lai pretstatā dažu laikabiedru (arī no latviešu vidus) liecībām secinātu: kaut gan tās noiets bija ievērojami mazāks nekā dievvārdu grāmatām, tomēr stabils, ar nozīmīgu īpatsvaru kopējā plūsmā un pastāvīgi augošs. Lasāmvielas izvēle latviešu sabiedrībā nebūt nebija tik vienpusīga, kā attēloja mācītāji. Saglabājies interesants dokuments, anonīma latviešu lasītāja programma grāmatniecībai. Vienā Zalcmaņa — Jaunā Stendera «Auzānu Ernesta» eksemplārā 1826. vai 1837. gadā ierakstīts:

«Cilvēkam vajadzīgas grāmatas:

- 1.) Bērnu mācības un ticības izskaidrošanas.
- 2.) Skolas un gudrības.
- 3.) Pasakas, stāsti un godīgas ziņģes.
- 4.) Svētīgas sirds modinātājas un ceļa rādītājas uz Dieva valstību un mūžīgu dzīvošanu.»

Te laicīgas grāmatas liktas tūlīt aiz pirmmācības līdzekļiem, pirms reliģiskās literatūras, turklāt vēl sadalītas divās grupās, kas liecina par ierakstītāja sevišķu vērību.

¹ Izteikta hipotēze, ka 1785. gadā «Ziņģu lustu» izdevuma nav bijis (Šiško S. G. F. Stendera daiļliteratūras darbu izdevumi // Daiļliteratūra latviešu grāmatniecībā: Bibliotēku zinātnes aspekti / Latvijas Valsts b-ka. — R., 1991. — 27.—37. lpp.).

Rakstā uzsvērts, ka Stendera ziņģes regulāri bija tirdzniecībā arī visu 19. gadsimta pirmo pusi.

Vēl daudzpusīgāku redzesloku latviešu lasītājiem pavēra vācu grāmatas. Izsekot, ko un kā vācu valodā dabūja lasīt zemnieki, var tikai pēc nejausām liecībām. Priekuļu Podiņa Andrejam, kā vēsti viņa īpašuma ieraksts, 1781. gadā piederēja vāciski latviska vārdnīca.¹ Dažs labi pazina vācu dievvārdu grāmatas, cits — avīzes, vēl kādi — «tautas stāstus», populārus darbus par vēsturi, dabzinātnēm un arī šo to no lielās klasikas (Merķeli, Silleru). Acīmredzot vācu literatūru varēja iegūt kontaktos ar muižu, pilsetu. Rokraksta grāmatniecībā ir daudz tulkojumu no vācu valodas. Jo sevišķi vācu grāmatas noderēja Rīgas latviešiem; viņu krājumos latviski bija gandrīz tikai tradicionālie dievvārdu izdevumi.

Saglabājušās ziņas par dažiem grāmatu krājējiem un krājumiem. Cesvaines draudzes Lodes Kalnastalidzēnu Mārtiņš 18. gadsimta 60. gados centies iegādāties visas grāmatas, kādas vien latviski iespiestas. K. Barona vecākiem 19. gadsimta 20. un 30. gados piederēja nesistemātisks, no gadījuma uz gadījumu izveidojies krājums ar dziesmugrāmatām, Biblii, bibelstāstiem, dažiem laicīgiem izdevumiem skapītī paaugstu pie sienas. Leitāna tēva ģimenē bija plašāks interešu loks, ko gan kavēja materiālās iespējas. Viņa mājā bez reliģiskās standartliteratūras 20. un 30. gados atradās divu kalendāru gadagājumi, regulāri abonētas avīzes, uz laiku tika patapinātas mācību, populārzinātniskas, stāstu grāmatas. Plānveidīgāk komplektējās Meņģeļu dzimtas bibliotēka Kārļos kopš 19. gadsimta otrā gadu desmita, ap to pašu laiku arī Ārlavas pagasttiesas priekšsēdētāja Biksiņa krājums. Pēdējais centies iegādāties un abonēt visu latviešu valodā iznākošo; viņam bijusi Stendera vārdnīca, vācu Bībele, vācu atlants, Merķeļa darbi. Biksiņš grāmatas deva lasīt brāļiem Dinsbergiem. Rīgā zināmi diezgan daudzi krājumi latviešu mājās, visbiežāk ar 3—10 grāmatām, bet nereti jau bibliotēkas ar pāris desmitiem sējumu. Atzīmēti triju zvejnieku ģimeņu — Nariņu (18. gs. 50. gadi), Kalniņu un Krastiņu (abēji 90. gados) — krājumi ar 45—47 grāmatām. Sīkāk saturs zināms kādām trim mājas bibliotēkām. Tikko mācības beigušajam hirurgam E. J. Kīlim 18. gadsimta 50. gados bez garīgajām grāmatām bija vēl latīņu gramatika un ģeogrāfisks darbs vācu valodā. Kōktirgotājam A. Muiželim 19. gadsimta sākumā piederēja 109 sējumi — apjomīgas pasaules vēstures sērijas, biogrāfijas, bez tam žurnāli. Pazīstamajam mastu šķīrotājam, cīnītājam par latviešu ekonomiskajām tiesībām J. Steinhaueram 18. gadsimta 70. gados bija vismaz

¹ K. Elversa «*Liber memorialis*» (1748) Viļņas universitātes bibliotēkā Lat 37 (2).

92 grāmatas, starp tām hernhūtiešu un piētistu raksti, apcerējumi par Latvijas un citu zemju vēsturi, ģeogrāfisks leksikons, daudz zinātniski praktiskas literatūras. Rīgas latvieši sastopami arī vienas otras latviskas grāmatas prenumerantu sarakstos.

Ieskicētā lasāmvielas izvēles aina visumā atbilst tai, kāda vērojama citās zemēs attiecīgajā attīstības stadijā. Tas nozīmē, ka nule raksturotais etaps latviešu sabiedrības lasīšanas vēsturē bija likumsakarīgs.

4

18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta pirmajā trešdaļā ļoti spēcīgi darbojās faktori, kas grāmatu izplatību kavēja: tautas vairākuma sliktais materiālais stāvoklis un nepietiekamais brīvais laiks; neizkoptā grāmatu izplatīšanas kanālu sistēma; izdevēju un iespaidēju realizētā cenu politika; oficiāli pieprasītais un praksē ieviesies lasīšanas ceremoniālais raksturs, kas neveicina tieksmi paplašināt lasāmvielu. Bet izplatības sekmetāji faktori bija vājāki — izglītības sistēma gan visiem, kas gribēja, deva iespēju apgūt grāmatu (augsts lasīpratēju īpat-svars), bet netiecās pēc bērnu garīgas attīstīšanas; ar standart-literatūru materiāli nodrošinātie izdevēji maz darīja, lai ar daudzveidīgām un interesantām grāmatām paplašinātu lasītāju loku; oficiālā iniciatīva centās vienpusīgi uzspiest lasītājiem savu ideoloģiju.

Tomēr grāmatu patēriņš bija ievērojams un pastāvīgi palielinājās. Ar spiedienu «no augšas» to nevar izskaidrot. Spiediens varēja stimulēt gan lasīšanas apmācību, bet daudz mazākā mērā — pievērsanos grāmatai tālākajā dzīvē, attieksmi pret grāmatu. Dramatiskie notikumi jaunās dziesmugrāmatas ieviešanas laikā, kad zemnieku ilgstošo pretošanos varēja apspiest tikai ar bruņotu spēku un miesas sodiem, liecina, ka pat ar baznīcas autoritāti uzspiest zemniekiem kādu grāmatu bija grūti. Pieaugošo dziņu pēc grāmatu informācijas acimredzot virzīja daudzveidīgi cēloņi. Šai vietā tuvāk jāaplūko tie, kas izrietēja no grāmatu patē-rētāju sabiedriskās situācijas.

Sākās attīstība virzienā uz kapitālistisku kārtību, uz buržuā-ziskām attiecībām, un kā sekas tam latviešu sabiedrībā formējās jauni sociāli slāņi vai arī jau agrāk ārpus tiešās lauksaimnieciskās ražošanas eksistējušie slāņi ieguva jaunu raksturu. Veidojās jaunas sociokulturālas grupas. Pie tām piederēja gan pilsētu latvieši — topošā sīkburžuāzija un buržuāzija, gan lauku amat-personas pagastos, gan kalpotāji muižās (kuras arvien vairāk līdzinājās kapitālistiskām ražotājām), gan amatnieki, krodzinieki

un dzirnavnieki, kas bija tieši ierauti komerciālo attiecību virpulī, gan tie zemnieki, kas ietilpa iepriekš minēto brīvo un turīgo iedzīvotāju tūkstošos. Nosacīti tos visus var dēvēt par «jauno sabiedrību». Atšķirībā no viņiem pie «vecās sabiedrības» jāpieskaita tā plašā zemnieku masa (ar tās senso dalījumu saimniekos, kalpos un vaļniekos), kas, iegrozīta vēl feodālās ekspluatācijas žņaugos, dzīvoja patriarhālu, mazkustīgu dzīvi. «Vecajā sabiedrībā» cēloni prasībai pēc grāmatas var saskatīt iesakņotajā dzīves kārtībā, kur ikdienas ritmu un katru lielu pārgrozību pavada ceremoniāls ar rakstīto vārdu, pātari. Arī šos cilvēkus skāra laikmeta vēsmas, jaunas idejas, bet tās reflektējās viņiem ierastā un pieejamā formā — reliģisku mācību un atziņu ietērpā. Turpretim «jaunajā sabiedrībā» uz lasīšanu varēja mudināt ciešāka saskare ar sociālo virsotni, nepieciešamība orientēties neierastos apstākļos. Var pieņemt, ka grāmatu pircēju un lasītāju vairākums bija «vecajā sabiedrībā», bet interešu ziņā, apgūstot arvien jaunas jomas, priekšgalā izvirzījās «jaunā sabiedrība». Tā arī bija atvērtāka apgaismes, garīgās atjaunināšanas centieniem, tai apgaismes ietekmētie autori varēja iemācīt patiku uz lasīšanu, uz didaktisku, moralizējošu, filozofējošu lasāmvielu.

Ne visos apvidos lasīja vienādi aktīvi. Spriežot pēc izlaisto grāmatu skaita, Kurzeme 18. gadsimtā šai ziņā pārspēja Vidzemi, bet 19. gadsimta sākumā straujāk uz priekšu virzījās Vidzeme; Latgale arvien palika iepakaļ. Jāpieņem, ka grāmatas visvairāk izplatījās izglītotākajos novados (tie vienlaikus bija arī turīgākie).

Uzmanīgam vērotājam duras acīs, ka abos latviešu sabiedrības «spārnos» auga grāmatas sociālais prestižs. Rokraksta literatūrā ir daudz cieņas izpaudumu cilvēkiem, kas pieķērušies grāmatām. Lencs pārmet zemniekiem tieksmi spīdēt citu priekšā ar «galvas zināšanu», kas smelta grāmatās. Jaunais Stenders, šķendēdamies par zemnieku kūtrību lasīšanā, tomēr bilst, ka daži iemācoties grāmatā arī «liekas slavas dēļ». Zīmīgi, ka folklorā nav negatīvas attieksmes pret grāmatu un lasīšanu. Var domāt — arvien plašākos slāņos sāka iestrāvot apziņa, ka arī grāmata spēj padarīt cilvēku redzīgāku, saprātīgāku, tātad sociāli vērtīgāku. Lasīšana vairs netika uzlūkota par kungu kārtas privilēģiju, bet arvien vairāk par augstu vērtētas pašu latviešu referentas grupas pazīmi un grāmata — arī par līdzekli, ar ko psiholoģiski iekļauties šai grupā. Veidojās jauns kultūras vērtību patērēšanas modelis.

Grāmatu plašā izplatība, lauku un pilsētu vides augstā piesātinātība ar tām, arī sociālpsiholoģiskais klimats attieksmē pret lasīšanu bija labvēlīgi priekšnoteikumi jo daudzpusīgai iespēstās un rakstītās informācijas funkcionēšanai, iedarbībai ļaužu apziņā.

Iemantotais un noraidītais

«Divas daļas no Stobes «Gada Grāmātām».. man jau daudz palīdzēja pasaules būšanu pazīt, un, kad.. vēl man pasniedza Stendera «Augstas gudrības grāmatu no pasaules un dabas», — lūk, te bij man pavisam cita jauna barība, un ar citādām acīm tagad aplūkoju Dieva pasauli.»

A. Lettāns

Pētītāji mēdz grāmatas daudzveidīgās funkcijas¹ iedalīt divās lielās grupās: sociālajās funkcijās, ko grāmata pilda visā sabiedrības organismā kopumā, un personīgajās, ko lasītājs pats realizē lasīšanas darbībā un kas atbilst individuālas personības vajadzībām, veido viņas mērķus un nostādnes. Sākot 18. gadsimta otrās puses un 19. gadsimta pirmās trešdaļas latviešu grāmatu funkciju analīzi, vispirms dažas ievadtēzes.

Pirmkārt, katra grāmata ir polifunkcionāla: viens teksts, viena informācija var vienlaikus veikt vairākus uzdevumus. Otrkārt, tās funkcionēšanu nosaka ne tikai iniciatoru (autoru, izdevēju, pārakstītāju) vēlmes un motīvi, grāmatas literārais, zinātniskais, filozofiskais konteksts, bet arī adresāta dzīves apstākļu nosacītā vēlēšanās vai nevēlēšanās akceptēt informāciju savas personības saturā, spēja vai nespēja apaudzēt to ar personīgo jēgu. No šī pēdējā apstākļa savukārt izriet secinājums: pētītājam jācenšas galarezultātā iegūt priekšstatu ne tikai par gribēto, bet arī un galvenokārt par reālo grāmatas funkcionēšanu sabiedrībā.

1

Vispirms par aplūkojamā laikmeta latviešu grāmatu sociālajām funkcijām.

Viena no izteiktākajām bija sociālās kontroles funkcija. Iespiesto darbu autori vācu mācītāji, poļu garīdznieki savas šķiriskās piederības, kā arī muižnieciskās administrācijas pārraudzības dēļ centās vēlamās zemnieku un kungu attiecības gandrīz arvien interpretēt valdošās virsotnes interešu garā — reizēm klaji nekautrīgi, reizēm liekulīgi: «Panesi, ja tevim pāri dara, Dievs tevim to atlīdzinās debesīs.» (G. Bergmaņa «Saņemamas sprediķu mācības», 1795, par kungu rīcību.) Daudz atturīgāk skan

¹ Par aplūkotā laikmeta grāmatu funkcijām detalizētāk — Gf un Na 11.—86. lpp.

aicinājumi milēt tēvzemi un valdnieku: muižniecībai un garīdzniecībai centrālā vara bija ne vienmēr tikams konkurents. Vietumis reālās dzīves ietekmē pavid arī zemnieku neapskaužamās dzīves ainas, piemēram, Rozenbergera «Salasišanā», taču tūlīt autors, nobijies no savas pārdrošības, pievieno īpašu nodaļu par paklausību kungiem. Kamēr nebija atcelta dzimtniecība, rakstītāji, arī «apgaismotie», nostājās pret zemnieku atbrīvošanās centieniem. Jaunais Stenders nepublicētajā krājumā «Ziņģes un dziesmiņas latviešu meitām par godīgu izlustēšanu dāvātas» (1817) raksta: «Es esmu latvis dzimis, / Tas man par laimību, / Un tādēļ prātā rimis, / Ka kungam piederu. / ..Vai brīvam labāk klājas?» Pēc dzimtniecības atcelšanas raksti daļai zemnieku pārmeta tieksmi pacelties pāri savai kārtai apgērbā, dzīves paradumos.

Dzimtniecības laikā dažs dabūja pamatīgi nopulēties, eksistējošās attiecības attaisnodams ar vēstures viltojumiem. Apslēptā veidā tika polemizēts pret latviešu vidū laiku pa laikam uzplaiksnījušo ideju, ka senatnē viņi bijuši brīvi un laimīgi. Mācītājs Vilperts memorandā 1823. gadā tieši izteicās, ka no latviešiem viņu vēsture jāslēpj, lai nerosinātu niknumu. Uz šī fona izceļas daži godīgāki autori, piemēram, A. J. Stenders, kas par 13. gadsimtu rakstīja: «Nu tape no vācu bāznīkungiem tā kristīga ticība sludināta un pēc ar varu un dažu karu un asinsizliešanu tiem pagāņiem uzspiesta.» («Augstas gudrības grāmata».)

Turpretim rokraksta grāmatās varēja netraucēti izpausties protests pret dzimtniecības iekārtu. Pulans («Stāsts tās latviešu tautas») balstās zemnieciskajā «ideālo tiesību» izjūtā, kas arī ir sociālās kontroles instruments. Un vēl — rokraksta literatūrā izpaužas īpaša pilsoniskuma forma — idejas kundzība. Idejas — t. i., kopēju interešu — vārdā sabiedrisku kustību dalībnieki (pirmkristieši, husīti, «čehu brāļi», Zalcburgas pilsoņi) atsakās no pašu labuma, uzņemas grūtības, postu, vajāšanu. Nenoformulēts, tomēr reljefi izceļas pats sabiedriskās kustības jēdziens. Kā «ideālo tiesību» izjūta, tā šī pilsoniskuma specifiskā izpratne konfliktēja ar pastāvošo kārtību, tāpēc rokraksta literatūrā ir daudz traģiskas noskaņas (pretstatā ortodoksijai un racionālistam, kam norma šķiet visu problēmu atrisinājums).

Iespiesto grāmatu progresīvā loma meklējama citās funkcijās. Autori daudz uzmanības veltījuši dažādajiem lasītāju socializācijas aspektiem — apmācībai, audzināšanai, aksioloģiskai orientēšanai, cerot padarīt viņus par apzinīgi sabiedriskām būtēm. (protams, autoru izpratnē), it kā par sabiedrisko attiecību koncentrātiem. Vērā ņemams ir veikums mācībgrāmatu izstrādāšanā. Dažās no tām ir būtiski metodiski jauninājumi (G. F. Stendera ābe-

cēs), nozīmīgs informācijas krājums (Miliha «Jaunā skolas grāmatā», 1803, Ulmaņa mācīblīdzekļos), prasība paaugstināt apmācības līmeni (K. E. Napjerska «Isā pamācīšanā priekš skolmeistariem, kas saviem skolabērniem grib mācīt domās ko izrēķināt», 1822).

Grāmatas tiecās audzināt lasītājus ar laikmetam raksturīgo «apgaismošanu», no Vācijas filantropisma pedagogijas mantoto moralizēšanu un pamācībām. Savas rakstīšanas mērķi Jaunais Stenders formulē: prieks, apvienots ar mācību; Akelevičs («Eisa mōcība ab audzēšonu bišu») — «prīca un augli». Rozenbergera nostātos pareiza rīcība izriet nevis no Dieva vai kunga pamācībām, bet no morāles normām. Periodiskajā «Latviskā Gada Grāmatā» ievietotais Zalcmaņa padomstāsts F. G. Mačevska latviskojumā «Kā Prātnieka Janis savu dēlu Kristapu ir audzinājis» rāda: bērns jāaudzina nevis par Dieva rīku, bet par patstāvīgi lemt spējīgu personību ar dabisku dzīves veidu. Jaunais Stenders, tulkodams Zalcmaņa «Auzānu Ērnestu», atvadījis līdz latviešu lasītājam ideju, ka pilnvērtīgs sabiedrības loceklis ir tas, kas prot apvaldīt «kārumus» un tikt pie iekšējas brīvības (kaut arī Stenders to izmanto, lai stātos pretī zemnieku centieniem pēc atbrīvošanas no dzimniecības), sniedzis daudz jaunu humānu atziņu (piemēram, ka ārlaulības bērns ir tāds pats kā citi), attēlojis jaunlaicīgu individuālo mīlestību. K. F. V. Kalmeiers lasāmgrāmatā «Bērnu mīlotājs» (1825) ar saprotamiem dzīves paraugiem veido priekšstatus «gribēt», «vajadzēt», «varēt», tiesību jēdzienus iztīrā buržuāziskā izpratnē — kā tiesības uz īpašumu, uz garīgo spēju attīstīšanu, uz godu, prieku. Hernhūtiešu dzīvesstāsti, svētrunas socializācijas funkciju veica, kalpojot nevis par «svēto rakstu» iztulkojumu vai dvēseles sagatavotājiem viņpasaulei, bet par dzīves paraugu.

Reljefi grāmatās izcelta pēc autoru ieskatiem sociāli vēlamā vērtību sistēma. Racionālisti tās visas pakārto galvenajai vērtībai — «sirdsmierībai iekš pārtikšanas» (A. J. Stendera izteiciens). Cilvēku dzīves jēga viņu izpratnē — būt krietnam savas kārtas loceklim. Turpretim racionālistu audzēknis Neredzīgais Indriķis «Dziesmās» (1806) izmisīgi laužas no skumjām uz prieku, ar dziļu personisku jūtu spēku cildina «mīlību» un «draudzību», tā atklādams citas vērtības. Pilnīgs pretstats racionālismam ir brāļu draudžu rokrakstu visaugstākā vērtība — reliģiskais pārdzīvojums.

Pastāvošās dzīves kārtības racionalizācijas mērķis lika sacerētājiem pastiprināt grāmatās praktiskās darbības optimizēšanas un organizēšanas funkciju. Padomi un praktiski norādījumi gan mācīblīdzekļos un kalendāros, gan speciālajā medicīnas un

lauksaimniecības literatūrā ar laiku kļuva eksaktāki, no tradicionāliem apgalvojumiem nosvērās uz pārbaudītām zināšanām. Arī šai jomā ir daži nozīmīgi sasniegumi, piemēram, Klapmeiera pielikumā Šūbarta grāmatai «Padoms visiem arājiem dots» aprakstīta lopbarības konservēšana ar sāls piedevu, kas toreiz bija zinātnes jaunums.¹ Daļa praktisko sacerējumu šādus ieteikumus balsta teorētiskās dabzinātnēs. Stobe «Veselības grāmatas» (1795) ievadā filozofiski spriedelē par veselību, ķermeni vispār, par miesas skaistumu; izklāstā uzsver saprātīgu veselības kopšanu, dod psiholoģiskos ekskursos, bet par terapiju runā daudz mazāk. Teoretizējumu un praktisku norādījumu vieglākas uztveramības labad tos dažkārt sniedza literārā formā kā stāstījumu par ideālu pratēju vai kā nepratēja un pratēja dialogu.

Pie pašām pozitīvākajām aplūkojamā posma grāmatniecībā pieder modelējošā funkcija — īstenības modeļa izveide sabiedrības apziņā, t. i., īstenības dotumu apjēgšana, vispārināšana, sistematizēšana. Grāmatās valda īsts zināšanu patoss, dažā darbā pat to pārbagātība. Stendera «Augstas gudrības grāmata» filozofiskā satura nodaļā runāts par parādību savstarpējo sakarību, par matērijas sakaru ar kustību, par matērijas nezūdamību, kustības universālo raksturu. Rozenbergera un Girgenzona krājumos, kalendāros, cittautu hernhūtiešu biogrāfijās paveras ieskats citu zemju un citu laikmetu apstākļos — brīžam vēl ar eksotiskuma piekrāsu, brīžam pavisam bez tās. Citzemju pieredze nereti nostatīta par paraugu. Ar Vecā Stendera ilustrācijām sākās lasītāju vizuāla ziniska informēšana. Arī daļā daiļdarbu (piemēram, Kampes «Robinsonā Krūziņā») ir daudz izziņas materiāla. «Augstas gudrības grāmata» iezīmējas virzība no ideālisma uz materiālismu, tāpat citur ieplaiksnās stihisks materiālisms dabzinātņu lietās (Vildem «Latviešu Ārstē», Elferfeldam sprediķi par baku potēšanu, 1805). Anonīmajā «Mācībā, kā būs iedēstīt tās glābšanas baķes» (1816) teikts: «Viss, kas cilvēka dzīvības laiku pagarina un viņa veselību sarga, viss tas mums allažin nāk caur cilvēkiem, lai nu ir caur īpašu darbošanos vai caur citu cilvēku palīgu.»

Sabiedrisko organismu, valsts uzbūvi skaidroja daži autori, kas bija orientējušies uz centrālās varas atbalstīšanu. Harders «Vidzemes kalendāra» rakstā un 1804. gada likumu tulkojumā muižnieku un zemnieku attiecības izklāstīja angļu politiskās ekonomijas garā. Iespīstajā grāmatniecībā vispirms īsu atzīmju,

¹ Pinkulis J. Padoms visiem arājiem, kam trūkums pie lopu ēdumiem. — R., 1989. — 41.—90. lpp.

tad rakstiņu veidā, vēlāk dažās brošūrās sakarā ar dzimtniecības atcelšanu un beidzot K. Šulca «Kurzemes stāstu grāmatā» (1832) uzkrājās vēsturiska satura informācija, protams, lielā mērā tendencioza. Bet jau agrāk ar plašāku vērienu un pretēju nostāju vēsturi traktēja hernhūtiešu rokraksti un Pulana «Stāsts». Pozitīvi vērtējama arvien ciešāka lasītāju psiholoģiskā iesaiste laika ritējuma, cilvēces neapturamās gaitas atskārsmē. Laika izjūta ir ļoti spēcīga visā brāļu draudžu rakstniecībā, pat leģendu notikumi «uzvērti» uz hronoloģiskās skalas. Kā Pulana vēsturē, tā racionālistu grāmatās latentā veidā ietverta progresa ideja; vietām sadzīves, saimniecības, tehnikas, izglītības progress izcelts kā tieša vērtība (A. J. Stenders «Vācu valodas un vārdu grāmatā», 1820, sarunu posmos).

Mazāk apzināti iecerēta, vairāk kā pavadparādība grāmatās izpaudusies domāšanas kultūras un mākslinieciskās gaumes izveides funkcija. Eksaktu spriešanas veidu ieviest sabiedrības apziņā centās daudzi rakstītāji. Vecā Stendera «Svētu stāstu» (1756, vēlākos izdevumos «Maza Bībele») jautājumi visu vietu sadala loģiskos posmiņos, «mācības» ir īsti loģikas vingrinājumi. Mācībgrāmatas, jaunveidotie termini vadīja lasītāju pēc stingriem domāšanas likumiem. Pirmie iespīestās daiļliteratūras sacerētāji iedibināja motīvu un literārā veidojuma tradīcijas, tāpēc viņu darbi kļuva it kā par klasiku. Turpmāk tām sekoja citi autori, tā nostiprinājās jauni literārās gaumes kanoni, ieviesās citu Eiropas tautu gadsimtu pieredzē izstrādātas formas. Tāpat grāmatu ārveids atbalsoja pasaules «lielo mākslu». Rokrakstos parādījās tādas Eiropas kultūrā nobriedušas formas, kādu nebija iespīestajās grāmatās: agrīns romāns («Ar acīm redzēts ceļš uz debesīm»), dramatiska poēma («Parunāšana no Jēzus augšāmcēlšanas»). Iespīestajā grāmatniecībā trūka arī tādu žanru kā literārā vēsture, biogrāfija, alegorija, mīts. Tie pēc cilmes bija viduslaicīgi, racionālistmā neiederējās. «Uzņemot uz saviem kamiešiem», rokraksta literatūra tos piepildīja ar jaunu saturu, jaunu jēgu (dzīvesstāstos — individualitātes izpausmes, vēsturēs — ķecerības un dumpja līnija, alegorijās — «mazā» cilvēka gaidu sabalsošanās ar masu demokrātiskajiem centieniem). Kā zināms, literārās formas jau pašas par sevi ir saturiskas, nes noteiktu attieksmi pret realitāti, noteiktu pasaules skatījuma veidu, dzīves izjūtu.

Grāmatu hedoniskajām funkcijām autoru nolūkos bija tikai pakārtota palīgīdzekļa loma; racionālista uztverē estētisks ir tas, kas derīgs, hernhūtieša — kas atsedz dziļumparādību, jēgu, sūtību. Tomēr neatkarīgi no tādiem uzskatiem šīs funkcijas reizēm izpaudās spilgti. Vecā Stendera ziņgēs norises dzīvīgums vietām pārspēj utilitāro pamācību. Tāpat ir Rozenbergera spilgtajā kroga

ainā, Jaunā Stendera stāstā «Draugs Licepurs»¹, kalendāru no-
stāstos un citur. Tā notiek, kad autors brīvi ļaujās sacerēšanas
priekam. Arī ilustrācijās un vinjetēs mākslinieciskuma ir tik
daudz, cik tajās ielikts zīmētāja vai iespaidēja patikas. No folk-
loras vairījās gan hernhūtiešu rokraksta literatūra (aizspriedums
pret visu pasaulīgo), gan racionālisti (noraidot dabisko, stihisko,
naivo). Turpretim Pulans «Stāstā», Merķeļa ietekmēts, par tautas
dailradi jūsmo teorētiski. Poļu autori katoļu reliģiskajos rakstos
tēlus bieži veidoja ar tautiski naiviem līdzekļiem. Vērtē bija as-
prātība, piemēram, kalendāros. Kā jau minēts, vispirms kusalā,
tad arvien spēcīgāk stāstos iezīmējās linija uz nākamā perioda
beletristiku. Hedoniskās funkcijas it kā «apaugļoja» dzejdarību.
(tehnisko paņēmieni un paraugu apguvi), sāka darboties sa-
biedrībai tik nozīmīgais organisms, rakstītā vārda māksla —
literatūra.

To likumību kopumu, pēc kurām kāda sabiedrība vienā vai
otrā attīstības posmā izzina īstenību, var dēvēt par gnozeolo-
ģisko struktūru. Te ietilpst tādi būtiski komponenti kā, piemē-
ram, skatījums uz pasauli caur racionālo vai caur jūtām, caur
dzīves konkrētību vai abstraktām kategorijām, caur personības
individuālo eksistenci vai caur tās sociālajām saitēm.

Racionālisma literatūrā dabiskās, spontānās emocijas tiek slā-
pētas harmoniskuma vārdā. Tiek dota vaļa gan erotikai un sen-
timentam, bet ne īstām kaislībām. Jūtu primātu 19. gadsimta
sākumā literārajā praksē realizēja Elferfelda sentimentālisms.
Neredzīgajam Indriķim izdevies tas, kas nebija pa spēkam augsti
mācītiem vācu kungiem, — izteikt savas paša reālās izjūtas.²
Zemnieku rokraksta grāmatniecībā kāpinātas emocijas valdīt val-
dīja, tāpat viņu vidē tik populārajos iespīstās hernhūtiešu dzejas
krājumos. Var secināt: oficiālās literatūras pievēršanās sentimen-
tālismam spētu tai pavērt plašāku ceļu pie zemnieku lasītājiem.
Kā liecina noieta dati, notika pretējais — Elferfelda grāmatas
pirka ļoti maz. Tas acīmredzot tāpēc, ka mācītāju sentimentā-
lisms bija inteligentisks, bez vitāla kodola. Inteligentiskā rakstura
dēļ latviešu grāmatniecībai vispār svešs palika romantisms.

Cits gnozeoloģisks aspekts — didaktika. Kā zināms, lasītāji
pirmsindustriālajā sabiedrībā cienī pamācīgu lasāmvielu. Zem-
nieku rokraksta literatūra tāda ir caurcaurēm, arī iespīstā ofi-
ciālā, taču te vērojama pakāpeniska tieksme no didaktikas attāli-

¹ Pievienots «Lustesspēlei no zemnieka, kas par muižnieku tape pār-
vērst».

² *Kleķere I.* Savu māju dziesminieks // Varavīksne 1983. — 68.—75. lpp.

nāties. Jaunajam Stenderam tās jau ir krietni mazāk nekā viņa tēvam. Kā vairākās citās jomās, tā arī šai ziņā racionālistiskā intelīģence izrādījās aizsteidzamiem priekšā konservatīvajām lasītāju masām un savam laikmetam.

Atziņas tips daļā hernhūtiešu rokraksta grāmatu ir tuvs folkloriskajam: vispārīgo, abstrakto tās izsaka ar konkrētiem ikdienējiem priekšstatiem. Runa ir par alegorijām, kas mūžīgās patiesības konkretizē tēlos, kaut fantastiskos («Nikodēma evaņģēlijs», «Tas ar acīm redzēts ceļš uz debesīm», «No tā ēnas klajuma»). Turpretim racionālisti daudz darījuši, lai attīstītu lasītāju spēju veikt izziņas procesā svarīgo pretējo etapu — pāreju no tieša vērojuma uz vispārīnājumu. Populārzinātniskajos rakstos un mācībgrāmatās tika veidoti ziniski (lai neteiktu zinātniski) priekšstati. Stendera «Augstas gudrības grāmata» sāk ar lasītāju izbrīnīnāšanu, tā radot ikdienējo zināšanu nepilnības, relativitātes izjūtu, pēc tam virzās no priekšstata uz jēdzienu, kaut pēdējais bieži paliek nenoformulēts, un tālāk — uz filozofisku apjēgsmi. Kalmeiers «Bērnu mīlotājā» liek pašam lasītājam nonākt pie abstraktiem morāliem jēdzieniem.

Racionālistu grāmatas bija vērstas uz personības izkopšanu. Padomu grāmatas, fabulas, bibelstāsti centās sniegt personībai izturēšanās orientierus. Ziņas par dabu, ģeogrāfiju, astronomiju tiecās iesaistīt indivīdu «pasaules ēkā» un atbrīvot viņu no pakļautības neaprēķināmiem spēkiem. Dzeja lika analizēt savus psihiskos procesus, apjaust savu individualitāti. Gnozeoloģiskās struktūras virzība uz personību saglabājās arī pērcacionālisma literātu darbībā, kad viņu vidū iesakņojās Ruso un Kanta ētiskās koncepcijas, — personība ir nevis līdzeklis, bet mērķis. Literatūra, atkāpjoties no sabiedrības locekļiem diktēta noteikuma pozīcijas, devās pretī viņu individuālajai eksistencei, arī pretī autora vienreizīgajai, kaut necilajai personībai (Neredzīgais Indriķis), pretī viņa atsevišķībai. Tāpat brāļu draudžu locekļu autobiogrāfijas, kaut mēģināja cilvēka dzīvi iekļaut vispārīgā shēmā, patiesībā tiecās uz viņa individuālo sākotni. Zīmīga ir Peitāna pāreja no hernhūtiešu rakstiem pie Šillera individualitātes kulta spilgtākā sacerējuma — lugas «Laupītāji» un stāsta varoņa Frīdelīna neatkārtojamā likteņa. Tāds grāmatniecības gnozeoloģiskās struktūras pavērsiens uz skatījumu caur personības prizmu nozīmēja ieguldījumu jaunā ideoloģiskā celtņē, pāreju no feodāli hierarhiskā principa uz buržuāzi individuālistisko.

Informācijas kopums latviešu grāmatās sliecās uz parādību, pasaules, īstenības plašāku un dziļāku aptvērumu. Reliģiska vienības vairs nebija ideāls. Autoru mērķis bija panākt lasītāju pašpildīšanos.

Informācijas un lasītāja personības sadūrā veidojas grāmatas un lasīšanas personīgās funkcijas. Sociāli nozīmīgais iegūst personīgu jēgu. Lasīšana skaidrāk izkristalizē uztvērēja jau apjaustās vērtības, paver jaunas, atbild uz viņa jautājumiem un izvirza jaunus. Lasītāja personības saturs, viņa vērtību sistēma darbojas kā regulators — viņa eksistencei vērtīgo pieņem un izmanto attīstībai, nevērtīgo noraida. Tāpat kāda vēstures perioda grāmatu lasīšanas jeb personīgo funkciju izziņošana nozīmē skatienu no lasītāja pozīcijas, un te tad jābalstās uz grāmatu izplatības izpētes rezultātiem. Tieši personīgo funkciju analīzē iespējams pienākt tuvāk grāmatu reālās iedarbības ainai, noskaidrot iemantoto un noraidīto.

Feodālās kārtības iršana Latvijā, tāpat kā lielumā daļā zemju, bija saistīta ar civilās jeb pilsoniskās sabiedrības veidošanos. Irstot patriarhālām attiecībām, civilā sabiedrībā indivīda sociālā dzīve atdalās no viņa dabiskās eksistēšanas. Risinās process ar dialektiski pretrunīgām, bet saistītām virzības pusēm: cilvēki stājas jaunās, daudz sarežģītākās un ciešākās attiecībās, pastiprinās sabiedriskais sasaistījums, bet vienlaikus no agrākā nediferencētā feodāli patriarhālā konglomerāta izdalās individualitāte, personība, norisinās cilvēku psiholoģiska nošķiršanās, «atomizācija». Personība pierod justies par savas dzīves subjektu. Abas šīs procesa virzības būtiski ietekmēja grāmatas funkciju kopumu, arī grāmatas personīgās funkcijas 18. gadsimta otrās puses un 19. gadsimta pirmās puses latviešu sabiedrībā.

Dabisko dzīves veidu tad arvien vairāk sev pakļāva sabiedriskās attiecības. Jo lielāka darba daļa aizgāja kļaušās un nodevās, jo vairāk ražošanai piemita sabiedrīks raksturs. Muižas gaitās zemnieks arvien biežāk bija kopā ar citiem pagasta ļaudīm, un soļus savā sētā un druvā viņam vajadzēja pakārtot muižas darba ritmam. Pastiprinājās politiskās virsbūves spiediens; arvien biežāk iznāca sadurties ar tādiem sabiedriskiem institūtiem kā likumi, iestādes, valdnieka vara. Zemnieki krasāk apzinājās savu interešu pretējību muižnieku kārtas interesēm, sāka justies par vienas šķiras locekļiem ar citu muižu zemniekiem. Vairāk vai mazāk skaidri viņiem vajadzēja atskārst, ka viņi ir ne vien «ļaudis», bet sabiedrība, kas gan ikdienā, gan cīņā par tiesībām var pastāvēt tikai kā organizēti funkcionējošs kopums.

Pirmā detalizēti izstrādātā un sistematizētā sabiedriskās apziņas forma, ar ko saskārās feodālisma laikmeta zemākie iedzīvotāju slāņi, bija reliģija. Dzimis kā antīkās pasaules norieta cilvēku galēji saasinātā individuālisma noliegums, kristietisms

Eiropas viduslaikos, renesansē un gadsimtos pēc tam saglabājās kā sabiedrības kopējo dzīves formu ideoloģisks adekvāts, kas liek individuālo gribu pakļaut sabiedriskai nepieciešamībai. Centralizēta monoteistiska reliģija liek apjēgt attiecības starp «dievišķīgo», vispārīgo, sociālo un «cilvēcīgo», atsevišķo. Tā izstrādā sociālās lomas, normas, ideālus socialitātes stiprināšanai.

Reliģija arī Latvijā civilās sabiedrības tapšanas posmā kļuva par jaunā sabiedriskā sasaistījuma balstītāju. Tāpēc latviešu kultūras vēsturē tas ir reliģiozitātes kulminācijas laiks. Iepriekšējā nodaļā aprādītā reliģisko grāmatu satura programmas un informācijas objektīvās masas dziļā pretruna tika darbīga, jo aktivizējās lasīšanas process, lasītāju attieksme pret tekstu. Grāmatā par visiem obligātām pasludinātās ciešanas un gaviles draudzē veicināja kolektīva, «mēs» apziņu. Dievvārdi sekmēja lasītāju psiholoģisku identificēšanos ar sociālo grupu, līdztekus arī sava nozīmīguma apzināšanos. Tā ir būtiska reliģisko grāmatu lasīšanas funkcija Latvijā 18. gadsimta otrajā pusē un vēl ilgi pēc tam.¹

Spilgta liecība par dievvārdu izdevumu sabiedriski organizējošo lomu ir nemieri sakarā ar jaunās dziesmu grāmatas ieviešanu. Tajos klajā redzami vairāki ar grāmatu recepciju saistīti fenomeni.

Kad 1806. gadā Kurzemei un 1809. gadā Vidzemei luterāņu baznīcas vadība izdeva racionālistisko dziesmu grāmatu, zemnieki, neraugoties uz mācītāju spiedienu, daudzās vietās no tās atteicās, izsacīja vēlēšanos palikt pie vecās. Jaunās grāmatas eksemplāros saglabāties daudz mazāk īpašuma ierakstu nekā vecās, kas arī norāda uz nepatiku. Leitāna tēva mājās dziedāja pēc vecās grāmatas, bet jauno tikai nolika uz galda stāvus un ņēma līdzī baznīcā. Līdzīgi rīkojās daudzi. Bauskas draudzē jau 1808. gadā, Liepājā no paša sākuma līdz 1818. gadam baznīcēni atteicās lietot jauno grāmatu arī dievkalpojumos. Organizēta pretestība tika izrādīta Durbē un Engurē 1813. gadā, Mežotnē, Lindē, Bārtā, Rucavā, Gramzdā, Krotē, Virgā 1817.—1819. gadā. Vidzemē vairāk bija individuālas aģitācijas; organizētāk notikumi risinājās Pavasara muižā, Apūkalnā, Aizkrauklē 1810. gadā. Raunas, Mārsnēnu un Auļu zemnieki 1832. gadā rakstīja īpašus iesniegumus. Kustībā piedalījās arī Pavasara muižas zemnieku ties-

¹ Tālaika cilvēku nepieciešamību sasaistīties jaunās sociālās grupās un reliģijas lomu šai procesā uzskatāmi rāda visa hernhūtisma literatūra. Brāļu dzīvesstāstos galvenie momenti ir uzņemšana draudzē, sanāksmes, «čaurrunāšana par savas sirds klāšanu» ar jauniegūtajiem biedriem; hernhūtiešu vēsturiskie sacerējumi psiholoģiski konsolidē lasītājus lielās kopībās, pat pāri zemēm un laikmetiem.

nesis Kaspars Biezbārdis — pazīstamā jaunlatvieša tēvs. Dažviet zemnieki aizbildinājās ar naudas trūkumu; tas tomēr nebija tiesa. Bauskas saimnieki tieši izteicās, ka viņiem neesot grūti grāmatu iegādāties; lielākā daļa nemieru notika pēc tam, kad grāmata bija jau nopirkta. Liepājā 1816. gadā nelidzēja pat dievkalpojumā ievestā policija. Baznīcēni draudēja mācītājam atņemt ornātu un izvest viņu ārā. Pērkones, Bārtas, Rucavas draudze izturējusies ļoti pieklājīgi, tomēr nav bijusi pārliecināma pat speciālai kaimiņu mācītāju delegācijai. Tad iejaukties tika aicinātas muižas, vadoņus sodīja. Kad Gramzdā daži zemnieki ierosinājuši atgriezties pie vecajām dziesmām, draudze ar tām pārkliegusi ķesteri. Jāņos zemnieki no viņa paņēmuši baznīcas atslēgas un paši turējuši dievvārdus. Te sodi bija ļoti bargi — no 30 līdz 60 spieķa sitienu. Zīmīgs bija akciju kolektīvais raksturs. Kāds mācītājs īpaši uzsver: «Man nav darišana ar atsevišķiem, bet ar veselumu.» Izpaudās zemnieku psiholoģiska integrācija, kopības apziņa, pie tam ne pašlabuma vai praktiska mērķa labad, bet idejas vārdā.

Zemnieku pretestības galvenais cēlonis, šķiet, meklējams jaunās grāmatas sausi prātnieciskajā raksturā, apstākļi, ka tai trūka lielu vispārinājumu, idejiski emocionāla vienotāja un virzītāja kodola, spējas lietotājus saliedēt vienā pārdzīvojuma vilnī (uz to norāda arī zemnieku pārmetumi par dziesmu sadzīviskumu — tajās esot pārāk daudz «miesas barības» un trūkstot «gara barības»)¹. Vecās dziesmugrāmatas seniskums tai piešķīra it kā sakrālu raksturu, ļaudis iebilda, ka jaunajā krājumā dziesmas, ko sacerējusi zemniece Bormaņu Anna, nevarot būt Dieva dziesmas. Darbojās jau arī pieradums — kā pie stabilajiem, gadsimtos nepārveidotajiem darbarīkiem.

Notikumi ap jauno dziesmugrāmatu pierāda, ka tauta attiekmē pat pret reliģiju bija ne tikai propagandas iedarbības objekts, bet arī patstāvīgs subjekts, kas spēja izteikt savu gribu un izvēlēties starp sev pieņemamām un nepieņemamām ideoloģijas formām. Protests pārauga istā zemnieku pašapziņas demonstrācijā.

Sakars starp grāmatu un sociālo nemieru, zemnieku uzstāšanos pret pārliecīgu ekspluatāciju, pret muižturu varu bija divpusējs. Visnepakļāvīgākie bija tālāk redzošie, izglītotākie, ar grāmatu tuvākās attiecībās stāvošie. Daudzo zemnieku nemieru va-

¹ Literatūrzinātne noskaidrojusi, ka šādiem laikmetiem raksturīgā normatīvi didaktiskā literārā apziņa no «augstajiem» žanriem prasa vispārinājumu, kas panākams, izskaužot tekstā sadzīves, ekonomikas, dabas parādības, ieviešot analogijas ar «svētajiem rakstiem», paaugstinot emocionalitāti.

dibā tolaik parasti atradās saimnieki, 18. gadsimta 80. gadu tiesu piesēdētāji, pagastu un muižu amatpersonas, hernihūtieši, tātad slāņi, starp kuriem konstatēts visvairāk aktīvo lasītāju. No otras puses, Vidzemes vidienē, t. i., tur, kur visbiežāk risinājās nemieri, viena no protesta izpausmes formām bija rokraksta grāmatniecība.

Jaunās attiecības vispirms skāra starpgrupu sfēru (dzimtļaudis un muižnieki, pagasts un muiža, zemnieki un pilsēta), turpretim zemnieku sociālo grupu iekšieni ārdīja maz. Tāpēc spēcīgāk attīstījās dialektiskā procesa viena puse — sabiedriskais sasaistījums; turpretim personības reālo un psiholoģisko izdalīšanos no konglomerāta kavēja dzimtniecība un pēc tās atcelšanas ieviestie ierobežojumi. Šīs aizkavēšanās raksturīgs reflekss ir lielas zemnieku rokraksta grāmatu daļas anonimitāte, autora individualitātes vienreizīguma neapzināšanās. Tomēr personības izdalīšanās vērojama, pie tam spēcīgāk tieši uz grupu robežām, iepriekš raksturotajā «jaunajā sabiedrībā». Šajās aprindās līdztekus intensīvās lasīšanas formām auga ekstensīvo īpatsvars, lasītāji meklēja arvien jaunu lasāmo. Viņiem bija vajadzīga gan vēstījoša literatūra, gan «konkrētās dzīves mācīšana» (A. Spāga vēlāks izteiciens par racionālistu grāmatām). Peitāna pārtulkotā un divu viņa biedru pārrakstītā «Stāsta no Frīdelīna» patoss ir — mācīties, izzināt. Pārejas laikmets uz civilo sabiedrību veido pašpildnīgošanās un saprātīgas tikumības ideālu, vienalga, apjaustu vai ne. Pieaug rīcības racionālas motivācijas nozīme, nepieciešamība operēt ar abstrakti universāliem ētiskiem jēdzieniem, vajadzība pēc savas personiskas vērtību orientācijas. Šim lasītāju tipam aksioloģisko orientāciju veidoja jaunas informācijas pieplūde.

Sajā grāmatu lasīšanas sfērā jo aktīva bija izziņas personīgā funkcija — lasītājs iegūst faktus, pēc tam teorētiskas, metodoloģiskas, sistemātiskas nostādnes. Pat reliģiskajos rakstos latvieši cienīja literāro un vēsturisko vielu. Viens no iebildumiem pret jauno dziesmugrāmatu bija tas, ka tur trūka evaņģēliju, t. i., vēstījoša lasāmmateriāla. Par Stendera bībelstāstiem Leitāns izsauca: «Lūk, tā bij grāmata pēc mana prāta, ko nevarēju no rokām izlaist.» Tālāk viņš turpina: «Kad vēlāk Jauno testamenti un pēc tam pašu Biblii dabūju lasīt, tad biju bagāts vīrs zināšanās.» Arī Baronam zēnībā bībelstāsti patika. Hernihūtiešu rokraksta grāmatās parādās pusfantastiska rakstura izziņas materiāli — Bībeles ģeogrāfija un līdzīgi, tāpat rokraksta stāstos par Daķiānu un citos. Dabiski pēc tam norisinājās pāreja pie populārzinātniskiem sacerējumiem. Leitāns par «Augstas gudrības grāmatu» izteicies, ka jaunā garīgā barība viņam likusi citādi rau-

dzīties uz apkārtējo pasauli. Leitāns steidzās Stendera grāmatu pārrunāt ar citiem, pārliecināt viņus par heliocentriskā uzskata pareizību. Dinsbergs šo plašo darbu visu pats sev pārrakstījis. Savukārt J. Cimze vēstulē stāsta, ka bērnībā «caur cienīga Stendera rakstiem» sācis mīļot Kurzemi. Kāmpes «Robinsona Krūziņa» popularitātei viens no cēloņiem būs bijusi zinātkāre, ko apmierināja vēstījuma izglītojošā daļa. Ziniskā materiāla pat nepietika. Kāds Klibīšu Jānis 1822. gadā avīzē lūdza laist klajā «stāstus» (toreiz tas nozīmēja vēsturi), īpaši ziņas par Kurzemi, nevis Vāczemi. Jaušams, ka Pulanam Merķeļa idealizēti attēlotā latviešu senvēstures aina bija milzu atklājums, ko viņš steidzās novadīt līdz saviem tautasbrāļiem. Arī kāds Merķeļa korespondents 1829. gadā darīja viņam zināmu, ka latviešus neapmierinot kungu latviski rakstītās grāmatas, viņi gribot lasīt tās, ko vāci rakstot vāciem, tad tikai būšot gudrība. Līdzīgi vēstulē izsakās mācītājs Sokolovskis: latvieši bez parastajām grāmatām gribētu vēl tādas, kas viņus paceltu augstākā garīgā darbībā.¹

Pēc dzimniecības atcelšanas praktisku zemkopības un lopkopības grāmatu izdošana apsīka, šķiet, tāpēc, ka zeme nepiederēja zemniekam un viņš nebija drošs par savu rītdienu. Turpretim rēķināšanas grāmatas iznāca lielākā skaitā, pat atkārtotos metienos, reizēm tika pārrakstītas ar roku (Ungurmuižas dārznieks F. Girgensons 1816. gadā norakstījis Hardera aritmētiku, vēlāk līdzīgu Vāgnera darbu). Tāpat jaunajos apstākļos jūtama kļuva dzīves matematizācija.

A. J. Stenders 1796. gadā jau samanija latviešu sabiedrībā teorētiskās apziņas atdalīšanos no ikdienējās: «Šo jūsu gudrību, kas nūle tikai maģenīt sāk aust...» («Augstas gudrības grāmatas» ievadā). Racionālistu darbi no atsevišķu atziņu kopojuma pakāpeniski sliecās uz visas appasaules aptvērumu, uz skaidrojumu doktrīnas līmeni. Tā nevar būt nejaušība vai autoru iegriba: ja viņi necerētu uz lasītāju uztveres spēju, tad tā nerakstītu.

Galvenās personīgo vērtību orientēšanas funkcijas grāmatai: indivīda pasaules uzskata veidošana, palīdzība dzīves jēgas meklēšanā, vērtību hierarhijas nodibināšana. Pēc tā, ko vācu valodā lasīja Steinhauers, Peitāns, Pulans, var spriest, ka šā tipa cilvēki alkātīgi tvēra pēc grāmatām tieši pasaules uzskata veidošanas nolūkā. Citā aspektā šo pašu funkciju demonstrē Čokes stāsta «Ciems, kur zeltu taisa» popularitāte: tā ir grāmata par dzīves jēgas un vērtību meklējumiem. Sociālās vērtības, kādas propagandēja iespiestie darbi, nevarēja visas būt pieņemamas lasītājiem. Gan nav arī nekur dokumentētas balsis pret pārlicēģu

¹ Sokolovskis G. G. Vēstule 1829. FB RM LDB 5492, 198.

paklausības un samierināšanās mācību; acīmredzot sprieda, ka kungs jau nebūtu kungs, ja nemācītu klausīt. Bet zemnieku rok-raksta grāmatas no pakļāvības mācības konsekvēnti vairās. Hernhūtiešu rakstos ētiskais ideāls novadīts daudz tālāk nekā racionālistu literatūrā — līdz pat spējai sevi upurēt pārliecības vārdā. Arī Peitāna ideāls attīstās tālāk nekā iespēstajās grāmatās, bet citā virzienā. «Stāstā no Fridelīna» viņš cildina uzņēmību, piedzīvojumu kāri. Grāmatas līdzēja indivīdiem formēt augstākas, vispārinātākas vērtības, nekā spēja dzimtzemnieku ikdienas dzīve.

Emocionāli komunikatīvās lasīšanas funkcijas ir plašas, tās pildīja gan reliģiskā, gan daiļliteratūra. Bieži sastopama liecība, ka «svētie raksti» un dziesmas ierosinājuši «mīlestības asaras» (hernhūtiešu biogrāfijās). Jaunajai dziesmugrāmatai zemnieki pārmeta, ka no tās sirds paliekot auksta un tukša vai arī — ka tai trūkstot spējas pacilāt. Te acīmredzot runa ir par projektīvi kompensatorisko vajadzību — sevi ieprojičējot tekstā, lasītājs pārdzīvo ikdienas spriedzes izlādi, komunikācijā ar sacerētāju (cauri sacerējumam) kompensē nepietiekamo emocionālo apmierinājumu.

Visbeidzot — par estētisko vērtējumu. Lasītāji neņēma pretī kuru katru literāru darbu. Pēc grāmatu noieta tempiem ir zināms, ka tik dažādi rakstnieki kā Elferfelds un Hūgenbergers abi bija maz populāri. Viņus vieno literatūrisms — mērķis ir pats literārais darbs, nevis idejiski emocionālais pārdzīvojums. (Tikai par retu inteliģentāku lasītāju, piemēram, par Leitānu un Dinsbergu jaunības gados, ir liecības, ka viņi šos rakstniekus cienījuši.) Lasītāji kāroja pēc kodolīguma, ietilpīguma. Tāpēc folklorizējās dažas Stendera ziņģes, īpaši dzejoļi no «Ziņģu lustu» pirmās daļas ar sadzīviskiem sižetiem, tvirtāko, noapaļotāko domu.¹ Tāpēc zemnieki vaicāja, vai jaunajā dziesmugrāmatā būšot velns, elle, Pestītāja asinis un vātis; teicās kā no jauna piedzimuši, kad lasot par Ādama grēkiem un Jēzus ciešanām (katrs no šiem tēliem sevi kondensējis domas bagātību, gadsimtos izkristalizētu filozofisku pieredzi).

Ir ziņas, ka retumis zemnieku vidē radās ziņģes pēc Stendera parauga, 1826. gadā esot iespēsta pirmā zināmā atsevišķā ziņģu lapīņa. Tātad bija radusies lasītāju ikdienēja vajadzība pēc individuāli sacerētas dzejas. Tādos darbos iefiksētā individuālā pārdzīvojuma atbalss palīdz lasītājam apjēgt savu pārdzīvojumu,

¹ Secināts pēc pierakstiem LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras daļā. I. Klekere konstatējusi, ka folkloristi lielumlielo vairākumu Stendera ziņģu pierakstījuši Kurzemē un Zemgalē.

noteikt, definēt sevi. Personība vairs nebija sociāls funkcionārs vien, bija sākusies personības pašapzināšanās.

Vācu mācītāji apšaubīja latviešu zemnieku spējas estētiski uztvert «lielo» literatūru. Tulkodami Silleru, viņi piebilda, ka tulkojumi vairāk domāti latviešu valodas cienītājiem vācu inteligencē, reizēm pat klaji runāja par Sillera nepiemērotību latviešiem. Taču viņi nezināja — Sillera «Laupītājus» jau bija pārtulkojis dzimtcilvēks Peitāns, šo lugu spēlēja Dikļu zemnieku puīši, un izrāde apkārtņē ieguva tik lielu ievēribu, ka tās dalībniekus arī dzīvē iedēvēja Sillera varoņu vārdos. Bijušais Tērbatas universitātes zinātnieks V. Engelmanis 1822. gadā bija neziņā, vai zemniekiem varot patikt K. Donelaiša «Gadalaiki». Taču zemniekam Dinsbergam tie īpaši patika. Atsevišķi indivīdi bija spējīgi uz pasaules skatījumu caur estētisku vērtējumu, estētisku ideālu, kaut arī viņiem estētiskā vajadzība vēl nebija atdalījusies no vispārkulturālās vajadzības.

◆
Viss teiktais liek secināt — feodālismam irstot un augšup laužoties jaunlaiku attiecībām, latviešu grāmatniecība kopumā ar visām pozīciju pretišķībām, visiem «par» un «pret» bija iekļuvusi apgaismes laikmeta plašās domāšanas griežos. Grāmatas sociālo un personīgo funkciju loks spēji paplašinājās, tā sāka pilnīgāk veikt savu specifisko, tai vien veicamo uzdevumu. Grāmatu pasaule pakāpeniski kļuva par dzīves sastāvdaļu gan sociālpsiholoģijas, gan pasaules uzskata līmenī. Cilvēki grāmatai ierādīja noteiktu vietu, grāmatu pieņēma par savu gaitu pavadoni. Nokļuvusi tādā stāvoklī, grāmata, kaut ar grūtībām, šķēršļiem un kavēkļiem, uz kuriem daudzkārt norādīts iepriekšējā iztirzājumā, spēja piedalīties laikmeta galvenā uzdevuma veikšanā — sabiedrības garadzīves atjaunināšanā.

Ceļā uz nacionālo grāmatniecību (1835—1855)

Latviešu sabiedrība vairs nebija agrākā viendabīgā dzimtļaužu kopa. 1817. un 1819. gada dzimtniecības atcelšanas likumi visu zemi bija nodevuši muižnieku īpašumā, pavēruši viņiem iespēju intensivizēt savu saimniecību, palielināt zemnieku kļaušas un nodevas, noveda daudzas sētas un cilvēkus postā. Tomēr daļa zemnieku saimniecību no muižas ekonomiska piedēkļa vērtās patstāvīgās ražotājās, reizē veidojās brīva liguma darba-spēks. Palielinājās zemnieku mantiskā diferenciācija, kad ar 40. gadu vidu kļaušu nomu sāka aizstāt naudas noma. Pirmie desmiti saimnieku iepirka savas mājas.

No zemnieku masas iznāca cilvēki ar citādu sociālo stāvokli — amatnieki un tirgotāji, pagastu amatvīri un sīki iestāžu darbinieki, dzirnavnieki un krodzinieki, baznīcu kalpotāji un ārsti, mežziņi, muižu pārvaldnieki un nomnieki. Viņiem vairs nevajadzēja pie-spiedu kārtā strādāt muižnieku labā. Pilsētās bija stabilas pēc-tecīgas latviešu amatnieku aprindas. Aizsākās un strauji ritēja uz priekšu latviešu jaunlaiku sabiedrības veidošanās. Apstākļu ipat-nība: šī sabiedrība sāka augt nevis no lielburžuāzijas (latvie-šiem tāda iepriekšējos periodos nevarēja formēties) un arī ne no proletariāta (feodālais piesaistījums kunga novadam un vēlākie pārvietošanās ierobežojumi liedza tādu iespēju), bet no daudz-veidīgajiem starpslāņiem. Tomēr to saimnieciskā darbība, ikdienu un sadzīve, pat pieklājības formas jau izvērtās tipiski jaunlai-cīgas.

Tas bija arī lielu sabiedrisku kustību laiks. Nebija vēl aprimis hernhūtisms. Bet 40. gados sākās pāreja pareizticībā ar sociāl-ekonomisku zemtekstu. Uzliesmoja pretalkoholisma kampaņas. Atkal vairākas reizes uzvilņoja lieli zemnieku nemieri.

Sākās plašāka sabiedriskā dzīve. Tā izvērās daļā pagast-valžu un tiesu, skolotāju darbā skolās un apkārtnē, Latgales brā-lestēs, atsevišķiem latviešiem — vācu kultūras un izglītības orga-nizācijās. Latviešu zemnieki un pilsētnieki izpauđa savu iniciatīvu draudžu dzīvē, piemēram, vairākās vietās viņi uzsāka baznīcu

celtniecību. Uz sabiedriskiem pamatiem darbojās pirmās «rekrūšu lādes»¹ un pirmie kooperatīvi. Pāri Latvijai klājās jaunu sabiedrisko sakaru tīkls.

Tādējādi iemezglojās jaunas — augstāka tipa kultūras priekšnoteikumi un nepieciešamība.

Grāmatu ražotāji un raža

«Lai driķu mašīne ne lūst, ne trūkst,
bet žigli griežas
Un desmittūkstoš bogeni ik dienas
caur to griežas!»

A Leitāns apsveikumā
iespiedējam E. Piātesam, 1863

Kapitālistiskām ekonomikas formām attīstoties, no grāmatu ražošanas lauka Latvijā nozudušo izdevēju apgaismotāju, izdevēju «filozofu draugu» vietā nostiprinājās un radās klāt jauni komersanti, solīdi un mazāk solīdi. Naudas, ienākuma, peļņas apsvērumi kļuva arvien klajāki un valdonīgāki. Tas neizbēgami veda pie tālākām pārmaiņām ražotāju un autoru, tāpat ražotāju un lasītāju attiecībās un vēl tālāk — pie būtiskām pārvirzēm izdodamo grāmatu repertuārā.

1

19. gadsimta vidū Latvijas poligrāfijas uzņēmumi², kas visi piederēja šejienes vācu buržuāzijai, jau bija visai jauīgi. L. Hartungam Rīgā 1852. gadā esot strādājis pussimts strādnieku,³ J. F. Stefenhāgena un dēla firmā Jelgavā 50. gados — 25—30 cilvēku. Tipogrāfiju iekārta — vismaz daļēji — bija tam laikam moderna. V. F. Hekera (Rīgas pilsētas) spiestuvē 1845. gadā iedarbināja visjaunākā tipa ātrspiedi, kāda esot sāka ražot Vācijā tikai pirms diviem gadiem; šī esot bijusi pirmā tāda mašīna Krievijā.⁴ 1852. gadā nodibinātā J. H. Hofmaņa un A. Johansona spiestuve Jelgavā bija apgādāta ar stereotipu lie-

¹ Jauni puīši tajās iemaksāja naudu, ar ko rekrūšiem izraudzītais varētu izpirkties no karaklausības.

² Pārskats par šiem uzņēmumiem un to tehniku, arī grāmatu iekšējo un ārējo apdari — Lg 130.—132., 150.—152. lpp.

³ [Leitāns A.] Mūsu mīļam driķu namu kungam Ludvig Hartung par apsveicināšanu uz vārdadienu 25tā august 1852. — R., 1852. — [4.] lpp.

⁴ Rīga, d. 21 Mai // Das Inland. — 1845. — № 22. — Sp. 370.

tuvi.¹ Rīgā nodibinājās A. Groseta spiestuve, kas ieguva priekšzīmīga uzņēmuma slavu (pārskata periodā latviešu izdevumus neiespieda).

Pieaugošais lasītāju pieprasījums, kā arī palielinājusies vajadzība pēc iespieddarbiem saimnieciskajā un juridiskajā jomā (veidlapas, sludinājumi utt.) stimulēja jaunu poligrāfijas uzņēmumu atvēršanu — arī mazpilsētās (Tukumā, Kuldīgā). Kaut gan daļa šo uzņēmumu bija neliela, piemēram, tikai litogrāfija, vai īslaicīga, kā Hofmaņa un Johansona spiestuve, kas pēc trim gadiem tika pārdota, tomēr tie iedzīvināja konkurences attiecības. Izdevumus latviešu valodā iespieda ne mazāk kā 20 spiestuvēs (arī Pēterburgā, Tērbatā, Viļņā, Helsinkos, Leipcīgā), izdeva ne mazāk kā 15 izdevēji. Pa lielākajai daļai ar latviešu grāmatu izdošanu nodarbojās spiestuvju īpašnieki, bet arī rosīgi grāmattirgoņi, piemēram, J. Deibners Rīgā, F. Lūkass Jelgavā. (Latvijā poligrāfijas, grāmatirdzniecības un izdevniecību nošķiršanās bija nedaudz aizkavējusies, ja salīdzina ar Rietumeiropu.) Izdošanas darbs pievilināja uzņēmīgo mācītāju H. Treiju. Līdztekus laikrakstam «Tas Latviešu Ļaužu Draugs» viņš laida klajā vairāk nekā divus desmitus grāmatu. Pat latgaliešu grāmatas kopš 40. gadu vidus iespieda ne vairs baznīcas organizāciju, bet privātu uzņēmēju spiestuvēs Viļņā, Rīgā, kādu arī Daugavpilī.

Izdevniecību un spiestuvju ienākumi no lielajiem, labi pirktajiem latviešu izdevumiem bija ievērojami. Tā «Dziesmu un lūgšanu grāmata», kas no 1839. gada iznāca daudzos papildmetienos, Stefenhāģenu firmai ienesa vismaz vairākus simtus procentu peļņas, J. Arnta grāmata «No īstas kristīgas ticības» (1845) — vismaz 200%, G. Brašes «Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis» (1843) — tikpat, J. F. Bankava sprediķi (1839) — ap 60%. Kalendāri deva gandrīz vai desmitkārtīgu ienākumu. Neienesīgākas bija grāmatas ar mazākām tirāžām.²

Priekšstatu par autora darba apmaksas veidu sniedz gadījums ar A. Dēbnera «Svētiem stāstiem». Viņš to manuskriptu pārdeva Treijam izdošanai. Bet pēdējam palika tiesības manuskriptu pārdot tālāk citam izdevējam. Treijs tā arī izdarīja — pārdeva J. K. D. Millera firmai, un viņi abi par atkārtotiem izdevumiem neko vēl nemaksāja nedz autoram, nedz tā mantiniekiem.³ Tā arī

¹ Курляндские губернские ведомости: Неофициальная часть. — 1855. — 28 сент. — № 78. — С. 821.

² Bez peļņas nolūkiem darbojās Krievijas Bībeles biedrības nodaļas, laižot klajā par visai zemām cenām Bībeli un Jauno derību ļoti lielā skaitā, tāpat Latviešu literārā biedrība, izdodot savu biedru sacerējumus, un vēl citi, kas literatūru izdeva propagandas nolūkos.

³ Dēbners T. Iesūtījums «Baltijas Vēstnesim». 1905. FB RM LDB 5492, 56.

autortiesību jomā redzama atpālicība. Liekas, ka tieši šī nenokārtotība un izdevēju bailes no riska bija iemesls, kādēļ autori nereti savas grāmatas izdeva paši. Joprojām praktizēja arī prenumerāciju. Turpretim vienotās centralizētās iestāžu un baznīcas iniciatīvas laiks bija aizgājis pagātnē.

Raksturotajai grāmatu ražošanas situācijai bija divējādas svarīgas sekas.

Pirmkārt, izdevēji, dzīdamies pēc peļņas, centās vairāk ražot lasītāju pieprasīto, labi pirkto literatūru.

Otrkārt, uzņēmumu tīri komerciālās attiecības ar autoriem un iespiedumu pasūtītājiem, uzņēmumu konkurences pieaugums atviegloja latviešu literātiem tiešu pieeju grāmatu ražotājiem, tātad deva lielāku iespēju redzēt savus darbus iespīestus iznākam pie lasītājiem.

Autorizdevumos savukārt izpaudās latviešu materiālās iniciatīvas sākums grāmatu ražošanā. Vērienīgs aizsācējs bija Mazsalacas zemnieks Kristaps Kaktiņš¹, kas 1835. gadā par paša līdzekļiem laida klajā nelielu reliģiska satura brošūru, vēlāk vēl citus savus sacerējumus un beidzot — 1843. gadā apjomā ļoti lielo sprediķu krājumu «Svētas patiesības liecinieks». Par pēdējā iespīšanu 1555 eksemplāros Millera spīestuve no viņa prasīja 1000 rubļu sudrabā, klāt nāca maksa A. Leitānam par rediģējumu, iespējējiem par iespīšanu² un vēl citi papildizdevumi; kopējā izmaksa sasniedza ap 2000 rubļu. Latviešu autoru ieguldījumi grāmatu materiālajā ražošanā kļuva nepieciešami, kad izvērsās viņu iniciatīva intelektuālajā ražošanā — sacerēšanā.

2

Kad grāmatu tipogrāfiskās apdares nemākslinieciskums, neizteiksmīgums it kā kļuva par principu, dažas jaunās izdevniecības tomēr ieviesa jauninājumus. H. Lākmaņa firma Tērbatā, iegādājusies Vācijas izdevuma «*Das Pfennigmagazin*» attēlu klišejas, noorganizēja tā rakstu izlases izdošanu igauniski F. R. Kreicvalda tulkojumā un šī varianta tulkošanu latviski, ko paveica A. Šulmanis. Tā iznāca nozīmīgais enciklopēdiskais

¹ Par viņa darbību sīki: *Apinis A.* Kristaps Kaktiņš latviešu grāmatniecības un sabiedriskās domas vēsturē // *Raksti* / V. Lāča LPSR Valsts b-ka. — 1974. — 5. — 190.—215. lpp.

² Kaktiņš maksāja lauku iespējējiem 32,50 — 50 kapeiku gabalā, pilsētu iespējējiem — tikai 20 kapeiku.

krājums 5 laidienos «Pasaule un daudz no tā, kas pasaulē atro-
nams» (1852—1860) ar labām lielformāta kokgrebuma ilustrāci-
jām. Jelgavnieka Lūkasa izdevumi arī atšķirās no citu firmu pro-
dukcijas ar drosmīgāku vāka ornamentējumu, titullapās variētu
divkrāsu salikumu.

Litogrāfija latviešu grāmatniecībā joprojām tika lietota gal-
venokārt tehniskiem zīmējumiem. «Smukā bilde» K. Smida stāsta
«Kara lielskungs Eistākius» frontispisā un Kaktiņa portrets viņa
sprediķu krājumā ir izņēmumi. Kokgrebums ieviesās vēl gausāk,
arī «Pasaules» attēli ir izņēmums.

Pieauga tipogrāfisko papīra vāciņu informatīvā loma, tajos
iespieda gan satura rādītājus, norādījumus par grāmatas lasīša-
nas tehniku, pat atbildes uz lasītāju jautājumiem, gan prenume-
rantu sarakstus, ziņas par iegādes iespējām, citu izdevumu rek-
lāmu. Ornamentējumu, politipāžas, greznos burtus vāciņos kār-
toja visumā gaumīgi; tas diezgan labi harmonēja ar izdevumu
iekšējo apdari.

Grāmatas uzbūvē izcilu nozīmi ieguva iesējums, uzsvērti tāls
teksta interpretēšanas uzdevumam, uzsvērti priekšmetisks. Iesie-
tas grāmatas īpaši cienīja. Tā Stefhāgeni firma bija piesūtījusi
A. Rātminderam Vecpiebalgā tālākai iztirgošanai grāmatas papes
vākos, bet viņš vēstulē lūdza, lai turpmāk sūta glītās ādas iesē-
jumos ar zeltījumiem un zeltītiem uzrakstiem uz muguriņām, tā-
das vislabprātāk pērkot.¹ Tāpat Ļaudonas mācītājs lūdza Lat-
viešu literāro biedrību piesūtīt pārdošanai tikai iesietus eksem-
plārus.² Iesējējiem acīmredzot tika pilnas rokas darba, to liecina
viņu skaita pieaugums. Jelgavā, piemēram, 1839. gadā esot strā-
dājuši 24 grāmatiesējēji.³

Iesiešana bija tā grāmatu tehniskās ražošanas joma, kur atrai-
sījās pašu latviešu iniciatīva. Laukos daudzās vietās darbojās
pusprofesionāli zemnieki iesējēji; arī viens otrs grāmatu īpaš-
nieks varbūt iemēģināja roku (ir saglabājušies eksemplāri, kuros
par makulatūru izmantots latviski aprakstīts papīrs, kāds varēja
atrasties cītīga lasītāja mājās). Gan ādas vāki ar vienkāršu
ievilktu ģeometrisku bezkrāsas ornamentu, gan papildināti ar
pumpām, gan jo sevišķi ar misiņa apkalumiem demonstrē no iesē-
juma praktiskās funkcijas organiski izaugušu daiļuma izjūtu.

¹ Zur Chronik der Ostseeprovinzen // Provinzialblatt für Kur-, Liv- und
Esthland. — 1836. — № 24.

² Smits G. Vēstule 1844. FB RM LDB 5492, 183.

³ Vēl dažādas ziņas no Jelgavas pilsāta // Latv. Avīzes. — 1839. —
№ 33.

Apkalumi pēc klasiskās Eiropas tautu shēmas, kas mantota no arābu zemju grāmatmākslas, — stūri un vidusmedaljons — Latvijas laukos zināmi jau agrāk, kopš 18. gadsimta nogales. Origināli, tāpēc jo interesantāki ir t. s. Kurzemes tipa apkalumi (metāla joslas gar vāka malām). Tie sastopami areālā uz dienvidiem no Ventspils un Kuldīgas, datējami ar 19. gadsimta 40.—80. gadiem. Tie varētu būt radušies, tautas meistariem radoši pārfrāzējot iepriekš minēto veidu. Vairāku eksemplāru līdzība liek domāt, ka bija kādi Kurzemes tipa apkalumu darināšanas centri; uz tādiem norāda arī pārdomātas, līdzsvarotas vāku kompozīcijas tradīcijas, kas koptas minētā areāla vienā daļā.

Zemnieku iesējumi, sevišķi apkaltie, ir īsti etnogrāfiski, patiesi tautas mākslas darbi. Paradoksālā kārtā šī dziesmu grāmatu, sprediķu krājumu, bībeļu greznā, bet rustikālā apdare labi saderas ar ļoti vienkāršo bloka tipogrāfisko veidojumu.

Biezāk nekā iepriekšējā posmā latviešu īpašumā atradās pil-sētnieciska tipa iesējumi krāsotā ādā ar zeltītu bīdermeierisku ornamentu. Latviešu inteligenti, sadzīvē pārņēmuši buržuāžo modi, lika arī savas grāmatas iesiet tās gaumē. Sevišķi skaisti Leitāna bibliotēkai iesieti viņa paša tulkojumi. Birzgalē kalpone Pekšu Dārte pēc nāves bija novēlējusi baznīcai 41 dziesmu grāmatu ar sudrabā iespiestu savu vārdu uz vāka, griezumā un iekšpusē.¹

3

No 1836. līdz 1855. gadam iznācis vairāk nekā 650 grāmatu izdevumu latviešu lasītājiem.² Aplēšot pēc tirāžām, kādas zināmas dažādās grāmatu grupās, 20 gados sanāk miljons vai pusotra miljona eksemplāru. Visvairāk klajā laists 50. gadu pirmajā pusē: 1851.—1855. gadā vairāk nekā 200 izdevumu.

Uzmanību pelna pārvirzes grāmatu repertuāra saturā. Lie-lākā grupa gan joprojām bija reliģiskā literatūra. Taču tās ietva-ros mainījās paveidu proporcijas. Reliģiskā standartliteratūra³ vēl bija skaitliski ļoti nozīmīga lielo tirāžu dēļ, bet tās izlaide norisinājās nevienmērīgi, grūdieniem. Piemēram, kad pēc vai-rāku gadu desmitu pārtraukuma 1836. gadā Kurzemei un 1846.

¹ [Sulcs K.] K. S-z. Iz Kurzemes // Tas Latv. Draugs. — 1839. — № 42.

² Ieskaitīti arī pašreiz zināmie grāmatu atkārtotie papildmetieni.

³ Šai laikmetā Bībeles un tās daļu izdevumi jau vairāk bija neceremo-niāla mājas lasāmviela.

gadā Vidzemei atkal iespieda veco dziesmugrāmatu, tas izvērtās par sensacionālu notikumu. Šo grāmatu pēc tam iespieda vēl un vēl, dažkārt pat 10 000 eksemplāru tirāžās. Divos gadu desmitos dziesmugrāmata Vidzemē un Kurzemē iznākusi gandrīz vai 30 reīzu. Savukārt Bībeles biedrības nodaļas centās panākt, lai ikvienā mājā būtu «svētie raksti» (Bībele vai Jaunā derība).

Tomēr vislielāko daļu pēc izdevumu skaita tagad veidoja reliģiski traktātiņi, pārdomas par ticības lietām, jaunsacerēti sprediķi, moralizējošas pamācības un līdzīgi darbi, kas paredzēti patstāvīgai lasīšanai ārpus ceremoniāliem. 20 gados bija gandrīz 180 tādu izdevumu. Pie tam šis paveids pastāvīgi auga (1836.—1840. gadā apmēram 33 grāmatas, 1851.—1855. gadā — apmēram 58). Kaut arī reliģiski moralizējošās lasāmvielas tirāžas bija zemākas nekā dziesmugrāmatām, Bībelei un Jaunajai derībai, tomēr tās eksemplāru kopskaitam vajadzēja būt vēra ņemamam. Funkcijās līdzīgi bija arī neskaitāmie pusreliģiskie, publiskie raksti periodiskajos izdevumos.

Otra zīmīga pārvirze notika ziniskās literatūras atzarē. 20 gados iznākuši vairāk nekā 25 mācībādzekļi. Bet tagad tiem līdzās jau skaitliski vien redzamā vietā nostājās kādas 12 populārzinātniskas grāmatas, apmēram 20 praktiskās literatūras darbu, pie 30 izdevumu, kas veltīti sabiedriskās dzīves aktualitātēm — ievērojamu cilvēku piemiņai, pretalkoholisma propagandai, saimnieciskiem aicinājumiem utt. Visu šo grupu kopējais eksemplāru skaits varētu būt ap 100 000. Kalendāru no spiestuvēm plūda daudz, kādi 48 laidieni. Jelgavas «laiku grāmata» ik gadus iznāca 13 000—14 000 eksemplāros; kaut arī citiem kalendāriem pieņemtu ievērojami mazākas tirāžas, tomēr kopā iznāk ap 300 000 eksemplāru, t. i., apmēram trešdaļa — piektdaļa grāmatu produkcijas.

Viena no nozīmīgākajām jaunajām parādībām grāmatu klāstā bija daiļliteratūrai pieskaitāmo izdevumu (stāstu, legendisku tekstu, ziņģu, dzejas krājumu, beletrizētu pamācību utt.) augstme — no 9 darbiem perioda pirmajā piecgadē līdz 45 grāmatām pēdējā. Kopumā klajā laists apmēram 90 daiļliteratūras izdevumu. Tirāžas populārākajiem darbiem sniedzās varbūt līdz 1000—2000 eksemplāriem, citiem mazāk, tomēr, arī tā lēšot, sanāk ap 100 000 eksemplāru kopmetiens.

Pāreju no G. F. Stendera idejiskās ziņģes uz triviālpantojumiem iezīmē kāda nemākulīga pakalpinātāja krājumiņš «Gaudu ziņģes» (1852).¹ Daudz tika ražots darbu, kas atrodas it kā vidū starp reliģisku pamācīgu traktātiņu un literāru stāstu (piemē-

¹ Līdz šim bibliogrāfijā un arī Lg aplam piedēvēts E. Dinsbergam.

ram, J. H. Junga-Štilinga «Grāmata, ko kāds jūdu reiznieks rakstījis», 1848). Par tam latviešu grāmatniecības laikmetam tipiskās «stāstu literatūras» klasiku kļuva vācu «tautas grāmatu» literarizētie varianti — K. Smida un līdzīgu autoru darbi, kas uzsūkuši sevī viduslaiku leģendu, franču pedagogiskā un angļu sentimentālā romāna elementus.

Tātad visai divdesmitgades grāmatu produkcijai piemita kopēja tendence — strauji un neatlaidīgi pieauga neobligāto, brīvi izvēlamo grupu īpatsvars (religiski moralizējošā lasāmviela, populārzinātniskās, praktiskās un aktualitāšu grāmatas, daiļliteratūra).¹

Uz skatuves uznāk latviešu autors

«Ak, sniedziet jūs, kam Dievs līdzējis pie gaismas tikt un tās gudrības saules spīdumu baudīt, sniedziet jel saviem brāļiem tumsībā roku un velciet tos gaismā!»

K. Valdemārs

Līdz ar latviešu jaunlaiku sabiedrības tapšanu radās arī pirmā latviešu inteliģence kā sociāls slānis, t. i., aprindas, kuru dzīvē nozīmīgākais bija garīgais darbs — vai nu kā iztikas avots, vai mācības semināros, ģimnāzijās un universitātē, vai arī nodarbe brīvajā laikā. Nākuši no tautas, šie cilvēki vēl neiecaulojās izolētā elitē. Viņu ikdiena bieži bija tādu pašu rūpju pilna kā zemniekiem un pilsētu darbaļaudīm. Pirmās latviešu inteliģences aktīvākā daļa, tagad jau pēc pašu, nevis vācu aizgādņu iniciatīvas, publicējās grāmatās un laikrakstos, vērsās pie sabiedrības ar publiskām runām.²

1

Pirmā latviešu inteliģence komplektējās no dažādām sociokulturālām grupām. Jau 30. gadu sākumā publicējās Cīravas skolotājs un skolotāju audzinātājs Andrejs Bergmanis, Biržu ērgelnieks un skolotājs Ansis Līventāls. Izcila personība bija

¹ Detalizētāks pārskats par grāmatu ražu — Lg 138.—150. lpp.

² Šis nodaļas plašāks fons ir apcerējumā par 30.—50. gadu inteliģences darbību — Ag.

Vidzemes skolotāju semināra vadītājs Jānis Cimze. No semināra audzēkņiem literāri pazīstamāki kļuva Jānis Ruģēns, Juris Caunītis, Juris Neikens, no pārējiem pedagogiem minami Rīgā — Jānis Rātminders un Miķelis Ciritis, Meldzerē — Andrejs Spāģis, Dundagā — Ernests Dinsbergs un Fridrihs Mālbergs. Literāti starp ierēdņiem bija Ansis Leitāns Rīgas apkārtnē. Krišjānis Valdemārs un Kārlis Oskars Lepevičs Ēdolē (vēlāk pirmais — ģimnāzists Liepājā). Tērbatā studēja agrākais Ivandes pagasta rakstvedis Andrejs Sūlmanis. No zemnieku kārtas neizgāja Kristaps Kaktiņš Mazsalacā, Jāņi Prinči (lībieši tēvs un dēls) Pizē. Seit nosauktie bija grāmatniecībā pazīstamākie. Inteliģences kopējos vaibstus veidoja arī gan skolu, medicīnas un reliģijas darbinieki, gan nākamie jaunlatvieši — tobrīd ģimnāzijas audzēkņi, gan pat informācijas līderi zemniecībā — grāmatu krājēji, pārrakstītāji.

Latviešu literātu vidū nodibinājās kā personiska draudzība, tā radoša sadarbība. Leitāns pastāvīgi rediģēja Kaktiņa darbus, apstrādāja izdošanai kādu brāļu draudžu sacerējumu, draudzējās ar Ciriti, Rātminderu, Caunīti, sastapās ar Dinsbergu un Mālbergu, Lepeviču. Dinsbergs acīmredzot uz literāru darbošanos bija ierosinājis Mālbergu, viņi abi kontaktējās ar brāļiem Jani un Andreju Spāģiem. Bet Andrejs Spāģis un Lepevičs piedalījās Valdemāra Ēdoles pulciņā, viņi kopā ar vēl citiem Kurzemes literātiem sagatavoja rakstu krājumu «Draugu vaiņaks» (1853) agri mirušā Jaņa Spāģa piemiņai. Kad Valdemārs Tērbatas universitātē sastapās ar Neikenu, viņi sāka kopēju vārdnīcas izstrādi. Neikenu, Caunīti, Ruģēnu spēcīgi ietekmēja Cimze.

Paši literāti apzinājās savu kopību, viņu rakstos nereti pavīd izteicieni «draugu biedrība», «tautas draugi», «latviešu valodas kopēji» un līdzīgi. 40. gados izveidojās latviešu literātu centrs Rīgā, 50. gadu pirmajā pusē — Kurzemē ap Valdemāru. Kad 1853. gadā Caunītis pārnāca uz Rīgu, te tūlīt nodibinājās jauns aktīvs domubiedru pulciņš.

Tā tapa latviešu literārās aprindas, tapa latviešu literārā dzīve.

2

No aplūkojamā perioda grāmatu ražas apmēram 75 izdevumi bija latviešu autoru darbi. Viņi citīgi piedalījās arī abos latviešu laikrakstos. Tie ar lielām tirāžām lepoties nevarēja, piemēram, «Latviešu Avīzes» 1843. gadā iespieda 350 eksemplāros, 1847. gadā — 250 eksemplāros. Toties abi laikraksti iznāca ik

nedēļas un tā deva iespēju autoriem būt regulārā saskarē ar lasītājiem. Kad literāti juta nepieciešamību izteikt krasākas domas, viņi ķērās pie senās publicēšanās formas — pie rokraksta grāmatniecības.

Pastiprinoties politiskajai reakcijai visā Krievijā, bet Latvijā risinoties zemnieku nemieriem, gaiss šejienes cenzūras iestādēs arvien biezēja; tas, protams, ļoti ietekmēja arī aktīvās latviešu intelligences darbošanās iespējas. Tika iedzīvināts senais paragrāfs par pierobežas un Baltijas guberņu cenzūras pakļaušanu to ģenerālgubernatoriem. Veselu virkni tematu neatļāva skart šejienes laikrakstos: zemnieku grūto stāvokli un nemierus, apvērsumus ārzemēs, Polijas sacelšanās lietas... «Latviešu Avīzēs» nepieļāva sīkākas ziņas par holerā epidēmiju, nosodījumu par jaunmodes paradumiem zemnieku dzīvē, rakstus par kādu protestējošu reliģisku kustību ārzemēs, par «kaunīgajiem latviešiem», par Napoleona kāzām... Pārcentība noveda pie kurioziem gadījumiem. Ģenerālgubernators no savas puses pavēlēja rakstu par to pašu holeru avīzē ievietot, vēl pārdrūkat 50 000 eksemplāros un izdalīt zemniekiem.¹ Kāds ietekmīgs garīdznieks un divi muižnieki saskatīja pat K. Hūgenbergera tulkotajās «Kapeiķu grāmatiņās» (1852, № 5 un 6) «tracināšanu» uz dumpi, laikam ar to domādami Vācijas 16. gadsimta zemnieku kara cēloņu uzrādījumu nežēlīgajā ekspluatācijā. Viņi mēģinājuši pa personiskiem kanāliem aizkavēt grāmatiņas pārdošanu, bet, kad augstāka priekšniecība nav likusies zinis, viņiem iznācis kauns.²

Jo stingrāk raudzījās uz latviešu autoru darbiem. Cenzūra 8 gadus vilcināja atļauju Kaktiņa sprediķu grāmatai tādēļ vien, ka autors bija «arāja vīrs». Krājuma «Ziņas un stāsti par Dieva valstības lietām» 4. daļas 5. laidienā (1852) kāds kolcinieks, acīmredzot lībiešu skolotājs Nika Polmanis³, sūkstoties par ļauzu netikumiem, plaši aprakstījis tautas ticējumus. Pēc cenzūras un konsistorijas sazināšanās jau iespiestais laidieni tika aizturēti, tā vietā izdeva citu.⁴ Retu reizi izdevās ko drošāku iedabūt laik-

¹ Ārons M. Vecais Pantēnijs, viņa dzīve un darbi. — R., [1924]. — 57. lpp.

² Hūgenbergers K. Vēstule J. T. Bērentam 1853. Noraksts FB RM «Misiņš J. 67, 19».

³ Karma T. Lībiski runās, lasis un rakstis // Jaunās Grāmatas. — 1989. — № 8. — 22.—24. lpp.

⁴ Par aizturēto laidienu: Misiņš J. Etnogrāfiski materiāli // Latvijas Vēstnesis. — 1921. — № 241, 247. Aizturētā laidiena eksemplārs līdz ar cenzora K. E. Napjerska pieprasījumu Kurzemes konsistorijai VB R L2/3078, 3—4.

rakstos, lietojot t. s. Ezopa valodu (Liventāls, Lepevičs). Ir zināmi ne tikai svītrojumi latviešu rakstnieku darbos, ne tikai tieši cenzūras aizliegumi, bet arī polemikas aplūsināšanas gadījumi. Līdzās oficiālajai cenzūrai cieši žņaudza izdevniecību īpašnieku un avīžu redaktoru personiskā patika vai nepatika. Latviešu inteligentus uzmanīja vesels pulks modru uzraugu.

Pirmā grāmatniecības joma, kur latviešu autori nāca ar savu morālo un materiālo iniciatīvu, bija reliģiskās literatūras «neobligātā» atzare — sprediķi, pamācības, traktātiņi. Kaktiņa pātaru grāmatiņu un sprediķu krājumu pamatdoma — vienīgais gudrības un morāles avots ir «svētie raksti», cilvēka pienākums ir stingra ticība dogmām. Mācītājam, kas pret viņu uzstājās ar naidīgu recenziju, bija taisnība, Kaktiņa sprediķos trūkst augsti mācīto teologu iemīļotās skrupulozi skaidrojošās eksegēzes. Leitāns sāka 1840. gadā ar tikpat primitīviem tulkotiem traktātiņiem, taču uztvēra arī vērtīgāku pavedienu — antīkā vēsturnieka Jozefa Flāvija darba pārstrādājumu «Patiesīgi stāsti pār to, kā Jeruzaleme izpostīta» (1843). Leitāna pārredīgētais hernhūtiešu sacerējums «Tas ar acīm redzēts ceļš uz debesīm» kopš 1849. gada daudreiz iespiests atkārtoti, tāpat viņa tulkotais moralizējoši alegoriskais katoļu darbs «Cilvēka sirds» (1853). Abi pēdējie liecina par Leitāna novirzīšanos no luterāniskās ortodoksijas; bibliogrāfs un cenzors K. E. Napjerskis piemetina, ka «Cilvēka sirdi» Leitāns tulkojis «pēc kāda cienijama latvieša pieprasījuma» (vai tas nevarētu būt Leitāna tuvais draugs latvietis mācītājs H. G. Pēss, kam piemita plašs neortodoksāls skats?). Dinsberga pirmais nozīmīgākais veikums bija elementāri dievbijīgi stāstiņi bērniem «Kristīgs stāstītājs» (1848).

Šī darbība reliģijas sfērā un reliģiskais piejaukums latviešu autoru ziniskajā, mākslinieciskajā, publicistiskajā ražā nav skaidrojams ar vācu mācītāju ietekmi, bet ar tuvību tautas domāšanas veidam. Jūtama viņu vienaldzība, vēsums pret garīdznieku kārtu. Jaunlaiku sabiedrības tapšanas periodos parasti inteligences elite atbrivojas no reliģiskas didaktikas, turpretim plašās masās reliģiozitāte sasniedz kulmināciju, pie tam tieši ar didaktisku ievirzi. Latviešu tā laika autorus pamatoti dēvējam par inteligenci, bet tā bija tautas inteligence; tā saprotama šī puse tās darbībā.

Latviešu autori nespēja un necentās producēt jaunas teoloģiskas idejas. Dievbijība viņiem un viņu lasītājiem bija svarīgāka par ticības dziļumiem. Liekas, ka daļa inteligentu (protams, pati neapzinādamās) tiecās kaut kādā mērā reliģiju padarīt par savu, no kungu kārtas mācītājiem mazāk atkarīgu ideoloģiju.

Kamēr mācītāji dzīrās skolas izglītībai piešķirt reliģiskāku raksturu¹, latviešu intelīģences doma ne tikai sāka vērā ņemamu praktisku darbu mācībgrāmatu izstrādē, bet sniedza arī nozīmīgu ieguldījumu šī jautājuma teorētiskā nopamatojumā. Runa ir par Cimzes plašo apercējumu vācu valodā «Par latviešu skolasgrāmatām» 1842. gadā, kas iesniegts Latviešu literārajai biedrībai.² Cimze prasa radikāli celt izglītības un mācībgrāmatu līmeni, ieviest vairākus jaunus priekšmetus, kuros mācīblīdzekļu vispār nebija, uzmet sīki detalizētu vērtīgu plānu jaunu grāmatu izstrādāšanai. Viņš pārmet arī, ka agrākajās grāmatās trūkst materiāla par Latviju, ka to autori nošķiras Vidzemes un Kurzemes provinciālismā.

Daudz vērtību latviešu autori devuši praktiskajā un populārziņātniskajā literatūrā. Padomgrāmatas jutīgi reagēja uz agrāro attiecību pulsu. Nozīmīgākais šā tipa izdevums bija Lepeviča «Padoma devējs zemes kopējiem» (1852, iznācis ar prenumerācijā savāktiem līdzekļiem). Šī grāmata rāda autora (un, protams, latviešu sabiedrības lielas daļas) izlaušanos no agrākās pasaules uzskata čaulas. Autors aicina godīgi izturēties pret kungiem un ieteic neuzticēties viņiem bez rakstveida nolīgumiem; moralizēdams veclaiku garā, viņš turpat mudina uz aktīvu darbošanos. Bieži piesaukdams Dieva vārdu, teleoloģiski attēlodams pasaules ainu, Lepevičs tomēr lielāku vietu piešķir dabas likumiem. Zinātne un zināšana viņa uztverē top par spēku.

Lepevičs 1853. gadā pārtulkoja literarizētu padomgrāmatu «Rentnieks Uldriķis».³ Taču tāda nav iznākusi.

Vērtīgajai Lepeviča «Padoma devēja» teorētiskajai daļai tomēr robežu nosprauda praktiskā vajadzība (piemēram, materiālu par kalnraktuvēm viņš bija atmetis). Turpretim uz neierobežotām zināšanām orientēta Šulmaņa tulkotā «Pasaule». Tā aicina attīstīt garīgos spēkus, dziļi un saturīgi domāt, cildina izgudrotāja nerimtīgo dziņu pēc pozitīva rezultāta.

Iespiestajā grāmatniecībā jauns bija biogrāfiskais žanrs. Dinsbergs pārtulkoja kāda vācu autora aprakstu par franču garadarbinieku «Valentiņš Dīvals» («Ziņas un stāsti par Dieva val-

¹ Agrākais zināšanu propagandētājs K. K. Ulmanis: «Tautskola, kurā reliģijas mācīšana nav galvenais, var tautai nest tikai postu» (*Ulmann C. Ch.* Noch ein Wort über Volksschulen // *Das Inland.* — 1853. — № 7. — Sp. 135).

² Nav publicēts. Autogrāfs FB RM LDB 5498.

³ [Lepevičs K. O.] *C. O. L-ch.* Lūgšana // *Latv. Avīzes.* — 1852. — № 15; [Lepevičs K. O.] *C. O. L-ch.* Rentnieks Uldriķis // *Turpat.* — 1853. — Piel. № 50.

stības lietām», 2. daļas 7. laidniens, 1849). Latviskotāju acīmredzot visvairāk saistīja Divāla izcelšanās no nabadzīgas kārtas un neatlaidība ceļā uz zināšanām. Leitāns aprakstījis sava drauga Pēša dzīvi («Cienīga Rīgas Jāņa draudzes vecāka mācītāja Heinrih Gotlib Pēš dzīves gājums un bērnu diena», 1849). Arī viņš izceļ Pēša kāri mācīties, talantu, neaizmirst uzsvērt, ka tas palicis latvietis pat augstajā amatā. Tā par biogrāfiskās literatūras kodolu kļuva jauna sociālpsiholoģiska kvalitāte — censonība. Idejiski visnozīmīgākais biogrāfiskā žanra izdevums bija rakstu krājums «Draugu vaiņaks, ko kapā guldītam draugam J. Spāgam par piemiņu tautas brāļi pinuši», kas sīkāk tiks pārrunāts tālāk.

Tajā «stāstu literatūras» plūsmas daļā, ko sastrādājuši latviešu autori, var vērot jo zīmīgu virzību. Savulaik, 30. gadu pirmajā pusē, J. F. Lundbergs tika tulkojis jaunākus Smida stāstus ar apgaismes, sabiedrības mehānisma izskaidrošanas tendenci. Turpretim latviešu tulkotāji 40. gados pievērsās Šmida aprakstītajam devumam, kur dominē kāpināts sentiments («Grāfa lielmāte Genoveva», 1845, «Kara lielskungs Eistākius», 1846). Gan iespīestā veidā («Lielmāte Grietiņa», 1850, «Brunenieks Kārlis Rāde», 1851), gan rokrakstā (Dinsberga latviskojums «Emilie un Trode», 1838) parādījās «tautas grāmatu» sākotnējāko, primitīvāko variantu pārcēlumi. Tikai ar laiku šādu teiku un teiksmainu sižetu vietā nāca reālu un reāli iespējamu notikumu atveids (F. Hofmaņa «Bernarts Dekmers» T. Klemensa tulkojumā, 1849, V. O. Horna «Goda vīri un Tā bija sirdīga un branga sieva» Leitāna tulkojumā, 1852, anonīms stāsts «Mantas racēji» M. Janovska tulkojumā, 1854, u. c.), labas reālistiskas literatūras darbi — vācu rakstnieka V. Meinholda «Baron Bunduls» (1847) un «Šveidlera Maria» (1849, abus tulkojis Leitāns), flāmu nacionālās rakstniecības nodibinātāja H. Kōnsjansa «Jauna nekrūta līgaviņa» (1852, tulkojis Cirītis).¹ Tāpat tuvošanās realitātes atveidei notika, nevis izejot no abstraktām sociālfilozofiskām apgaismes pozīcijām, bet no jūtu primāta, no pasaules emocionālās apguves; nevis no cilvēka, kas pilda sabiedrības noteikumus, bet no individuāla «es», kas balstās uz savu iekšējo «kompasu». Šķiet, to var uzlūkot par sabiedrībā mostošā individuālisma pazīmi.

Latviešu autoru oriģināldarbi tapa dzejā. Reliģiskā ietērpā, bet ar patstāvīgu, dzīves realitātē sakņotu nostāju tēvs un dēls Prinči sacerējuši «Jūrnieku svētas dziesmas un lūgšanas» (1845).

¹ Kōnsjansa stāstu «Rekrūtis», kas vācu valodā iznāca 1850. gadā, vienlaikus ar Cirīti tulkoja arī mācītājs H. E. Katerfelds (FB RM LDB 5492, 102).

Būdami zvejnieki, iepazīnuši nāves briesmas, viņi latviešu literatūrā tā ievadīja jūras tematiku ļoti nopietnā personisku pārdzīvojumu tonalitātē.¹ Rātmindera «Stāstu dziesmas» (1850) garākos tematiski saistītos dzejojumos reālistiski tēlo arī lauku bērnu dzīves ainas, tāpēc šo krājumu dažkārt uzlūko par pirmo latvieša sacerēto bērnu dzejas grāmatu. Taču lielumielis un aktuāli nozīmīgākais dzejdarbu vairākums publicēts tikai laikrakstos. Kāpēc tolaik neiznāca krājumi tādiem ražīgiem dzejotājiem kā Līventāls, Leitāns, Dinsbergs? Acīmredzot sabiedrībā vēl nebija nobriedis pieprasījums pēc apkopojoša — retrospektīva vai viena autora devumu summējoša — skatiena uz dzeju.

Spirgta dzīves apliecinājuma līnija latviešu sastrādātajā literatūrā kulminē Valdemāra «300 stāstos» (1853). Sižetiskā pamatne te ir citzemju īstenība, kāda iespējama arī Latvijā. Šai grāmatā smieklī kļuvuši par vērtību, tie lasītāju psiholoģiski atbrīvo no aizspriedumiem, negatīvo izgaismo no iekšpuses (nodaļā «No dažādiem blēdniekiem» var pat saskatīt paralēles ar Rietumeiropas «blēžu romānu»).

Kopējā latviešu autoru daiļliteratūras veikumā ir pietiekami daudz tāda, kas ļauj secināt, ka viņi spēra pirmos, kaut arī nedrošos soļus uz reālās īstenības atveidi. Savukārt dzīves pazīšana un izpratne ir svarīgs posms psiholoģiskajā ceļā no kārtu sabiedrības uz jaunlaiku sabiedrību.

Latviešu publicistikas svarīgākā daļa eksistēja rokraksta grāmatu veidā. Tā skāra jo plašu tematiku — gan iztirzāja konkrētus zemes tiesību, tiesu iekārtas, pretalkoholisma kustības jautājumus (Kaktiņa «Vientiesīgs stāsts», 1843/1844, un «Grāmata, ko brālis brāļam rakstīja», 1846), skolu stāvokli (anonīmā brošūra «Par skolu»), gan principiāli nostājās pret kārtu un nacionālajiem žņaugiem, pret ekspluatāciju vispār (Dinsberga satīra par mācītājiem 30. gadu beigās, ievads H. Bīčeres-Stovas romāna fragmenta tulkojumam «Toms un Evangelīne», 1855). Ruģēns («Ar acīm redzēts ceļš uz Vidzemes debesīm», 1843), Mālbergs («Dr. G. Merķeļa mūža strauts», 1850/1851) runāja par tautas vēsturi un nākotnes ceļiem, par inteligences uzdevumiem un nacionālo apziņu.

Rokraksta grāmatu tonis bija kaismīgs, nereti ļoti ass, autoru pozīcijas progresa pusē nepārprotamas. Šī publicistika ar lielu domas spriegumu kapitālisma attīstības pastāvošā veida ietvaros meklēja izeju no nenormālajām sociālajām attiecībām.²

¹ Karma T. Kas nāca pēc Neredzīgā? // Lit. un Māksla. — 1978. — 27. okt. — 16. lpp.

² Par laikmeta rokraksta publicistiku — Na 87.—111. lpp.

Grāmatas nesēji tautā

«Daudz latviešiem tā ziņa par lielu prieku būs, ka Vidzemē un Kurzemē tagad jau sākot gādāt, ka uz priekšu ne tikvien pa Rīgu un Jelgavu, bet arī uz pašām zemēm latviešu grāmatas varēs dabūt pirkt.»

Tas Latviešu Laužu Draugs. — 1836. — 16. lapa

Pēc dzimtniecības ierobežojumu izbeigšanās ekonomiskās un tām līdzī sociālās pārmaiņas risinājās tik strauji, ka grāmatu ražošanas un jo sevišķi izplatīšanas sistēma netika līdzī. Ar novecojušām formām saistītā grāmattirdzniecība, sekodama Vācijas paraugiem, gan pietiekami prasmīgi apgādāja pilsētu iedzīvotāju, t. i., vāciešu, vajadzības pat pēc ārzemēs iznākošās literatūras, bet nebija gatava apkalpot pieaugošo pieprasījumu laukos, t. i., latviešu vidē. Stihiski radās jaunas formas un apakšsistēmas, kas ar grūtībām lauzās dzīvē. Arī grāmatu izplatīšana, tāpat kā visa kapitālistiskā attīstība Latvijā, piedzīvoja savu mokošā «prūšu ceļa» periodu.¹

1

Grāmatu ieplūdi sabiedrībā vēl ietekmēja agrāk tik parastais mecenātisms. Tā tika gan atrisinātas dažas patiesas vajadzības, gan arī lasītājiem uztiepta vienpusīga, labdariem vēlama lasāmviela. Pagalam novārtā atradās, piemēram, skolu finansēšana, tāpēc tām mācīgrāmatas reizēm dāvināja muižnieki, mācītāji, retumis piešķīra pagasts vai gādāja paši bērni. Grāmatas dāvināja skolu beidzējiem, iesvētāmajiem jauniešiem, zemnieku sētām. Aktivitāti nemazināja Bībeles biedrība, ik gadus izdalot vairākus tūkstošus «svēto rakstu» eksemplāru. Gan biedrība, gan daži muižnieki rūpējās, lai zemnieku sētās nonāktu «inventārijuma bībeles», kas tur palika, arī saimniekiem mainoties. Savukārt Elkuzemes dzimtkungs (Kurzemē, pie Gramzdas) uzdāvinājis draudzei Brašes padomgrāmatu «Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis», pulcinājis laudis muižā klausīties tās priekšā lasīšanu un triju māju zemi iekārtojis pēc Brašes norādījumiem. Vienkāršs Liepājas latvietis Andrejs Rēņķis «uzpirke Toma Kempenes² un Vidzemes brāļu draudzes dziesmu, un daudz citas

¹ Detalizēts apskats līdz ar avotu norādēm par grāmatu izplatīšanos apskatāmajā periodā — Gī 3 90.—98. lpp.

² [Tomass Kempenietis.] Cienīga priestera Toma no Kempenes četras grāmatas no pakaļstaigāšanas Kristus. — Jelgava, 1836. (Katoļu izdevums.)

grāmatas un gāje uz zemēm cienīgus draugus atrast un ar šo svētu mantu apdāvināt». Iepriekš jau pieminēts turīgās kalpones Pekšu Dārtes bagātīgais 41 dziesmugrāmatas dāvinājums Birzgales baznīcai.

No dāvinājumiem vai kā mecenātu pasākumi izauga arī bibliotēkas un lasīšanas biedrības.¹ Pašlaik zināmas kādas piecas toreiz mācītāju dibinātas bibliotēkas; fondu lielums tajās varēja būt dažos desmitos sējumu. Turpretim Ēdolē 1848. gadā radās pašu latviešu izveidota bibliotēka pēc iniciatīvas «no apakšas» — no rakstveža Valdemāra puses; bibliotēka tika uzturēta ar zemnieku saziēdotajiem līdzekļiem. Acīmredzot tā bija nozīmīga gan apjomā (spriežot pēc saziēdotajām summām, varēja būt ap 200 grāmatu), gan saturā (ievērojot Valdemāra intereses, laicīgu grāmatu proporcionāli būs bijis vairāk nekā vācu dibinātajās bibliotēkās). Rēniņa, Dārtes un jo sevišķi Valdemāra un viņa pabalstītāju rīcība liecina, ka ārpustirdznieciskās grāmatu iēplūdes jomā aktīvi kļuva arī latvieši.

Tomēr nav ziņu par tik biežām un parastām grāmatu bezmaksas izplatīšanas akcijām kā iepriekšējos gadu desmitos. Pa-

¹ Šādas biedrības par biedru iemaksātajiem līdzekļiem kolektīvi iegādājās grāmatas, dalībnieki tās pārmaiņus lasīja un beidzot izlozēja īpašumā. Jelgavas latviešu lasīšanas biedrība, ko vadīja mācītājs V. Pantēniuss, saviem biedriem izdalīja lapiņu ar šādu saturu:

«Tos locekļus mūsu latviešu lasīšanas biedrības ar lielu lūgšanu lūdzamies:

1) Nevienam grāmatas no šīs biedrības neizlienēt, jo caur tam tā grāmata viena lasītāja rokās pār ilgu laiku paliktu; caur līdzību runāt, tas būtu tik daudz kā sacīt: ņem no kaimiņa klētīm, tam diezgan.

2) Nevienu grāmatu ilgāki kā trīs mēnešus paturēt.

3) Tās grāmatas sargāt, ka tās neapķēzi, jo bez tam pēc trim gadiem — būtu lupati izlozēt un ne grāmatas.

4) Mūsu biedrībai jaunus biedrus sagādāt.

Vilis Pantēniuss.

Kurlu Miķelis.

Ūdru Miķelis.

Mušu

Cāļu

Bērzemnieku

Purmalu Klāvus.

Spannenieku Janis.

Kukainu vagare.

Pantelu saimnieks.

Muižiņu Kr. Hofman

Šīs biedrības uzņēmēji.

Jelgavā, 6tā janvār 1836.»

Spriežot pēc mājvārdiem, šie biedrības dibinātāji dzīvoja Glūdā, Jaunsvirlaukā, Kalnciemā, Ozolniekos, Svētē, Vecsvirlaukā, varbūt arī Valguntē, tātad jo plašā Jelgavas apkārtnē.

liek iespāids, ka, dzīvē pastiprinoties kapitālistiskas saimniekošanas metodēm un iedzīvotāju rokās vairāk uzkrājoties skaidrai naudai, ārpustirdzniecības kanālu īpatsvars kopējā iespieddarbu plūsmā pie lasītājiem mazinājās. Bet, ja tā, tad varētu secināt, ka ruka tiešo ieteikumu un grāmatu uzspiešanas iespējas, lielāka vieta bija pašu lasītāju, pircēju vēlmēm un gaumei.

Mecenātisma veidā zemnieku sētās, skolu un citās bibliotēkās, arī pie Krievijas latviešiem (Sibīrijā, rekrūšos) nonāca Bībele, Jaunā derība, dziesmugrāmatas, katehismi, baznīcas vēstures raksti, praktiskā un mācību literatūra, iepriekšējā perioda ievērojamāko rakstnieku (abu Stenderu, K. R. Girgenzona) darbi. Turpretim tobrīd populārākie izdevumu tipi — reliģiski moralizējošā lasāmviela un stāsti — pa netirdznieciskiem kanāliem plūda daudz retāk.

2

Latviešu grāmatas pārdeva pašās spiestuvēs. Stefenhāģenu firmai Jelgavā esot piederējusi lielākā pārdotava, ar to laikam bija saistīta Millera spiestuves tirgotava Rīgā. Latviešu grāmatu pārdošanu 1853. gadā uzsāka Hartunga jaunā tipogrāfija Rīgā. Arī visi grāmatveikali atradās vācu buržuāzijas pārstāvju rokās. Rīgā stabili turējās pāris sortimenttirgotāju. Rosīgākais bija Deibners. Minami vēl N. G. Kimmels, vēlāk D. Minuss. Pārējie uzradās un atkal izputēja. Jelgavā darbojās divi grāmatveikali — G. Ā. Reiera un 1837. gadā iekārtotais Lūkasa veikals; Liepājā 1842. gadā veikalu atvēra E. Bilers. Sakari starp izdevniecībām un sortimenttirgotājiem nebija labi nokārtoti. Piemēram, tik pieprasītu grāmatu kā Šmīda «Kara lielskungs Eistākius» varēja nopirkt tikai Millera spiestuvē un pie Stefenhāģeniem, bet H. Čokes stāsts «Tā brandvīna sērga» (1838) Jelgavā nebija dabūjams. Nelielās pilsētās un laukos tikt pie jaunas grāmatas bija vēl daudz grūtāk. «Ja gribi sevīm tādu pirkties, tad jūdz zirgu un brauc uz Jelgavu un vēl uz Rīgu, ja tur grāmata driķēs iespiesta,» — 1844. gadā raksta Šulmanis, tolaik vēl rakstvedis. Bet tur sortimenttirgotāji, kas no Vācijas gan labprāt atgādājuši kādu grāmatu 6—8 nedēļās, latviešu izdevumus sameklēt nemaz neuzņēmāsies. Tāpēc zemnieki, pilsētā iebraukdami, vispirms devušies grāmatas pirkt pie iesējejiem.

Acīmredzot tirgošanās ar latviešu izdevumiem prasīja papildu darbu un iniciatīvu, kas materiāli nebija izdevīgi. Sortimenttirgotāji vēlējās saņemt noteiktu rabatu. Tāpēc lētas grāmatas viņi no izdevniecībām neņēma (no tirgoņu viedokļa tādas bija tieši

latviešu grāmatas labā daļā). Arī privātiem un profesionāliem šejienes izdevējiem nebija cerības savus ražojumus plaši iztirgot veikalos. To Reiers paskaidro vēstulē: tirgotājiem citu iemeslu dēļ esot neizbēgami zaudējumi vidēji 10% apmērā, tāpēc viņš atsakās izplatīt kādu lētu grāmatu latviešu valodā, jo tad laba rabata trūkuma dēļ minētie zaudējumi netikšot segti.

Vislētākie izdevumi, aplēšot loksnes cenu, bija Bībele un Jaunā derība: vidēji 0,6—1 kapeiku. Dziesmugrāmatas maksāja 1,5—2,5 kapeikas loksnē, plašā reliģiski moralizējošā lasāmviela vidēji sasniedza un pārsniedza 3 kapeikas. Vairākums daiļliteratūras svārstījās starp 3 un 4 kapeikām loksnē. Populārzinātniskām un mācībgrāmatām atsevišķos gadījumos cenas sakāpa līdz 5—8 kapeikām, starp praktiskajām dažas maksāja 10, 15, pat 20 kapeiku loksnē. Nelielām grāmatām piemaksa par papīra vai pusādas iesējumiem bija 2,5—15 kapeiku, bet Bībelēm un sprediķu krājumiem par ādu apvilktiem koka vai papes vākiem — 20—60 kapeiku.

Grāmatu cenas, kas minētas ierakstos un atmiņās, šai periodā pa lielākajai daļai nepārsniedz sludinājumu cenas. Tas liek domāt, ka pirkšanas maksa tad palaikam sakrita ar sludināto, tātad sabiedrībā nostiprinājās priekšstats, ka grāmatas cena ir noteikta.

Bībele ar 1506 lappusēm maksāja 90 kapeiku, Vidzemes dziesmugrāmata (928 lpp.) — 40 kapeiku, Kurzemes (932 lpp.) — 1 rubli. Par Leitāna tulkotajiem moralizējošajiem traktātiņiem (16 lpp.) ņēma 2,5 kapeikas. Kaktiņš savam sprediķu krājumam bija noteicis cenu pusotra rubļa un augstāku. Stāsti maksāja 20—30 kapeiku, Valdemāra «300 stāsti» (240 mazformāta lappuses un 2 attēli) — 42 kapeikas. K. A. Berkholca «Ziņās par krievu ķeizera valsti», par ko prasīja 25 kapeikas, bija 52 parasta formāta lappuses ar karti, turpretim Kreicvalda-Sūlmaņa «Pasaulei» vienā laidienā — 20 kapeiku — bija 40 bagātīgi ilustrētas lielas lappuses. Kalendārs «Veca un jauna laiku grāmata» ar 48 lappusēm, vāku un baltām starplapām kalendārijā maksāja 20 kapeiku.

Dīvdesmit gadu laikā rubļa pirktspeja lēnām kritās. Tādējādi, kaut grāmatu cenu absolūta pazemināšanās nav novērota, tomēr relatīvi salīdzinājumā ar augošo dzīves dārdzību tās kļuva lētākas. (Ar ražošanas mašīnizāciju palētinājumam vajadzēja būt krasākam; tas tomēr nenotika augošā pircēju pieprasījuma dēļ.) Lētums nevarēja pozitīvi neietekmēt grāmatu izplatību, jo noiets bija ļoti atkarīgs no cenas. Zīmīgs fakts — trīs tirzēnieši labāk uzņēmās ar roku kopīgi pārrakstīt, nevis nopirkt apjomīgo «Jaunu labu ziņu un padomu grāmatu» (izdota 1817), jo tā viņiem bijusi pārāk dārga.

Lielās profesionālās izdevniecības sāka produkciju nodot komisijas tirdzniecībā lauku inteliģencei. Vecpiebalgas skolotājs Anžs Rātminders 1836. gadā saņēma dažādus Stefenhāģenu izdevumus pārdošanai, tā bija pirmā grāmatu komanditnoliktava Vidzemes laukos. Arī Lundbergs nosūtīja viņam savu kopīgi ar Merķeli sarūpēto izdevumu «Ciems, kur zeltu taisa». Pasākums Stefenhāģeniem izrādījās izdevīgs, un firma Rātminderu pat apdāvināja. Viņš 1837. gadā pārdeva grāmatas par 116 rubļiem 82 kapeikām. Vienlaikus dibināti vēl vairāki līdzīgi komanditi Krimuldā, Rūjienā, Mazsalacā, taču par to panākumiem ziņu trūkst. Kurzemē, Biržos, rosīgi darbojās Līventāls, bet Bergmanis Cīravā ilgāku laiku ieguva blakusienākumus no kalendāru, laikrakstu un grāmatu izplatīšanas. No 1847. gada vidus līdz 1848. gada martam viņš varēja izdevējiem aizsūtīt vairāk nekā 250 rubļu.

Veikalu un komisijas tirdzniecību papildināja jo rosīgā atkalpārdošana. Patiesībā grūti noteikt, kuros gadījumos beidzās komisijas tirdzniecība (ar izdevēja risku, grāmatām paliekot viņa īpašumā) un sākās atkalpārdošana (ar atkalpārdevēja risku, grāmatām pārejot tā īpašumā), jo nereti abas formas pastāvēja vienos un tais pašos darījumos. Par citīgiem atkalpārdevējiem kļuva mācītāji; Latgalē, šķiet, viņi bija galvenie grāmatu izplatītāji. Tomēr grāmatas tuvinašanā vienkāršajiem ļaudīm laikam gan daudz nozīmīgāks tika plaši sazarojies atkalpārdevēju tīkls zemnieku vidē. Priekšstatu par to sniedz Kaktiņa pieraksti. Viņš pats bija liela mēroga atkalpārdevējs, no viņa savukārt dažādi cilvēki ņēma paprāvas grāmatu kopas tālākai pārdošanai. Starp tiem atzīmēti 7 vai 8 pilsētu tirgoņi un amatnieki (arī «cukerbeķeri» — konditori), 4 iesējēji, 11 skolotāju, 14 saimnieku, 10 krodzinieku, 8 muižu kalpotāji (stroži, «jaunkungi», kučieris), 2 dzirnavnieki, 6 lauku amatnieki (kalēji, «skrodeļi», mūrnieks), 2 mācītāji, 18 personas bez tuvāka apzīmējuma. Daži Kaktiņa atkalpārdevēji dzīvoja tālu: Piebalgā, Madlienā (D. Balodis, pazīstamais brāļu draudzes darbinieks, vēlāk pareizticības izplatītājs), Rīgā, Tukumā, pat Tērbatā (dārznieks J. Daugulis).

Mazsalacietis Jānis Alksnis iepirka grāmatas tirgotavās, arī no Kaktiņa, pats iesēja (tāpat kā Bergmanis) un pārdeva tālāk, tā viņš rīkojās lielos apjomos un ilgu laiku.

Par atkalpārdošanas vērienu liecina biežie rabata piesolījumi vairumnoņēmējiem izdevniecību un tirgotavu sludinājumos.

Grāmatu izplatīšanas sistēmu vēl it kā tālāk turpināja to lokālā cirkulācija, kas vismaz vietām bija intensīva un varbūt pat

ar kādām organizētības iezīmēm. Tā Kaudzītes Reinis atmiņās raksta: «Tagad nu radās arvien vairāk grāmatu gan iegādājoties, gan aizņemoties lasīšanai no citiem, jo savstarpīgi grāmatas mainīja ciemati ar ciematiem.»

Tāpat grāmatu tirdzniecības zemākajos posmos (komisijas pasākumos, atkalpārdošanā) latviešu tautības personu īpatsvars jau bija visai ievērojams; tieši šo posmu repertuārs arī visvairāk atspoguļo latviešu sabiedrības pieprasījuma raksturu.

Pieņemoties rosībai grāmatu tirgū, nozīmīgāka kļuva informācija par iegādājamiem izdevumiem. Sūlmanis, aizrādīdams laikrakstā, ka lauku iedzīvotāji nedabū zināt par jaunizdevumiem, ierosināja ik gadus publicēt bibliogrāfiskas ziņas. Sludinājumu gan patiesībā abos latviešu laikrakstos bija daudz. Mācītāji par savu pienākumu uzskatīja ar ieteikumiem virzīt tautā viņiem vēlamās grāmatas. Savukārt latviešu progresīvo literātu rakstītie sludinājumi tvēra plašāk — ne tikai grāmatas, bet arī dzīvi. Viņi, piemēram, iztīrāja pedagoģiskus jautājumus, izteica jaunas idejas — par dzimtās vietas mīlestību, par progresu, par prāta nozīmi turības vairošanā, par inteligenta pienākumu atdot savas zināšanas citiem. Pirmais ieteicošais bibliogrāfiskais saraksts, ko veidojis latvietis, ir Valdemāra «300 stāstu» pielikumā. Tajā jo plaši un detalizēti izstrādāts laicīgās ziniskās un daiļliteratūras nodalījums; tādējādi propagandējot šīs nozares, pietiekama uzmanība veltīta arī skolasgrāmatām, labi pārstāvēti latviešu autori.

Grāmatu vērtēšana, recenzešana izvērtās par latviešu autoru īpašu darbības formu grāmatniecībā.

Top lasītāja publika

«Ja vien lasīšanai ir kāda nozīme, to nepieciešami pavada tiecība pēc jaunā.»

R. Bārkers, R. Eskarpī

Kopš antikās pasaules pazīstama īpaša sociokulturāla formācija — lasītāja publika. Sākotnēji — senajā Grieķijā un Romā, gaišākajos viduslaiku posmos, renesansē — lasītājai publikai piemita norobežotas sabiedrības raksturs («*respublica litterarum*»): tā bija intelektuāla elite ar konstantiem starpperzonu kontaktiem. Izkoptās lasīšanas iemaņas, primārās pieredzes aizstāšana ar sekundāro — grāmatās smelto, regulāra literārā dzīve, nodarbes ar grāmatu kā sociālā prestiža rādītājs stiprināja jaunas grupu identitātes saites. Vēlākajos gadsimtos, papla-

šinos grāmatu iedarbības sfērām, Eiropā tapa otrs lasītājas publikas paveids, amorfs, difūzs, bez noslēgtības iezīmēm, tomēr ar galvenajām raksturotājīpašībām — zināmu lasīšanas kultūras pakāpi, vienveidīgu lasāmvielu, kas formē kopīgus uzskatus un vērtējumus, t. i., sabiedrisko domu. Tikai tur, kur ir lasītāja publika, iespējama publicistika, efektīva iedarbošanās ar rakstīto vārdu uz ļaužu uzskatiem. Ar savu pieprasījumu savukārt lasītāja publika iedarbojas uz rakstniekiem un grāmatu produkciju; bet lasāmviela, kas tapusi pēc pieprasījuma, atgriezeniski veicina lasītājas publikas konsolidēšanos.¹

1

Grāmatu lasītāju aprindu veidošanos un izaugsmi ļoti ietekmē skolu izglītības līmenis. Latviešu skolu skaits 19. gadsimta 30.—50. gados attīstījās nevienmērīgi. Kurzemē laukos 1840. gadā bija 133 latviešu skolas ar 7887 skolēniem, bet 1849. gadā — 176 skolas ar 6746 skolēniem. Vidzemē 1845. gadā skaitīja 115 skolu, apmēram 1900 skolēnu, bet mājniecība tur aptvēra apmēram 59 400 bērnu. Latgalē 40. gados esot nodibinātas dažas latviešu tautskolas. Jaunas latviešu mācībiestādes izveidojās Rīgā. Lauku skolās vairāk gāja saimnieku bērni, kalpu jaunatnei tās bija grūtāk pieejamas.

30. gados skolās sāka nelielā mērā ieviest rakstīšanu, rēķināšanu, dabzinības, vēsturi, ģeogrāfiju. Uzlabojās mācību darba kvalitāte. Par skolotājiem strādāja semināru audzēkņi, «gada skolās» par maksu bērnus mācīja arī vasarās. Šur tur skolas dibinātas pēc zemnieku ierosmes. Latvieši tagad neesot mierā, ka bērni «puslīdz vien» lasa, stāstīts kādā kalendāra rakstiņā. Skolotāji sūdzējās, ka vecāki gaidot no skolas pārāk ātrus rezultātus. Var spriest, ka nu jau laba daļa iedzīvotāju izprata skolu izglītības vērtību. Šim pārmaiņam uz pozitīvo pusi vajadzēja ietekmēt arī grāmatas situāciju sabiedrībā.

Ziņas par lasītprasmi ir trūcīgas, tikai fragmentāri dati. Vidzemē, Straupes draudzē, mācītāja G. G. Sokolovska laikā (1827—1833) grāmatā tika iemācīti praktiski visi skolas vecuma bērni², tātad nākamajos gadu desmitos gandrīz visi straupieši mācēja lasīt. Arī Vecpiebalgā tikpat kā nebija grāmatas nepratēju.³ Kurzemē, Biržu un Salas draudzē, 1837. gadā bijuši nepilni 4000

¹ Par grāmatu recepciju pārrunātā laikmeta latviešu sabiedrībā jo sīki — *Gi* 3 98.—112. lpp.

² *Lange E.*, citētais darbs, 110.—111. lpp.

³ *Kaudzite M. Vecpiebalga.* — R., [1926.] — 70.—71. lpp.

iedzīvotāju, lasīt pratuši 1390. Engures draudzē 1843. gadā lasītspējīgo bija 77 procenti. Zalvē 1852. gadā no 4933 lasīt pratis 2161 iedzīvotājs. Neretā 1836. gadā starp 5572 latviešiem bijuši 2135 «grāmatnieki» (lasītpratēji), bet 1851. gadā starp 6303 latviešiem — 3197 «grāmatnieki». Iespajds tāds, ka 40. gados Kurzemē lasīt varēja apmēram puse zemnieku. Tas nav sevišķs progress, salīdzinot ar agrāko. Taču arī te bija atsevišķas gaišākas vietas. Tā vēl pēc vairākām paaudzēm meldzernieki atcerējās, ka skolotāja Spāga laikā Meldzerē pratuši lasīt visi vīri un visas sievas.

Arī lasītpratēju un aktīvo lasītāju sociālais sastāvs izzināms tikai fragmentāri. 40. gados no Kaktiņa grāmatas paši sev iegādājās 6 mācītāji, 1 baznīca, 2 vai 3 muižnieki, 1 muižas nomnieks, 31 muižas kalpotājs, 14 skolotāju, 18 krodzinieku, 4 dzirnavnieki, 16 lauku amatnieku, 102 saimnieki, 92 neapzīmētas personas (pa lielākajai daļai saimnieki, bet noteikti arī daži kalpi), tāpat daži pilsētnieki Rīgā un Pēterburgā. Nav šaubu, ka zemnieku vidū starp lasītājiem pārsvarā bija saimnieki.

Pēc biogrāfiskajām ziņām, ierakstiem saglabātajos eksemplāros un citiem avotiem redzams, ka latviešu ipašumā tolaik atradās jau arvien vairāk grāmatu krājumu. Nebūs bijis inteliģenta bez personiskas bibliotēkas. Leitāns apsveikumā draugam skolotājam J. Ādamovičam raksta: «Lai vairojas Tev grāmatas, / Kas mūsu mantas mīļākas, / Ka krājumiņš jo pilnīgs tiek / Tev, draugam, par it īstu priek'.» Daudz grāmatu piederēja pašam Leitānam, Dinsbergam. Pēc mācītāja Peša nāves viņa mantojumā atzīmēti 377 grāmatu un periodisku izdevumu nosaukumi. Zemnieku vidū cītīgs krājējs bija Mārcis Meņgelis — saimnieks Kārļos, Drabešu muižas stārasts Jēkabs Vilips, Viļķenu saimnieku ģimene Eversī (šīs trīs dzimtas saistītas ar hernhūtiešiem). Kurzemē par tādu krājēju minēts mežsargs Puiga Lindē. Grāmatu krājums un lasīšana bija arī sociālā prestiža lieta. Tā Puiga lepojās ar grāmatās iemantotajām zināšanām, citi par viņu sprieda — pat «burvi tādām grāmatu gudriniekam nevarot vairs neko padarīt».

Dundagā 40. gadu sākumā 291 mājā saskaitītas 1884 dziesmugrāmatas, Neretā 1851. gadā vairāk nekā 300 mājās — 1565 dziesmugrāmatas. Vidzemē 1853. gadā 51 draudzē konstatēja 70 974 «svēto rakstu» eksemplārus, tātad visā Vidzemes latviešu daļā tādu varēja būt ap 100 000. Zemnieku sētu te bija ne vairāk kā 40 000. Desmit Vidzemes draudzēs var salīdzināt 1837. un 1853. gada datus, tajās 16 gadu laikā «svēto rakstu» eksemplāru skaits bija trīskāršojies (no apmēram 6500 uz 19 600). Bībele un sevišķi Jaunā derība bija tādā pašā cieņā kā dziesmugrāmata, tās reizēm lika pat mirušajiem līdzī šķirstā. Tāpat kā Bībele, lasītāju pārdomas rosināja arī bibelstāsti. Piebaldzēns A. Veispāls,

pārlasīdams G. F. Stendera «Mazu Bībeli», 1839. gadā atzīmējis: «Tā Veca Stendera gudrības grāmatiņa gan labi sarakstīta.» No Rātmindera komandita visātrāk izpirkto grāmatu vidū bija G. Manceļa (J. Baumaņa rediģētais) apjomīgais sprediķu krājums. Kādā K. K. Ulmaņa «Rokas grāmatiņā .. priekš zaldātiem» (1847) ieraksti vēstī, ka 1848. un 1849. gadā tā pārmaiņus piederējusi trim latviešu karavīriem — unteroficierim Jēkabam Kriskānam, Viļumam Kauliņam un Jurim Ģirtam.

Par arvien augošās moralizējošās lasāmvielas grupas popularitāti liecina fakts, ka apceres «Cilvēka sirds» 5000 eksemplāru tika izpirkts ļoti īsā laikā. Mācītājs R. Sulcs norāda, ka vairāk kārt iespiesto brošūriņu «Tas ar acīm redzēts ceļš uz debesīm» latvieši visvairāk lasot «to brīnišķīgu lietu labad», t. i., beletristiskās izdomas slāņa dēļ. Bet racionāli domājošiem grāmatiņas mistiskais apvalks nebija pieņemams. Kronvalda Atis vēlāk sūdzējās: «Manu domu attīstība daudzkārt sajaucās un viņu saturs maitājās, lasot toreiz izaudzināto latviešu grāmatiņu «Tas ar acīm redzēts ceļš uz debesīm».»¹ Kāds zemnieks vēstulē pateicas par T. Vilksa apceri «Medus lāsīte». No «mazām, pie lasīšanas derīgām grāmatiņām» (acīmredzot pamācīgajiem traktātiņiem) Ārlavas draudze 1838. gadā esot nopirkusi kādas 120, mācītājam tās vadākot līdzī bērnū pārklausināšanas braucienos. Taču arī mācītāju nīdējs Kaktiņš un viņa daudzie atkalpārdevēji izplatīja tieši šī tipa izdevumus. Pusreligiskajiem, pusliterārajiem rakstiem periodikā cītīgi sekoja G. Everss Viļķenos, tos izrakstīdams savā biežajā rokraksta sējumā. Tirzēnieti J. Sauso no periodikas interesējušas literarizētas pārdomas par ikdienas parādībām, arī viņš tās pārrakstījis sev. Bergmaņa audzēknis Ansis Riniķis, devies uz Ameriku ticības sludinātāja gaitās, vēstulē savam skolotājam 1848. gadā tomēr lūdza atsūtīt latviešu grāmatas, lai neaizmirstu dzimto valodu, un arī viņa nosauktās pieder pie šī paša didaktiski moralizējošā tipa.² Kāds H. Cēders Tomasa Kempenieša plašajā celsmes apcerē «Cetras grāmatas no pakalstaigāšanas Kristus» ierakstījis: «Viņa ir mans vadons visur bijis. 1846 uz Pēterburgu, 1847 uz Moskau, Rezan, Tambov, Varonž, Karkov, Kīv, Nikolai, Odesa, Konstantinopil. 1858 Koipenhāgen Dēnemark, Norvēgen galvaspilsēta Hristiānia un Bergen, Tronjem, Küll, Hamburg, Berlīn, Kēnigsberg.» Kas bija šis latvietis, kādās gan gaitās pa Eiropu no Bosfora jūras šauruma līdz Norvēģijas fjordiem viņu pavādīja minētais sējumiņš?

¹ Kronvalds A. Vēstule 1866 // Kopoti raksti. — R., 1936. — 2. — 273. lpp.

² LCVVA 5759. f. 2. apr. 390. l. 273.—274. lp.

Reliģiskās grāmatas apmierināja arī zinisko interesi (laikmeta gaumē — ar didaktisku ievirzi). Valtaiķu saimnieks J. Zīvers priecājās, ka izpildīta viņa senā vēlme: izdota kristietisma vēsture¹ latviski. Tai grāmatā «ir ko lasīt un lasīdamam asaras jānoslauka», viņš rakstīja avīzē. Satraucies par seno mocekļu stāstiem, Zīvers izdarīja secinājumu, ka nav ko gausties par jaunajiem laikiem. Ēverss sev izrakstījis Bībeles ģeogrāfijas ziņas, arī īstus ģeogrāfiskus datus, vēsturiskus nostāstus ar moralizējošu raksturu.

Skolās par mācīblīdzekļiem izmantoja gan speciāli tam sacerētas, gan arī citu tipu grāmatas. Trim Dunalkas skolām barons 1837. gadā uzdāvināja vienādus grāmatu komplektus — Bībeli un dziesmugrāmatu, ābece un lasāmgrāmatu, ārstniecības pamācības, Vecā Stendera un Girgensonas daiļdarbus, kopskaitā katrai 19 izdevumu 35 eksemplāros. Āraišu draudzesskolā lietoja Stendera «Augstas gudrības grāmatu» (1796), F. E. Stolla lasāmgrāmatu (1813), četras rēķināšanas grāmatas, F. Šāka dziedāšanas mācību (1848), kādu valodas mācību, vēstulnieku un dokumentu sastādīšanas paraugus (acīmredzot Spāga «Bērnu prieku», 1844). Šīs skolas bibliotēkā bija gan abas J. H. Cīgras dārzkopības grāmatas (1803, 1806), gan N. Hāgemeistera pamācība par palīdzību slīcējiem (1790). Saglabātajā Dikļu draudzesskolas grāmatu sarakstā līdz 1850. gadam ietverti 16 reliģiskās standartliteratūras un pamācību izdevumi, 7 ābeču, priekšrakstu, lasāmgrāmatu eksemplāri, 1 aritmētikas mācība, 2 dziedāšanas grāmatas, 4 darbi vēsturē, ģeogrāfijā, dabzinātnēs, 4 biogrāfijas, 1 medicīnisku padomu krājums, 8 daiļliteratūras sacerējumi, kopskaitā 57 sējumi. Taču trūkst hērnhūtiešu grāmatu (bet Dikļu skolotāji bija aktīvi brāļu draudzes locekļi), pretalkoholisma literatūras, Kaktiņa izdevumu, latviešu autoru mācīblīdzekļu, latviešu tulkotu stāstu. Acīmredzot bibliotēka tika vadīta konservatīvā garā. Turpretim Vecpiebalgas draudzesskolai 50. gados līdztekus mācībgrāmatām regulāri pirka gan «Latviešu Avīzes», gan arī «Pasauli un daudz no tā, kas pasaulē atronams».² Ir zināms, ka skolotājs Rātminders tur mēdzis bērniem lasīt priekšā «derīgas grāmatas».

Pie iecienītiem mācībliteratūras darbiem piederēja P. E. Šaca «Pirma lasīšanas grāmata». Kaut 1844. gadā tā tika iespiesta 1500 eksemplāros, 1846. gadā Rīgā bija atlikuši neizpārdoti tikai 197 eksemplāri, bet vēl pēc gada otrais iespiedums iznāca 5250 eksemplāros. Ulmaņa rēķināšanas grāmata ar «tāpelītēm» (1831) bijusi ilgi visās Vidzemes un daudzās Kurzemes skolās, bet Rātminders tirgošanai to pieprasīja vēl papildus.

¹ Kristīgas baznīcas stāstu grāmata. — Jelgava, 1853.

² Vecpiebalgas draudzesskolas grāmata. FB RM «Kaudzītes R. un M. 58».

Populārzinātniskā literatūra darbojās patstāvīgāk nekā skolasgrāmatas. Izsenis svarīgākajam populārzinātniskajam darbam — Stendera «Augstas gudrības grāmatai» tagad bija pienācis triumfa laiks. Tā atradās Rātmindera komandītā, to jaunībā lasīja Kaudzītes Reinis līdz ar citiem piebaldžēniem, pazina Bērzsīpeles amatnieks K. Kundziņš. A. Pumpura dzimšanas laikā daži viņa apkārtnes grāmatnieki «Augstas gudrības grāmatā» apguva un vēlāk propagandēja heliocentrisma uzskatu, kaut sadurdamies ar ļaužu neticību. Turpretim kādā 40. gadu kompilatīvā rokraksta grāmatā iestrādāti fragmenti no agrāka — ne Stendera — latviska tulkojuma, kuram izmantots tas pats «Augstas gudrības grāmatas» vāciskais pirmavots. Bez tam šim kompilatoram noderējuši A. Velliga ģeogrāfiska satura raksti no avīzes «Tas Latviešu Ļaužu Draugs» 1837. gada gājuma, Berkholca «Ziņas par krievu ķeizera valsti» (1839) un vēl kādi sīkumi no minētā laikraksta. Visvairāk viņš izrakstījis ziņas par Krieviju, arī Latviju — tātad ar savu, kaut ne konsekventu orientāciju. Šī pati tematika īpaši interesējusi arī piebaldžēnus: no Rātmindera pirmajām četrām galīgi izpārdotajām grāmatām divas bija K. F. Launica Krievijas vēsture (1829) un K. Šulca «Kurzemes stāstu grāmata» (1832). Taču 50. gadu sākumā to visu, šķiet, pārspēja Kreivalda «Pasaule» Šulmaņa tulkojumā. Par tās vienreizīgo efektu stāsta Kaudzītes Reinis. Noprotams, ka šī grāmata viņa dzimtajā ciematā tika lasīta desmitām reižu, bija vai no galvas zināma, tomēr vietas par apbrīnojamiem cilvēka roku un prāta veikumiem arvien atstāja lielu iespaidu. Drīz vien «Pasaules» pirmo laidieni vajadzēja iespiest vēlreiz. Pēc pāris gadiem populāras kļuva «Latviešu Avīzes» ar Krimas kara korespondencēm. Līdztekus kā avižziņu paskaidrotājas izplatījās arī R. Šulca «lantkārtes» un «landkaršu izstāstīšanas».

Tā ziniskās literatūras patēriņā redzamā vietā izvirzījās populārzinātniska lasāmviela. Tas nozīmē, ka sabiedrībā auga nevis no augšas uzspiesta vai izglītības prasību diktēta, bet spontāna, neobligāta interese par pasauli un tās notikumiem.

Ista priekšstata izveidošanai par praktiska satura grāmatu popularitātes apjomu trūkst pietiekamu ziņu. Leitāna «Darbu rullis» (1842) pēc sešiem gadiem tika daudzīnāts par tiktāl pazīstamu, ka tam uzteikšanas vairs nevajagot. Kalendāri noderēja gan par darba instrumentu (īpašnieku saimnieciskie vai amata ieraksti), gan par informācijas uzkrājēju (ziniski ieraksti ar vēsturisku, ģeogrāfisku saturu); tātad tajos iedīgļa veidā parādījās uzzinlīteratūras specifiskās funkcijas. Pretalkoholisma brošūras un raksti ļoti veicināja, ja arī ne ierosināja atturības kustību zemnieku vidū. Kaktiņš stāsta, ka viņš ar palīgiem nopircis 400

Dēbnera brošūras «Ziņas par sātības biedrībām» (1837) eksemplāru un izdāvinājis tos pa mājām. Iespiestais vārds esot izrādījies efektīvāks nekā «tā apkārtiešana» (mutvārdu propaganda). Mazsalacieši esot brošūru izvadājuši arī citās Vidzemes draudzēs, tā guvusi lielus panākumus.

Daīlliteratūrā nozīmīgs vēl bija vecais mantojums. Pumpurs bērņībā labprāt lasījis Vecā Stendera pasakas. Viņa «Ziņu lustes», kā liecina vairāki literāti, joprojām bija iemīļotas. So popularitāti acīmredzot veicināja ne tikai teksta sociālpsiholoģiskās kvalitātes, bet arī dziedamība: no vairākām pusēm atskanēja ierosinājumi izdot ziņu notis.¹ Dinsbergs otrreiz pārslasīja Zalcmaņa—Jaunā Stendera «Auzānu Ernestu» un izdarīja nozīmīgus secinājumus: ikviens neatkarīgi no kārtas piederības var tapt par krietnu un ievērojamu cilvēku. Abu Stenderu popularitāti nesasniedza neviens 30.—50. gadu vācu tautības rakstnieks. Pēdas bija atstājuši arī agrākie Lundberga un Girgensonu tulkotie stāsti, kas katrs izrisina kādu nopietnu sabiedrisku ideju, turpina Stendera kursu uz lasītāju intelektuālu attīstību, ievada viņus civilās sabiedrības mehānismā. Tā Cokes — Lundberga «Ciems, kur zeltu taisa» (1830) piederēja pie Rātmindera komandita visvairāk lasītajām grāmatām. Tāpat no Rātmindera labi pirka abus Lundberga tulkotos Šmida stāstus «Kā Indriķis no Ozolkalna pie Dieva atzišanas nāce» (1834) un «Pēters jauns vientulis» (1836). Arī Kampes — Girgensonu «Robinsonu Krūziņu» (1824) Rātminders pats bija lūdzis no izdevēja.

Maz būs grāmatu latviešu valodā, kas popularitātes ziņā varētu līdzināties Šmida «Grāfa lielmātei Genovevai».² To bērņības atmiņās piemin daudzi literāti, visspilgtāk Kaudzītes Matiss. Kad «Genovevas» pirmais izdevums trijos gados bija izpirkts, Leitāns otrā izdevuma ievadā ieteica dot grāmatu lasīt visam pagastam, ja katram pašam iegādāties nebūtu iespējams. No vācu valodas «izgudrēto» populāro «skaisto stāstu» dēļ Leitāna vārds kļuva tautā pazīstams. Bet par drauga Cirīša tulkojumu (Konsjansa «Jauna nekrūta līgaviņa») Leitāns savukārt apsveikuma dzejolī raksta: «Ko lasītu latvieši ar kāribu tādu / Kā nekrūša līgaviņu?»

Avižu korespondents P. Štrauhmanis ar rakstu 1845. gadā iejaucās strīdos par latviešu spēju uztvert literatūru. Latvietis

¹ Sāks B. Vēstule 1845 (FB RM LDB 5492, 174); [Vāgners F. V.] V-r. Par kādu jaunu grāmatu // Latv. Avīzes. — 1846. — № 20.

² Jaunizdevums grāmatā: Leitāns A. Autobiogrāfija; Grāfa lielmāte Genoveva. — R., 1980. — 47.—191. lpp. Sk. rakstu: Limane L. Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā // Grāmatas un grāmatnieki. — R., 1985. — 138.—145. lpp.

labprāt lasot stāstus, kur «taisna, godīga mīlēšanās ir aizņemta», morālus un smieklu stāstus, kad tik labas mācības. Netikami viņam esot jaunmodes saldumi mīlestībā — roku bučošana, «knaksterēšanās», «šmeiķelēšanās» (lakstošanās). Pārlicka didaktika gan arī atbaidot. Cits vērtētājs — mācītājs J. G. Bitners — kādā vēstulē 1843. gadā izsakās: «Latvieši ir ļoti nemierā ar tiem bērnišķīgajiem jokiem un anekdotēm, ar ko pildītas viņu grāmatas un laikraksti; viņi tos tur par «niekiem», un viņiem taisnība.» Abi vērojumi liecina par zināmu lasīšanas kultūru, par domājošiem, daudz lasījušiem cilvēkiem, kam ir savi, kaut vienkārši dzīves un literatūras kritēriji.

Mūsdienās viens no svarīgākajiem lasāmvielas izvēles motīviem ir autora personība, lasītāja iepriekšēja informētība par to. Tolaik, cik var vērot, šim faktoram bija daudz mazāka nozīme; vērtējumu izšķīra darba saturs, un tikai nopietnākie lasītāji pievērsa uzmanību autora (tulkoātāja) vārdam. Zīmīgi, ka citzemju autorus grāmatās vispār nenorādīja.

Stāstus vienlīdz lasīja visu vecumu cilvēki. Daudzus izdeva atkārtoti vēl ilgu laiku. Šo grāmatu popularitātes cēloņi — autoru un tulkoātāju skatpunktu atbilstība tā laika sabiedrības gnozeoloģiskajai struktūrai (piemēram, personības orientēšana mainīgās dzīves peripetijās, skatījums caur sentimenta prizmu), Vēstījums spēja satraukt iztēli patīkamā uzbudinājumā, izklaidēt. Ne maza nozīme bija prasmei stāstīt, interesantai literārai formai, «robinsoniādes», atpazīšanas un līdzīgiem motīviem, spilgtiem t. s. pārbaudes romāna metiem. Iracionālais moments sekularizējās aizkustinājuma un pacilājuma pašvērtībā. Stāstu pakāpenisko beletrizēšanos zīmīgi raksturo pārmaiņas apakšvirsrakstos: sākumā parasti — «par mācību», vēlāk — «par prieku un mācību», beidzot vienkārši — «jauks stāsts».

Šis stāstu grāmatas atbalsoja sadzīves un sabiedriskā noskaņojuma tonalitātes pārmaiņas, bija solis no arhaiskās zemnieku pasaules uz jaunlaiku pilsonisko pasauli.

2

Lasīto grāmatu masā un lasīšanai patērētajā laikā, protams, pārsvarā vēl bija reliģiskā literatūra. Taču viss iepriekš par ziniskās un daīlliteratūras recepciju sacītais noteikti liecina, ka laicīgās grāmatas nozīme pastāvīgi palielinājās. Vispārpazīstamais Valdemāra apgalvojums par ļaužu aizspriedumiem pret laicīgo lasāmvielu («Vārdi par grāmatām», sarakstīti ap 1850. g., publicēti 1853. g.) bija gan godīgi domāts, tomēr vienpusīgs. Būtiskākais jaunums lasīšanas kopainā — spējā visu

veidu neobligātās, neceremoniālās literatūras ienākšana ikdienā. Tas norāda, ka lasītāju attieksme pret grāmatu vērtās aktīvāka, iniciatīvāka. Šī lasāmviela ir arī tā grāmatu repertuāra daļa, kas visvairāk veicina interesi par grāmatu, visvairāk veicina lasītāju auditorijas, publikas veidošanos.

Līdz mūsdienām nonākušās ziņas rāda, ka lasītāji sāka grāmatu un dzīvošanu tai līdzīgi izjust par nepieciešamību. Valtaiknieks Zivers, atsaucoties uz Valdemāra nereliģisku grāmatu un bibliotēku propagandu, šo nepieciešamību formulējis sava laika jēdzienu valodā — lasīšana esot laicīgas un mūžīgas labklājības pamats. Jau 30. gadu sākumā, latviskojot Čokes «Ciemu», Lundbergs stāsta sižetā no sevis iepina kopējas sabiedriskas bibliotēkas iekārtošanu ar laicīgām grāmatām. Tāds iestarpinājums varēja būt loģisks tikai tad, ja grāmatas jau bija kaut cik populāras tautā. Vajadzība pēc grāmatām izpaudās lasītāju sākotnējā atsaucībā visām jaundibinātajām bibliotēkām, par kādu vēstī laikrakstu korespondences. Leitāns 1852. gadā apsveikumā iespiedējam Hartungam nepārprotami raksta: «Kas ir tās krievu tabeles / Voi ziņu peršiņi / Un šādas tādas biļetes, / Ko prasa vācieši, / Pret grāmatu, ko latvieši / Sev pirkt arvien ir kāriģi?»

Tādās vēl mazstrukturētās sistēmās, kāda tolaik bija topošā latviešu jaunlaiku sabiedrība, īpaši jūtama vajadzība pēc informācijas — izturēšanās orientiera. Lasīšana tad nu uz intelektuāliem vai emocionāliem pamatiem ievada indivīdu plašākos sociālos kopsakaros, anticipē sociālas un emocionālas situācijas. Zīmīgs ir Kaudzītes Maīsa stāstījums, kā ļaudis Genovevu un tās dēlu Ciešulīti arvien nostatījuši par uzvedības paraugiem. Vairojās tā literatūra, ko lasa bez spiediena no malas, bet neuzspiesta literatūra jo vairāk ietekmē recipientu vērtējumus un nostādnes, arī domāšanas stilu, loģisko kultūru. Lasīšana bija kļuvusi par sociālu fenomenu, par noteiktu garīgās aktivitātes veidu.

Sākoties plašākai sabiedriskai dzīvei jaunās formās, vienlaikus attīstoties individuālajam «es», šajos pretstatīgajos procesos Latvijā līdzās senajam folkloriski patriarhālajam un jaunākajam reliģiski didaktiskajam garīgās dzīves slānim formējās civilās sabiedrības pastarpinātā apziņa. Paplašinājās vide, kuras eksistencē intelektuālajai pusei bija arvien lielāks īpatsvars, vide, kas spēja kļūt par jaunas kultūras iedarbības objektu. Iepriekšējā perioda nodaļā ieskicētais šķirtnes sākums starp «vecu» un «jauno» sabiedrību tagad noveda pie tvirtāk formulējamiem atšķirīgiem lasītāju tipiēm.

Joprojām dzīvoja vecā kaluma lasītāji, kas reliģisko grāmatu cienīja kā svētumu un neaizgāja tālāk par tās dogmām. No šī tipa atzarojās cits, kas grāmatā meklēja idejas, vērtējumus par

laikmetu (t. i., meklēja ideoloģisko slāni). Tieši no šiem lasītājiem izauga lielo sabiedrisko kustību dalībnieki. Tālāk — lasītājiem ar mobilāku psiholoģiju patika beletristika, jaunā populārzinātniskā literatūra (brāļu Kaudzišu, Pumpura bērības apkārtne). Viņi tvēra galvenokārt sociālpsiholoģiski formējošo informācijas daļu. Beidzot, no citiem atšķirīgi lasītāji bija intelligenci — problēmu risinātāji, ideju ražotāji, kas šai darbībai atbalstu guva caur grāmatu cittautu sociālajā un garīgajā pieredzē.

No ieskicētā lasāmvielas izplatīšanās mehānisma, no minētajiem datiem par grāmatu popularitāti un uzkrāšanos, par grāmatu apdares kultūru var secināt, ka jau eksistēja latviešu lasītāja publika. Tā pēc savām īpatnībām atbilda lasītājas publikas raksturam 19. gadsimta Eiropā — nenoslēgta, anonīma. Tai piemita lasītājas publikas galvenās iezīmes: kopēja lasāmviela, kas spieda risināt vienas un tās pašas problēmas, vērtēt tos pašus autorus, idejas, t. i., veidot sabiedrisko domu; prasība pēc lasīšanas padomiem un literatūras sarakstiem līdz pat operatīvam bibliogrāfiskam dienestam; ekstensīva lasīšana; teksta uztveres iemaņu sistēma — lasīšanas kultūra; daudz lasījušo cilvēku īpašais prestižs.

Latviešu lasītāja publika 30.—50. gados bija potenciāla kultūras vērtību radītāja. Piemēram, no daudzām dzimtām, kam Kaktiņš pārdevis grāmatas, vēlākās paaudzēs cēlušies ievērojami darbinieki.¹ Iepriekš minētie grāmatu krājēji Meņģelis, Vilips, Everss vēlāk piedalījās antifēdālās rokraksta literatūras pavairošanā un izplatīšanā.

Lasītājā publikā bija arī šaurāks kodols. Latviešu autoru tonis avīzēs ir tāds kā sarunā ar pazīstamu draugu pulciņu, viņi atsaucas uz iepriekšējiem rakstiem, cer, ka uzrunātie gaida līdzīgus darbus un ka tos savā starpā pārrunās. Šo kodolu varbūt (tāpat kā darija 19. gadsimta otrajā pusē) var apzīmēt ar nosacītu izteicienu — «avižu lasītāji». Šis kodols bija pirmais, kas uztvēra intelligentu raidītus ideju impulsus. Tajā veidojās rakstīšanas tradīcijas, atziņu komunicēšanas iemaņas. Taču, piederdami pie zemnieku kārtas un zemākajiem pilsētnieku slāņiem, arī «avižu lasītāji» nebija elitāri norobežojušies no pārējās sabiedrības.

Lasītāja publika ir gan literārās darbības objekts, gan arī tās stimulators. Abu šo aspektu dēļ latviešu lasītājas publikas tapšana bija nepieciešams priekšnoteikums augstāka tipa grāmatniecības izveidei nākamajā periodā.

¹ Grafīks A. Daugulis, gleznotājs Ā. Alksnis, mikrobiologs E. Zimmers, dzejnieks K. Daugulis, rakstniece M. Pēkšēna, rakstnieks K. Kalniņš, revolucionārais demokrāts P. Balodis, daudzi skolotāji.

Kā iepriekš aprādīts, pārrunātā divdesmitgade bija kopīgu pasākumu, inteligences konsolidēšanās, latviešu pašapziņas un sabiedriskās iniciatīvas pirmā kāpuma laiks. Latviešu sabiedrība ar savu iniciatīvu sāka piedalīties grāmatniecības svarīgāko nozaru (religiskās un laicīgās lasāmvielas, mācību un populārzinātnisko darbu) intelektuālajā ražošanā, literatūras bezmaksas ieplūdē, tirdzniecības sistēmas zemākajos posmos, sabiedrības informēšanā par novitātēm, īsi — visās grāmatniecības cikla jomās. Vēl vairāk — lasītājā publikā pastiprinājās lasāmvielas izvēles iniciatīva, lasīšanas ierosmes. Tā kā izdevēji peļņas nolūkos centās izdabāt pircēju vēlmēm, tad latviešu lasītāji ar savu pirktspēju un gaumi sāka ietekmēt grāmatu produkcijas repertuāru.

Ierosījās pat latviešu grāmatzinātniskās domas aizmetņi. Intelligenti rakstos izteicās par grāmatas uzdevumiem. Tos viņi skatīja plašā diapazonā: no dzīves padomdevēja (Dinsbergs) un kultūras līmeņa cēlēja (Cimze, Šūlmanis, Caunītis) līdz personības sociālās emancipācijas līdzeklim (Valdemārs).¹

Latviešu sabiedrības iniciatīvas sākums visās grāmatas eksistēšanas un izlietošanas stadijās ir būtiskākais 19. gadsimta 30.—50. gadu grāmatniecības fakts, laikmeta dominante. Šādos apstākļos sākās jauna pašu dzīves vajadzību un vērojumu ierosinātu ideju izstrādāšana inteligencē un cirkulācija lasītājā publikā.

Vilnis ceļas

«Tāpēc esi latviets dzimis,
Ka būs dzīvot tautas dēļ.»

J. Ruģēns

Pirmo latviešu inteliģentu — neseno dzimtcilvēku un dzimtcilvēku dēlu — izglītība un sociālais statuss viņus disponēja uz citādu lasīšanu nekā, piemēram, reliģiskās celsmes meklētājus vai, no otras puses, zinātniekus. Šāda literāta lasīšanas mērķis bija apgaismība, universālu zināšanu ieguve. Lasāmvielas izvēles iespējas viņiem bija lielākas, cittautu literatūra pieejamāka, intereses daudzpusīgākas nekā pārējai latviešu lasītāju masai. Izglītība viņiem deva dziļāku patiesas cilvēka vērtības un cieņas izpratni, atskārsmi par savu īpašo apgaismotāja pienākumu iegūtās atziņas paust citiem, deva lielo atbildības sajūtu un arī patīku rakstīt. No tam arī literāro paņēmieni izkopšanās, literāro formu stabilizēšanās, arvien lielāka uzmanība pret va-

¹ Uzskati par grāmatas uzdevumiem sīkāk iztirzāti Lg 136.—137. lpp.

lodu. Inteligentu raksti uzrunāja ne vairs šauru korporāciju (kā, piemēram, agrākie hernihūtiešu sacerējumi), bet plašāku sabiedrību, publiku.

Literāri aktīvai intelīģencei ir īpaša loma lasīšanas vēsturē. Informāciju, kas iegūta, pašiem izglītojoties un lasot, šie literāri ar saviem rakstiem pārraida tālāk sabiedrībā; viņi ģenerē jaunas idejas, ko tāpat nes plašumā. Tādējādi kvalitatīvi paplašinās visas sabiedrības lasīšanas loks — inteligēnti it kā dodas izlūkos, apgūst jaunas jomas, paver jaunus apvāršņus. Tāpēc paštautas intelīģences izveidošanās 19. gadsimta 30.—50. gados latviešu lasīšanas vēsturē bija kvalitatīvs pavērsiens.¹

1

Ko tālaika latviešu intelīģenti lasīja paši? To noskaidrot palīdz kā biogrāfiskās ziņas, tā viņu rakstu analīze.

Liekas, ka ikviens no viņiem sāka dzimtajā valodā ar reliģisko standartliteratūru. Cilvēki, kam bija plašāks apvārsnis, sekoja visai latviešu grāmatniecībai. Zemniekam Puigam esot piederējušas pat retas, senas latviešu grāmatas. Ar hernihūtiešu rok rakstiem saskārās Kaktiņš, Leitāns, Rīgas pareizticīgo skolas audzēknis Jānis Līcis². Sabiedriski politisko rok raksta publicistiku pazina Dinsbergs, Everss, Leitāns, Ruģēns, droši vien arī Lepevičs.

Vācu avīzes, populārzinātniskā un praktiskā literatūra sniedza daudzpusīgu informāciju — praktisku (sevišķi Leitānam, Lepevičam), dabzinātnisku un ģeogrāfisku (Dinsbergam, Leitānam, Lepevičam, Sūlmanim), vēsturisku (Mālbergam, Dinsbergam, Līventālam, Ruģēnam), biogrāfisku (Leitānam, Līventālam, Dinsbergam, J. Rātminderam). Amerikas nēģeru verdzības tematika satrauca Dinsbergu, Leitānu, Mālbergu, Valdemāru.

Ar vācu zemākas nošķiras daiļliteratūru — anekdotiskiem nostāstiem, «tautas grāmatām» un to literāriem izstrādājumiem, ar didaktisko literatūru bērniem, sentimentālo dzeju — darbojās Dinsbergs, Leitāns, Lepevičs, skolotāji Cirītis, M. Janovskis, J. Kānbergs, T. Klemenss, E. F. Sēnbergs, bet arī Juris Alunāns.

Cittautu (pirmām kārtām vācu) «lielo» literatūru lasīja, šķiet, daudzi intelīģenti, bet tās nozīmīgais pasaules uzskata veidoša-

¹ Šī pavērsiena analīze ar daudzām detaļām — Ag.

² Ar pseidonīmu Indriķis Straumīte krieviski publicējis «Pareizticīga latvieša piezīmes» (1868) — 40. gadu situācijas un nemieru asu publicistisku analīzi.

nas potenciāls ne visiem bija uztverams. Aktīva attieksme pret to vērojama starp literātiem ar augstāku (ģimnāzijas, semināra, universitātes) izglītību. Alunāna interesēs bez klasiķiem ietilpa arī nesenā nemierpilnā vācu rakstniecības viļņa dzejnieki, kas nepavisam nepiederēja pie Baltijā oficiāli atzītā izglītības loka, drīzāk tā bija «nevēlama», dumpīga literatūra. «Lielo» rakstniecību cienīja arī viens otrs inteligēnts ar niecīgu skolas izglītību — Dinsbergs, Līventāls, J. Rātminders.

Vācu ziniskajā un zinātniskajā grāmatniecībā latviešu inteligēntus visvairāk interesēja sacerējumi par Latviju, tās vēsturi, par latviešiem. Šādu darbu apguves pēdas manāmas gandrīz katra literāta rakstos. Alunāns jaunībā esot izlasījis un vai no galvas zinājis visu, kas vien par Latviju un latviešiem bijis publicēts. Merķeļa darbus pazina vismaz brāļi Dinsbergi, Everss, Leitāns, Lepevičs, Līventāls, Mālbergs, Ruģens.

Skolotāju semināru audzēkņiem vajadzēja lasīt profesionālo pedagoģisko literatūru, pilsētas skolās un ģimnāzijās — mācīties vairākas senās un jaunās valodas, universitātes studenti (K. Biezbārdis, Pēšs, Sūlmanis, mediķis J. Bārs) ieguva plašu skatu slavenajā Tērbatas bibliotēkā. Speciālo literatūru lasīja vai nu atbilstoši savai profesijai, vai personiskajām interesēm, uzzīņu un enciklopēdiskos izdevumus — nereti pašizglītības nolūkos.

Zīmīgi, ka laika distance, ar kādu latviešu inteligēnce iepazīna vācu jaunizdevumus, bija samērā neliela, daži tulkojumi parādījās jau gadu, divus vai trīs pēc vācu pirmpublicējuma. Kaut mazākā mērā, latviešu inteligēnti pazina vairāku citu tautu literatūras darbus tieši, bez vācu tulkojuma starpniecības — krievu, poļu, igauņu, franču, sengrieķu, latīņu.

Progresīvāko literātu uzskati strauji evolucionēja. Protams, tas nenotika tikai lasīto darbu ietekmē vien, taču bez šīs literatūras tas nebūtu iespējams.

30. gados un 40. gadu sākumā nozīmīgākie darbinieki vēl virzījās it kā katrs pa savu atšķirīgu ceļu. Kaktiņa krasie pretmuižnieciskie uzskati veidojās, konfrontējot luterānisko mācību ar sociālo netaisnību. Turpretim Cimze bagātīgās, sociāli vērtīgās personības ideālu smēlās vācu progresīvās pedagoģiskās domas pacēlumā. Līventāls dzejā sāka ielūkoties savas tautas drūmajā pagātnē, nesaudzīgi atklādams sociālās pretrīšības. Ruģens šos Līventāla jautājumus izstrādāja tālāk, izveidojot patstāvīgu nākotnes programmu. Tobrīd tātad dominējošos inteligēntus visvairāk nomāca tautas pakļautais stāvoklis, bet viņu nostājas izejas punkts atradās individuālās ētikas jomā — cilvēciskais godīgums.

40. gadu pirmajā pusē un vidū inteligēnces uzmanība vairāk pievērsās kulturālas dabas, garadzīves faktoriem. Dinsbergs iz-

prata zināšanu nozīmi autonoma parādību vērtējuma tapšanā, avižu rakstos un dzejoļos pievērsās tautas garīgās attīstības jautājumiem pagātnē un tagadnē. Leitāna uzmanības centrā ievirzījās pilsoniskas sadzīves un personības izkopšana, ētikas problēmas. Valdemārs bija izveidojis renesansiski brīva, varena un varoša cilvēka koncepciju, cilvēka, kura vērtību nosaka tikumība un darbs (nepublicētais dzejotums vācu valodā «Daba un cilvēks»¹). Kultūras cilvēka stāju un principus savā mācītāja darbībā realizēt tiecās agri mirušais Pešs. Tā vienlaikus vairākiem darbiniekiem literatūra pavēra skatu uz humānu, cildenu cilvēka ideālu, uz viņa nozīmīgumu.

Jauns ideoloģiskās attīstības vilnis uzsitās 40. gadu beigās, pieņēmas spēkā 50. gadu pirmajā pusē. Tas raksturīgs arī ar ciešākiem kontaktiem starp inteliģentiem. Valdemāra ideālcilvēks «300 stāstos» ārdīja nost kārtu ierobežojumus, nostājās pret aizspriedumiem un muļķību. Valdemārs pats metās lauzt Baltijas apstākļu šaurību praktiskā darbā, organizēdams Ēdolē biedrību, bibliotēku, kori. Domas spriegums sevišķi pieņēmas spēkā Dundagā. Tur Mālbergs, iepazīnis Merķeli, kļuva par dedzīgu patriotu, E. Dinsbergs atgriezās pie sociālo pretišķību jautājumiem, K. Dinsbergs nobriedināja nelokāma antifeodāla cīnītāja stāju, J. Bārs, uzstājies runā pret pārvācošanu, sarāva saites ar mācītāju Latviešu literāro biedrību. Pedagogu drošākās domas par tautas spēju nākotnē attīstīties noveda Caunīti pie krasa uzbrukuma pārvācotājiem (referātā skolotāju konferencē). Savukārt Lepevičs rakstu krājumā «Draugu vaiņaks» pārmeta mācītājiem centienus ierobežot zemnieku izglītību. Šai izdevumā iezīmējās latviešu inteliģences uzskatu diferencēšanās, kas bija neizbēgama tik straujas attīstības norisē. A. Spāģis, E. Dinsbergs, Valdemārs krājumā rakstos ieskicējuši jaunlaicīgas personības apveidu, kas gatava dzīvot pilnvērtīgu dzīvi. Turpretim E. F. Šenbergs, K. Šenbergs, M. Fitiņš (Vītiņš) stāvēja klerikālās pozīcijās.

Perioda beigu cēlienā progresīvās inteliģences uzskatos saistījās divas agrāk patstāvīgas līnijas: vispārcilvēciskie ideāli un savas tautas vēstures un attīstības apjauta; vienlaikus sākās aktīva sabiedriskā darbība — kaut lokālos mērogos (Valdemārs, Spāģis) un tautas brīvas attīstības ierobežotāju kritika — kaut atsevišķos jautājumos (Caunītis, Lepevičs, Alunāns).

30.—50. gadu literāti izveidojās par fronti, ko vienoja kopīga idejiskā attīstība, kopīgi risināmi uzdevumi. (Baltijas vācu mācī-

¹ Pirmpublicējums: No Latvijas Valsts bibliotēkas rokrakstu fondiem: K. Valdemāra poēma «Natur und Mensch» // Daiļliteratūra latviešu grāmatniecībā: Bibliotēku zinātnes aspekti / Latvijas Valsts b-ka. — R., 1991. — 116.—159. lpp.

tāji to intuitīvi nojauta vai pat skaidri izprata, sākās «apšaude» sīku polemiku veidā.) Kopumā latviešu progresīvā inteliģence izstrādāja jauna, samērā sazarota ideju kompleksa pirmos metus, kaut arī brīžam neskaidrus, nekoncekventus, nepilnīgus.

2

Ko no šī ideju kompleksa latviešu autoriem izdevās novadīt pie lasītājiem?

Gan laikrakstos, gan rokraksta grāmatās viņi pieskārs vēstures tematikai. Atšķirīgi vērtēdami brīvo senatni pirms vācu ierašanās 13. gadsimtā (Līventāls, Dinsbergs drūmās krāsās, Ruģēns un Mālbergs jūsmīgi idealizētā gaismā), visi bija vienprātīgi iebrukuma, latviešu paverdzināšanas un dzimtniecības nosodījumā. Atkal un atkal to atgādināja Everss, 1849.—1851. gadā trīs reizes ar roku pārrakstīdams J. Pulana «Stāstu tās latviešu tautas», Dinsbergs — nepublicētajā ievadā tulkojumam «Toms un Evangeline», Līventāls — avižu dzejā.

Literāti it kā klusēdami bija vienojušies propagandēt progresā ideju. Ruģēns apceri «Ar acīm redzēts ceļš uz Vidzemes debesīm» balstīja uz filozofisku nenovēršamās attīstības izpratni. Vieni progresu saskatīja prāta valdonībā, gara gaismas ausmā (piemēram, Šulmanis «Pasaules» priekšvārdos), citiem augšupejas pazīme bija latviešu izvirzīšanās sabiedrības augstākās kārtās.

Par būtisku progresā veicināšanas uzdevumu inteliģenti uzskatīja pasaules tautu kultūras pieredzes pārņemšanu latviešu vidē. Populārzinātniskie rakstiņi, Lepeviča un Šulmaņa grāmatas sniedza daudz ziņu, avīzēs un grāmatās tik iemīļotie nostāsti ļāva ieskatīties jaunlaiku sadzīves formās. Starp literatūras darbiem, ko publicēja latviskos tulkojumos, nozīmīgākā bija klasika (avīzēs — Ovidijs, Šillers, J. V. Gēte, G. A. Bīrgers, R. Bērns) un vācu «tautas grāmatu» literārie pārstrādājumi. Tie abēji ir vispārsaprotami ziņu avoti par attiecībām starp cilvēkiem, starp cilvēku dzīvi un vēsturiskajiem apstākļiem. «Pasaulē» sākās iepazīšanās ar citzemju izciliem tēlotājmākslas un arhitektūras šedevriem. Formējās pirmie priekšstati par zinātni un zinātniekiem.

Starp faktoriem, kas nosacīja personības veidošanos, literātiem vistuvākie bija skolu jautājumi. Nereti viņi vēl bija spiesti lasītājiem pierādīt, ka cilvēka garaspējas nav atkarīgas no viņa piederības kādai kārtai (Dinsbergs un J. Rātminders darbos par Valentīnu Divālu). Izglītošanās mērķis vienu skaidrojuma bija — sasniegt citzemju kultūras līmeni, citu — celt personības vērtību, godu un labklājību. 50. gados sāka runāt par pedagoga augsto

misiju, par viņa uzdevumiem sabiedrībā. Izglītības nebūšanu cēloņus daži saskatīja zemnieku nabadzībā, bet anonīmais rokraksta brošūras «Par skolu» autors pietuvojās īstajam cēlonim — baznīcas, mācītāju (un tamlīdz — muižturu) noteicēju stāvoklim skolu lietās.

Gandrīz vai naivi ticēdami labas pamācības spēkam, visi rakstītāji propagandēja grāmatu lasīšanu. Sai sakarā īpaši jāmin Valdemāra vērienīgie «Vārdi par grāmatām» (iespiesti kā ievads «300 stāstiem»). Saprātīgs, racionāls dzīves veids, autori apgalvoja, ir pavisam reāls un iespējams.

Personības humanizēšanā literāti visvairāk spēja darīt ar daiļliteratūru. Katrs atsevišķais sacerējums gan sniedza viennozīmīgu risinājumu, aiztaupot lasītājam izvēli. Tomēr visas literatūras kopums nebūt tik viennozīmīgs nebija, pozitīvo īpašību «katalogs» atbilda pārejas laikmeta daudzveidīgajām situācijām. Stāstu grāmatu centrā — jauna tipa personība, patstāvīga, ar pašas izstrādātu vērtību orientāciju. Daiļliteratūra kalpoja vispārpsiholoģisku priekšstatu izplatīšanai. Līventāls, Dinsbergs, Sūlmanis sāka sistemātiski kopt individuālo jūtu dzeju (avīzēs). Jaunlaicīgu vaibstu personības koncepcijā ievilka prieka cildinājums. To teorētiski pamatoja Valdemārs: priecīgs un laimīgs cilvēks ir arī ētiski vērtīgs («Draugu vaiņaks»). Cita jauna līnija dzīves izjūtā iezīmējās ar piedzīvojumu, kas rūda individu («Pasaules» raksti par drosmīgiem, zinātkāriem ceļotājiem).

Legālajā presē vai grāmatās nevarēja atklāti runāt par sociālajiem spaidiem, par netaisnīgajām agrārājām attiecībām, kuras skaidri apzinājās visi progresīvie literāti. Toties rokraksta publicistika apsūdzēja valdošās šķiras pilnā balsī. Ruģēns žēlojās, ka zeme — latviešu «iemantojama tiesa ir svešiem rokās», ar dzelīgu ironiju attēloja tiesu atkarību no muižniekiem. Kaktiņš savos rokrakstos nesaudzēdams uzbruka «augstniekiem», kas tik gudrojot, «kā labāki varēšot tos nabagus un apakšniekus spiest», kritizēja likumu un tiesu netaisnīgumu no spēkā pieaugošās zemniecības pašapziņas pozīcijām. Līventālam pat izdevās avīzē nopublicēt dzejoli «Liekulis» par sludinātāju (t. i., garīdznieku), kas nīst patiesību. Dinsbergs, Kaktiņš, Ēverss (pārrakstīdams Pulana «Stāstu») rokrakstos asi pārmeta mācītājiem, ka viņi turas kungu pusē.

Ātri vien izkristalizējās kārtu sociālās vienlīdzības ideja. Leitāns bieži rakstos un nepārprotami skaidri grāmatā «Stāsti pār to kristīgu dziesmutaisītāju Georg Neimark» (1846) sludināja atziņu, ka kārtas esot «ar prātu nesanākdama lieta», tā ir pamatdoma vairākiem nostāstiem «300 stāstos», arī tur ievietotajā spilgtajā Lepeviča alegorijā «Milzenu paijas». Kārtu vienlīdzības

ideja Latvijas toreizējos apstākļos, kur «zemnieks» un «latvietis» bieži vien bija sinonīmi, savijās ar prasību pēc tautu vienlīdzības. Šo prasību it kā balstīja kolonizācijas un verdzības šausmu apraksti, ko avīzēs, rakstu krājumos, rokrakstos publicēja Leitāns, Dinsbergs, Mālbergs, Lepevičs.

Attieksmē pret tautas protesta kustībām intelīģenti nebija vienprātīgi, jo pašas šīs akcijas nebija viendabīgas. Pretalkoholisma propagandētāju sadursmes ar varasnesējiem aprakstījis Kaktiņš («Vientiesīgs stāsts»), Līventāls dzejoli tēloja kungus kā zemnieku apdzirdītājus. Par Kauguru nemieriem, par 1841. gada nemieriem Ruģēns, Kaktiņš runāja ar sāpēm, tomēr vardarbību neatzina.

Vairāki literāti rakstos ar lepnumu apliecinājuši savu nacionālo piederību, aicinājuši mīlēt savu zemi («Pasaules» rakstā par islandiešiem), bet Ruģēns ļoti agri izrāvās tālu uz priekšu, līdz pat aktīvajam patriotismam, līdz aicinājumam darboties tautas labā («Ar acīm redzēts ceļš uz Vidzemes debesīm», «Latviešu draugu dziesmas» laikrakstā). Pāris autoru vēl pieslējās domai par pārvācošanu kā garadzīves celšanas līdzekli (Neikens), jo nebija skaidrībā, vai iespējama pašu latviešu radīta augsta kultūra. Turpretim Cimze, iztīrējot vācu vidē populāro alternatīvu — latviešu pārtautošana un līdztiesība ar citiem vai tautības saglabāšana un pakļautais stāvoklis —, noraida kā pārvācošanu, tā tautas atturēšanu no tieksmes pēc augstākas kultūras. Vairākums izšķīrās par latvisku izglītību, jo uzskatīja (Cauniša formulējumā), ka kultūrā galvenais nav augstākās formas un lieli mākslinieki, bet pamati un saknes, ko apgūt var tikai savas tautas skolā. 50. gadu sākumā aktualizējās tautas pašapziņas celšanas uzdevums. Viens no līdzekļiem — tautas kopējās pozitīvās pagātnes iepazīšana. Šai sakarā populāra bija Merķeļa puslēgendārās latviešu brīvās senatnes idealizācija, tās pēdas pavīd avižrakstos un apsveikumu dzejoļos, jūsmīgs panorāmisks tēlojums ienāk Eversa un Mālberga rokrakstos.

Jaunās inteliģences doma nepietiekami bruņota izrādījās programmatisko principu izstrādē. Ruģēns izeju rādīja attīstītas, labklājīgas latviešu sabiedrības izveidē ārpus lauksaimnieciskās ražošanas, tur, kur bija mazāk ierobežojumu («Ar acīm redzēts ceļš uz Vidzemes debesīm»). Valdemārs «Vārdos par grāmatām» iestājās par indivīda vertikālo sociālo migrāciju. Nespēdami saskatīt sabiedrisko apstākļu grozīšanas iespējas, autori par izšķīrīgo dzīves uzlabošanas līdzekli atzina izglītību, par izšķīrīgo kultūras celšanas spēku nosauca «tautas draugus» — inteliģenci.

Gaisā jau virmoja — kaut arī neskaidri — jautājums par latviskas nacionālas rakstniecības radīšanu. Literāti apsveica katru

latvieti, kas ķērās pie rakstīšanas. Valdemārs «300 stāstos» mācīja, kā jā sacerē stāsti. Tai nelielajā klāstā, ko bija radījuši latviešu tautības autori, viņi redzēja ja arī ne jaunas literatūras tapšanu, tad katrā ziņā pozitīvu ieguldījumu, kas var labot gadsimtu apspiestības nodarīto zaudējumu.

Kopumā vērtējot latviešu autoru devumu īstenības dažādu pušu izgaismošanā, var teikt, ka tas gan bija pietiekams literatūras sākumposmam, bet ne ar pilnu jaudu strādājošai augstāka tipa — nacionālajai grāmatniecībai. Tomēr latviešu rakstītāji sāka veikt katras tautas literatūras svēto misiju — dzīves kritiku uz augšu. Viņu darbībā formējās jauns atziņas vispārējais tips — tajā nesamazinājās zināšanu loma, bet spēcīgi pieauga idejas īpatsvars.

Latviešu autoru rosība grāmatniecībā un laikrakstos bija jaunas sabiedriskas darbības nozares sākums. Šī darbība sastāpa daudzējādus kavēkļus. Trūka lielu garīgās un akadēmiskās dzīves centru (augstskolu, zinātnu biedrību, literāru organizāciju); gan vāciskās administrācijas pārraudzītajā grāmatniecībā un presē, gan minimāli tirāzētajos rokrakstos trūka iespējas konfrontēt, sastatīt viedokļus, polemizēt; daudz kas vispār palika nepublicēts. Tomēr plašas iespiestā vārda izplatīšanās apstākļos, kad visā grāmatniecības ciklā latviešu sabiedrība pati tiecās pēc iniciatīvas, kad jau eksistēja lasītāja publika, radās — kaut ierobežota — iespēja progresīvo aprindu idejām iekļūt sabiedrībā.

◆

19. gadsimta 30.—50. gados latviešu grāmatniecībā apgaismes, garīgās atjaunināšanas strāva sāka pāraugt jaunā — nacionālas identitātes, nacionālas garadzīves un tās pamatideju izveidē, nacionālo uzdevumu apjēgsmē. Priekšplānā pamazām un dažādā secībā sāka ievirzīties nacionālās kultūras atsevišķas kategorijas. Tātad grāmatniecība varēja nākotnē kļūt par spēku svarīgos nācijas formēšanās procesos. Pagaidām — līdz 50. gadu vidum — nupat minēto trūkumu un kavēkļu dēļ grāmatniecība vēl nespēja jaunus uzdevumus risināt vispār nacionālos mērogos un šo uzdevumu apzināšanos padarīt par sabiedrības vispārēju pārliecību. Topošais jaunās ideoloģijas organisms kļuva par sabiedrības virzītāju spēku, sākot ar 50. gadu vidu, kad zaļoksņējā inteliģence eksplodēja darbībā, kad tās sabiedriskie pasākumi pārvarēja lokālās robežas un sākās cīņi, kas nokļuva līdz plašu slāņu apziņai. Progresīvās inteliģences darbība 30.—50. gados sagatavoja nākamā perioda sabiedriskās attīstības, kultūras un grāmatniecības dominanti — jaunlatviešu kustību.

Nobeigums

Latviešu grāmatniecības vēsture iekļaujas pasaules kopējā grāmatniecības attīstības gaitā. No pašiem pirmsākumiem līdz mūsu dienām latviešu grāmatniecībai mazāk līdzības ar Rietumeiropas un Krievijas grāmatniecību, daudz vairāk ar parādībām, kas raksturīgas starpjoslās zemēm no Balkāniem līdz Somijai. Pirmsnacionālā latviešu grāmatniecība izgājusi cauri svarīgākajiem kultūras vēsturiskajiem tipiem, sākot ar renesansi, pat priekšrenesansi un beidzot ar jaunlaiku nacionālās konsolidācijas sākumu. Vispār vēsturiskā skatījumā šie tipi atbilst cilvēces gaitai no «dabiskās» sabiedrības uz civilo, bet Eiropā vienlaikus arī — no patriarhāli feodālās iekārtas uz jaunlaiku dzīves kārtību un attiecībām. Tāpēc visa latviešu pirmsnacionālā grāmatniecība bija nemitīgas anti-feodālo un feodālo tendenču cīņas arēna. Te atbalsojās visi lielie satricinājumi, kas pavadīja progresīvās jaunās sabiedrības dzimšanu Eiropā. Pie tam lielākie latviešu grāmatniecības sasniegumi šais gadsimtos ir tiešā cēloniskā sakarā ar pret-feodālo tendenču aktivizēšanos: 16. gadsimtā ar reformācijas kustību, 17. gadsimta pēdējā trešdaļā ar valsts varas iniciatīvas pastiprināšanos, 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā ar apgaismes vēsmām, racionālistu darbību un rokraksta literatūras plauksmi, 19. gadsimta 30.—50. gados ar latviešu jaunās inteliģences uznākšanu.

Laikā līdz 18. gadsimta vidum grāmatu tiešie iniciatori un autori ar ļoti nelieliem izņēmumiem gan bija cittautiešu virslāņa pārstāvji, kas nāca ar savām ideoloģiskām un politiskām programmām. Bet vai tad šīs programmas nebija radušās, lai ietekmētu zemākā sociālā stāvokli nodzīto pamatiedzīvotāju prātus? Tas ir — vai tad šo programmu virzību un saturu nenosacīja latviešu sabiedrības īstenība, latviešu dzīves apstākļi un sociālās atbrīvošanās centieni, izglītības līmenis un uztveres spēja? Ja grāmatas sludināja paklausību kungiem, vai tad tā nebija «šāvienu uguns», ko «izsaukusi uz sevi» pati latviešu sabiedrība?

Nākamajos etapos no 18. gadsimta vidus līdz 19. gadsimta vidum, ko mēs apzīmējam par apgaismes laikmetu (iekļaujot tajā arī latvisko priekšrenesansi) un nacionālās kustības priekšposmu, realizējama pāreja no arhaiskā kultūras tipa uz jaunlaicīgo, grāmatniecība piedalījās procesā, kas no personības emancipācijas veda uz sociālpolitiskas brīvības prasību. Šai laikā risinājās nacionālās lasītāju auditorijas — svarīga nācījas veidošanās faktora — ģenēze. Grāmatās ienāca paštautas vidē izauklētas idejas un garīgās vērtības. Sākotnēji latvietis bija lasītis, tikai pildīdams savu sociālo lomu, laika gaitā viņš sāka lasīt pats sevis dēļ, savu personisko motīvu dēļ, un tā tapa lasītāja publika, kas spēja būt par «rezonanses telpu» nākamo laikmetu, augstāka tipa grāmatu idejām, atziņām, tēliem.

Par nākamā perioda uzdevumu kļuva profesionālas, universālas, pilnvērtīgas kultūras izveide un grāmatas iekļaušana tās aprītē.

18

Книга и латышское общество до середины XIX века

Резюме

Данный труд, являющийся продолжением и обобщением предыдущих работ автора, базируется на следующих основных положениях.

Книга — это важнейшее средство опредмечивания культуры. При сотрудничестве сочинителя, переписчика, издателя, типографа культура воплощается в книге; в процессе потребления книги, в процессе чтения культура распределяется.

На пути от средневековья до развитой универсальной духовной жизни нового времени европейские народы прошли через ряд закономерных исторических типов культуры. Эти типы — Предвозрождение, Возрождение, барокко, Просвещение — каждый выполняли определенные задачи общесоциологического развития. Поэтому они были «обязательны» и для народов Средней и Восточной Европы, хотя в силу исторических обстоятельств здесь названные стадии переживались то в ускоренном темпе и в «сокращенном», редуцированном виде, то в измененной последовательности.

Для раскрытия закономерностей истории книги весьма ценным является системный подход. Предметом изучения в данном случае бывает система «книга—книжное дело—общество». Общество не только определяет состав и содержание книжного репертуара, но и придает воспринимаемой книжной информации смысл и ценность, соответствующие его каждовременным нуждам и интересам. Из этого следует вывод, важный для данного труда: программа информации (намерения инициаторов, авторов, издателей книги), объективная масса информации (содержание книги) и ее воздействие в конкретной среде (влияние на сознание людей) — величины неидентичные. В соприкосновении с социальными и интеллектуальными проблемами, интересами читающей среды воздействие книги на нее может сильно отличаться от задуманных целей создателей текста, сочинения, издания.

Из сказанного вытекает необходимость изучения истории чтения и читателя. В данный момент развития науки о латышской книге именно история чтения и читателя представляется автору этого труда важнейшей задачей.

Термины «национальная книга», «национальное книжное дело» автором употребляются в следующем смысле: это книга и книжное дело, достигшие такого уровня, когда ядро книжной продукции действительно участвует в движении и решении важнейших общенациональных социальных и духовных

проблем, когда общенациональные ценности книгой претворяются в личные ценности членов нации, когда книга формирует духовную жизнь нации. Естественно, такая книга и книжное дело возникают тогда, когда народность переходит на более высокую ступень — превращается в нацию.

Латышская нация сформировалась в середине XIX века. Начальный период истории латышской книги до этого момента закономерно называть донациональным, ему и посвящается наш труд. История Латвии до середины XIX века характерна, во-первых, тем, что вследствие завоевания территории немецкими феодалами (XIII век) латыши были политически бесправной народностью с неполной социальной структурой (отсутствовали свои высшие классы и своя интеллигенция), а в книжном деле подавляющим перевесом пользовались инонациональные деятели из кругов завоевателей. Однако, по глубочайшему убеждению автора, отношение латышского общества к идеологическому воздействию в те времена было гораздо более самостоятельным, активным и удельный вес инициативы народа в разных звеньях книжного дела значительно большим, чем считалось до сих пор. (6—9)¹

Зачатки (до 1525 года)

Необходимость в фиксации информации на материале в жизни населения территории Латвии назрела в IX—X вв. н. э. В X—XII веках предки латышей пользовались фразографическими и логографическими знаками для обозначения собственности, ценности, операций обмена, космологических представлений.

Рассматривая фразограммы и логограммы как носители определенной культуры, можно уловить некоторые ее черты — в мировосприятии большой удельный вес физической стороны существования человека, вневременность мироощущения, стремление к упорядоченности вещей и явлений, способность установить глубинные связи между абстрактным и конкретным.

Автор предполагает, что в качестве привозной принадлежности православного церковного культа на территории Латвии в XII веке появилась книга на церковнославянском языке для древнерусских купцов и феодалов, находящихся в центрах торговли и военной обороны. Христианство только начало просачиваться в высшие слои коренного населения, поэтому не могли в них еще существовать более или менее стабильные круги читателей-«книжников». (10—16)

После вторжения завоевателей в XIII веке правящая верхушка (феодалы немецкой национальности) в некоторых сферах сношений с населением должна была пользоваться письменностью. Есть основание предпола-

¹ В скобках указаны страницы основного текста.

гать существование в руках духовенства кратких записей католических культовых текстов на языках местных жителей уже с самого начала XIII века. Но вряд ли эти записи сложились в книги: во избежание искажений содержания властями прямо запрещалось переводить религиозные сочинения на народный язык.

Гипотетически можно думать о кодификации в XIII веке правовых актов параллельно на языках предков латышей и на нижненемецком языке. Сохранились делопроизводственные документы местных органов власти с записями латышских имен. Таким образом формировалась традиция передачи латышских звуков и слов латинскими буквами.

Для своих нужд колонизаторы создали рукописную книжность на латинском и нижненемецком языках: летописи, кодексы разных видов феодального права, местный вариант католических культовых текстов. Но нет следов сочинений художественного, научного, учебного характера.

Когда с середины XV века в Западной Европе появилось искусство печатания, начался более интенсивный приток книги в Прибалтику. Книгой стали заниматься представители светских кругов из местной немецкой верхушки.

Начиная со второй половины XV века сохранились сведения об отдельных грамотных лицах среди рижан-латышей, о дарственном вкладе латышского цеха в церковь в виде книги.

Таким образом в начале XVI века уже существовали важные предпосылки зарождения латышской книги: к этому времени местные народности слились в одну, латышскую народность, среднелатышское наречие стало основой латышской письменности, в Риге активизировалась литературная жизнь и сосредоточились литературные круги из прибалтийских немцев. (16—23)

Начало (1525—1625)

Латышская книга зародилась в движении лютеровской реформации. Первые сведения — в 1525 году через германский город Любек провозились в Ригу лютеранские книги, в том числе и на латышском языке. По содержанию это, вероятно, была протестантская месса долютеровской редакции. Эту первую латышскую книгу, созданную по инициативе не «сверху», а со стороны лютеранских проповедников — представителей средних слоев городского населения, следует признать прогрессивным общественным явлением.

В более позднем латышском издании (1615) сохранились первые, переведившиеся еще с 1520-х гг. лютеранские церковные песни. Они наряду с катехизисом М. Лютера и отрывками из Нового завета в XVI веке оформились в так называемую «церковную подручную книгу» (не сохрани-

лась, ее содержание реконструируется гипотетически). Анализ доступных песен — переводов с немецкого — показал: в десятилетия после реформации в первых латышских книгах звучали отголоски демократических сторон движения, проявились ренессансное ядро молодой протестантской поэзии (отстранение церкви от посредничества между человеком и Богом, предоставление личности права мышления и выбора своего пути). (24—29)

Со временем, в XVI веке, лютеранство в Прибалтике попало в подчинение дворянства. Центральная и северная часть Латвии Видземе (Лифляндия) с Ригой и восточная часть Латгале в 1561 году были включены в состав Польши, а юго-западная часть Курземе — Курляндское герцогство — попала в ленную зависимость от Польши. В 1621 году Видземе отошла в шведское владение. Латышская книга начала служить интересам феодальных слоев и верховных правительственных кругов.

Когда польский король и иезуиты начали в Прибалтике активную политику рекатолизации, в 1585 году в Вильнюсе ими было организовано издание на латышском языке катехизиса П. Канизия. Переводчика этой книги скорее всего следует искать среди учащихся тартуской (дерптской) иезуитской семинарии. Тираж катехизиса для того времени большой — 1002 экз., однако нет свидетельств о том, что он действительно распространился бы в народе.

Прямым ответом на это выступление польско-католической стороны был выпуск в Кенигсберге (1586—1587) комплекта лютеранской «подручной книги» на средства Курляндского герцога. Для этого издания были использованы тексты рижской «подручной книги», но некоторые демократические элементы из них устранены. Экземпляры были розданы церквям в Курземе, которых в то время насчитывалось около 70.

В 80-е гг. XVI века идея вовлечения книги в политическую борьбу привела к основанию типографии в Риге. Печатник голландец Н. Моллин был приглашен в Ригу в 1588 году. Впоследствии капиталист Моллин со своими средствами производства и рабочими стал служащим феодальной власти — магистрата. Такой принцип в Латвии и Эстонии установился на несколько веков. Моллин печатал на свои средства, но магистрат, охраняв его от конкуренции королевскими привилегиями, одновременно ограничивал количество станков и рабочих в типографии, определял цены на книги.

Моллин был посредственным ремесленником. Среди приблизительно 180 изданий Моллина на латинском и немецком языках (почти все они предназначались для пользования горожан или для дипломатических акций магистрата) сначала преобладали работы гуманистического направления, потом — воинствующего лютеранства.

Печатней Моллина была создана типографская база для местного производства латышской книги. В 1615 году он по заказу властей выпустил

свое единственное издание на латышском языке — «подручную книгу». Редакция текстов свидетельствует о том, что инициаторы издания еще считались со вкусами и желаниями рижских латышей.

Постепенно в рукописях (возможно, и в неизвестных нам печатных книгах) накапливались католические тексты. В 1621 году в Браунсберге вышел сборник песен, составленный Г. Эльгером (возможно, латыш). В художественном смысле это большой шаг вперед, но, как и все ранние католические сочинения на латышском языке, представляет средневековый тип культуры. (30—38)

За первое столетие на латышском языке было напечатано 8 известных изданий и еще несколько книг, сведения о которых недостаточно ясны, создавались и рукописные книги. За исключением католического катехизиса 1585 года, все книги предназначались только для священников. Существует ряд косвенных указаний на то, что часть тиража «подручной книги» 1615 года приобрели рижские латыши. Таким образом, в первой четверти XVII века наряду с прямым адресатом изданий появился и латышский читатель и покупатель книги.

Зарождение латышской книги было закономерным явлением, если смотреть с точки зрения необходимости присвоения латышской культуры к мировому культурному процессу. Книга — важнейшее средство трансплантации элементов старой культуры на новую почву, трансплантация же чрезвычайно важна для формирования молодых культур. Латышская книга начального периода вся была переводной. Хотя в ней господствовал теологический тип познания и литературный образ еще служил только внешним символом глубинных явлений, все же началось формирование литературных приемов, жанров, нормирование письменного языка. Уже в первых книгах достаточно ясно проявилась одна из центральных проблем культуры: столкновение двух лагерей по вопросу концепции личности, отношения ее к окружающему миру. Это столкновение и обусловило поступательное развитие латышской книги. И сам этнический принцип культуры является ренессансным; идея о необходимости писать и издавать книги на латышском языке была важнейшим результатом данного столетия.

Язык первых книг, хотя и далекий от устной народной речи, не был для латыша непонятным. Рижское издание 1615 года избегало модернизации состава текстов и редакции языка, а это свидетельствует о консервативных вкусах латышей. Книга воспринималась не как носитель новой информации, а как пособие, содержащее ритуальные формулы; преобладало не смысловое, а сакральное значение сочинений, и книга касалась только внешнего, экстравертного слоя сознания. Тем не менее уже можно констатировать существование определенного отношения со стороны латышей к книге, начало диалога между реципиентом и книгой. (39—45)

Становление народа читающего (1625—1755)

Притихла борьба двух вероисповеданий, утвердилась крепостническая форма эксплуатации крестьян; в связи с этим «программой» книжного дела стало коренное преобразование сознания масс в духе христианства и повиновения феодальным порядкам.

Рижская городская типография при владельце Г. Шрёдере переживала расцвет однако книжное дело в Прибалтике отставало от западноевропейского из-за недостаточного сбыта.

Период 1625—1670 годов отмечен рядом (около 10) изданий на латышском языке.

Новый выпуск «подручной книги» (1691) включил в себя несколько библейских и античных литературных текстов, не носящих характер церемониала. Литературные интересы отразились и в языковедческих изданиях (первый словарь латышского языка 1638, первая грамматика 1644). Большой удельный вес литературных элементов содержится в сборнике проповедей Г. Манцеля (1654). Свой образец перевода отрывков из евангелий издал пастор Я. Рейтерс — латыш по национальности.

Католическая церковь могла свободно действовать в Латгале. Эльгэр составил трехязычный словарь и новый сборник песен, осуществил перевод отрывков из евангелий; эти работы были выпущены иезуитами в 70-х и 80-х гг. в Вильнюсе.

Внутри религиозной идеологии латышской книги появлялось все больше элементов политического и правового, этического и художественного мышления, отблесков реальной жизни. Появился тип писателя (Манцель, Рейтерс), сознающий значение индивидуального творчества в литературной деятельности.

Культурно-исторический тип латышской книги XVII и первой половины XVIII века — барокко, как по иллюстративно-орнаментальному оформлению и средствам литературного выражения, так и по глубоким противоречиям идейного порядка. Манцель — сторонник интересов помещиков и централизованной идеологии — богословски скрупулезными разъяснениями «священного писания» лишил личность права мышления. Напротив, Рейтерс защищал крестьян, на первое место выставлял заповедь человеколюбия. Так в латышской книге отразились характерные для культуры барокко кризис ренессансных идеалов и поиски новой гуманности.

Книготорговлей занимались магазины в Риге и столице Курляндского герцогства Елгаве (Митаве), типографщики, переплетчики. Представление о ценах книг можно почерпнуть из отдельных известных фактов. Тиражи, по видимому, держались в пределах нескольких сотен экземпляров. Высказывания в самих книгах, в донесениях приводят к заключению, что в середине XVII века среди латышей уже существовала минимальная прослойка читателей и читающих. (46—55)

В последней трети XVII и начале XVIII века наблюдается обострение противоречий между центральной государственной властью, с одной стороны, прибалтийским дворянством и городской верхушкой — с другой. Соперничество их в латышском книжном деле привело к его активизации. В 1666 или 1667 году в Елгаве начал работать печатник курляндского герцога М. Карналь из Торуни. В Видземе группировка деятелей, поддерживающих политику шведского правительства, добилась открытия в 1675 году второй — «королевской» типографии (так называемая типография И. Фишера—И. Г. Вилькена); вокруг нее собрались авторы, принадлежавшие к прибывшей из Германии интеллигенции.

За сорок лет (1670—1710) на латышском языке вышло 57—60 книг. Среди них были повторные издания «подручной книги» и проповедей Манцеля, выпуски катехизисов, молитвенники. В 1685—1691 (возможно — до 1693) годах «королевская типография» отпечатала монументальное издание латышской Библии в художественно высококачественном переводе Э. Глюкка. Активизировались усилия литераторов в области языкознания, о чем свидетельствует ряд словарей и грамматик, даже наставление по стихотворству (1696). Активная разработка языка и графетики латышских книг тем более заслуживает внимания, что совпадает со временем, когда книга начала широко проникать в народ.

Внешний облик латышской книги по-прежнему оставался посредственным, ремесленным, одновременно бароккально вычурным.

К концу XVII века в главных чертах была выполнена задача создания основной церковной литературы на латышском языке. От требований соблюдения внешних форм авторы переходили к преобразованию внутреннего мира человека. Библия несла в себе много познавательного, заставляла читающих осознавать историческое течение времени. В духовных песнях усилилось эстетическое начало, много художественных ценностей было в Библии. Катехизис и проповедь развивали способность логического мышления. Таким образом, протестантская религиозная книга содержала в себе противоречие между программой и объективной массой информации. Так, репертуар духовных песен первоначально возник в Германии, где социальное положение сочинителей из духовенства было иным, чем в Латвии; поэтому прямых увещаний к покорности господам в песнопениях мало. Страницы Библии, особенно Ветхого завета, полны крестьянского демократизма, протеста слабых и бедных против сильных и богатых. Эти противоречия, однако, пока оставались латентными, так как характер чтения еще не способствовал активному отношению читателя к тексту.

К концу XVII века латышские школы в Видземе и Риге ежегодно выпускали 800—1000 грамотных. С 1672 года книги адресовывались непосредственно латышам.

Библии, «подручные книги», сборники проповедей, катехизисы, азбуки раздавались церквям и школам безвозмездно. Основной формой распространения книг все же была продажа. Издания дорожали: цена Библии равня-

лась цене 400—500 кг ржи. Из ее общего тиража (1500 экз.) 800—900 экземпляров купили крестьяне. Рижские латыши неоднократно обращались в городской магистрат с просьбой ускорить и увеличить выпуск книг.

За четыре десятилетия в латышскую среду вошло 40 000—50 000 экземпляров книг. На каждого горожанина-латыша за этот срок было напечатано не менее 2 экземпляров, на каждых 10 видземских крестьян — по одному. Первыми массовыми книгами стали молитвенник и катехизис. Латышские издания приносили типографиям все большую прибыль, таким образом латышское общество начало содержать книжное дело на свои средства.

О воздействии книги на умы людей можно судить по данным о проникновении христианства в народ. Книга еще была принадлежностью ритуала, но сам ритуал и, следовательно, книга уже считались обязательными, чтение уже стало социальным явлением. Христианство продолжало оставаться «господской верой». Но книга освобождала его от присутствия непривлекательной личности пастора — сторонника господ. Распространение и укрепление в Видземе и Курземе протестантской веры именно через книгу (т. е. в более канонизированной, замкнутой форме, чем устная проповедь) препятствовало слиянию религии с фольклором.

Раннее массовое издание и раннее привлечение народа к чтению — важнейшие особенности начального периода истории латышской книги. (55—71)

В ходе Северной войны в 1710 г. Видземе и Рига были присоединены к Российской империи; во всей Латвии усилилась власть дворянства и эксплуатация крестьян. Это оставило свой отпечаток и в книжном деле.

Сильным ударом для рижской городской типографии после войны был увоз оборудования и рабочих в Петербург; «королевская типография» прекратила деятельность. К середине XVIII века темп выпуска книг «вошел в норму». С 1710 по 1755 год по-латышски было выпущено около 60 изданий — Библии, «подручной книги», катехизиса и азбуки. Новшество — сборники духовных песен (в комплекте «подручной книги» и отдельные), сборники проповедей, Новый завет иллюстрировались гравюрами на дереве работы местных мастеров, в манере рустикализованного барокко.

В 30-е гг. католические церковные власти начали для Латгале выпускать в Вильнюсе книги на латгальском наречии латышского языка.

Внутри потока религиозных изданий для Видземе началось обновление ценностного спектра. Речь идет о немногочисленных пиетистских морализирующих наставлениях, которые подчеркивали значимость человеческой личности, стремились развивать чувствительность. Пиетисты сначала поддерживали и прибывших проповедников гернгутерства, основанные последними братские общины, которые неожиданно обратились в массовое движение крестьян. Гернгутеры с 1739 года напечатали за пределами Латвии несколько

песенников, а когда в 1743 году братские приходы были запрещены, размах получила гернгутерская рукописная книжность.

Книги подешевели, особенно издания пиетистов и гернгутеров. Книги для крестьян переплетались как городскими мастерами, так и сельскими умельцами; сформировался особый тип «крестьянского» переплета — прочного, с простым, выдержанным во вкусе народного искусства орнаментом «слепого» тиснения. Спорадические данные о насыщенности крестьянской среды книгами показывают, что в Видземе приходилось в среднем по книге на двор (на 15—20 человек), а у гернгутеров — не менее экземпляра на каждого человека. Обыкновенным тиражом распространенных религиозных изданий были 5000 экземпляров, это гораздо больше, чем средний тираж западноевропейских книг того времени. Данное обстоятельство объясняется тем, что латышская книга предназначалась для самого широкого слоя населения — для крестьянства.

Основной ареной распространения латышской книги после войны вместо города стало село в Видземе, основными покупателями — дворохозяева. Появились люди, которые ощутили потребность в книге уже как в источнике знания, в средстве осмысления окружающего. Книга расширяла во времени и пространстве их понятие о человечестве, помогала уяснить размышления о личной жизни, разобраться в собственных чувствах. Действовали даже мотивы престижа начитанности. Начавшаяся переориентация в содержании книг от авторитарной, закрытой ценностной системы правоверия к личностной, человеческой, открытой системе совпала с объективной социально-психологической необходимостью.

К середине XVIII века был достигнут момент, когда ранее пассивный восприниматель информации — читатель-латыш — становился активным и когда активно воспринятая книга могла существенно влиять на установки и социальное поведение человека. (71—83)

Эпоха противоположностей (1755—1835)

Фон данного периода — кризис крепостного права, его отмена в Курземе и Видземе (1817, 1819), а в духовной жизни — распространение идей Просвещения.

В Видземе и Курземе выпуском стандартной религиозной литературы (Библии, песенники, молитвенники, катехизисы) руководили лютеранские консистории, для Латгале — католические монашеские ордена. В отдельных случаях инициатива исходила из сословных органов дворянства, губернской администрации (к концу XVIII века и Латгале, и Курземе вошли в состав России). Тяжелым бременем для книжного дела в 90-е гг. стала цензура.

Но все активнее себя проявляла инициатива другого вида — общест-

венная (например, со стороны елгавской Академии, Библейского общества, Видземского общеплезного и экономического общества) и частная (главным образом, авторская, а также со стороны издателей).

Издания административной инициативы для печатников были прибыльнее, их тиражи в основном — крупнее (в среднем 4000—5000 экз.).

В типографском и издательском деле торговый капитал еще играл большую роль, чем промышленный. Типичным коммерческим предприятием стала фирма семьи Штеффенгагенов (поначалу владельцев типографии Курляндских герцогов). Она давала половину и больше латышской книжной продукции. Такой же характер имели типографии-издательства Ю. К. Д. Мюллера и В. Ф. Геккера в Риге. В Латвии действовали три издательства просветительского типа, все без собственных типографий. И. Ф. Гарткнох (Рига), в меньшем масштабе Я. Ф. Гинц (Елгава и Айзпуте), а также И. Д. Фридрих в сотрудничестве с берлинским издателем Ф. Т. Лагардом (Либава — Либава).

Кроме того в Видземе действовали три домашние, бесприбыльные печатни — врача П. Э. Вильде в Пылтсамаа (медицинское периодическое издание на латышском и эстонском языках), пасторов Г. Бергмана в Мазсалаце и Руйене (библиофильская литература на немецком и иностранных языках, несколько книг по-латышски) и К. Гардера в Рубене (просветительские издания для латышских крестьян). Как просветительские издательства, так и домашние типографии были руинированы с наступлением реакции во всей общественной жизни России в конце XVIII века.

После присоединения Латгале к России центр издания книг для латгалцев из Вильнюса переместился в Могилев (70-е гг.) и Полоцк (с 90-х гг.). Содержание латгалских изданий перешагнуло узкие пределы «подручной книги», все же отставание от видземского и курземского книжного дела было значительным.

Широко разрослась и развивалась рукописная книжность. В этой области инициатива исходила, главным образом, от латышского крестьянства. Некоторая часть рукописей — переводы с немецкого языка. В братских общинах бытовали рукописные книги религиозного содержания, среди ремесленников ткачей — образцы рисунков ткани, кое-где в школах — учебные пособия. Рукописные книги распространялись, главным образом, по личным каналам. Общее количество их экземпляров можно считать сотнями. (84—95)

В Латвии, как и во всей полосе между Россией и Западной Европой, Просвещение служило главным средством обновления духовной жизни в период, непосредственно предшествовавший периоду создания элементов национальной культуры типа нового времени.

Пиэтизм — одно из сопровождающих Просвещение явлений в сфере религии — оставил некоторый след и в латышской книге. Но гораздо глубже на нее подействовало другое сопровождающее явление — гернгутерство.

Рукописные книги гернгутеров прямо выражали интересы, вкусы, чаяния крестьян. Их привлекали идеи о ценности личного переживания, требование морального совершенствования и человеческих отношений между людьми, идея о равноценности всех независимо от сословной принадлежности. Гернгутерская рукописная книжность в Латвии в целом представляла стадию религиозного просвещения, стадию Предвозрождения в общетеологическом развитии. Поэтому некоторые деятели гернгутерской книги перешли к выражению социального протеста в виде рукописной публицистики. В этой среде зародилась и поэзия на светские, социальные темы (Екабс из Кикулиса, Ю. Н. Раманис).

Среди прибалтийско-немецкой интеллигенции (т. е. лютеранских пасторов) преобладало направление Просвещения, которое считало, что основную задачу — обеспечить равное счастье для всех — можно решить не преобразованием общественных порядков, а научив людей жить и действовать разумно, рационально. С этой целью они пропагандировали среди крестьян чтение и книгу, писали и издавали духовные и светские книги рационалистического направления. В числе последних были практические наставления по медицине и сельскому хозяйству, календари, учебники, естественнонаучная энциклопедия для крестьян («Книга высокой мудрости» Г. Ф. Стендера, 1774), художественные сочинения (басни — 1766 — и стихи — 1774 — Г. Ф. Стендера, перевод театральной пьесы, выполненный его сыном А. И. Стендером — 1790). Их идеал — трудолюбивый, порядочный, зажиточный крестьянин, покоряющийся воле помещика. Истинным источником счастья является знание. Такая модель, хотя очень ограниченная, все же была направлена на развитие индивидуальной личности, на повышение ее активности.

Под натиском реакции конца XVIII века и 20-х гг. XIX века на передний план вышел неопиэтизм. Но просветительские идеи в латышской книге продолжали поступательное движение «по окольным путям». Так во время, когда официальная публицистика прославляла отмену крепостного права и умалчивала ее грабительский характер (вся земля была объявлена собственностью помещиков), когда часть прибалтийско-немецких деятелей выступила за онемечивание латышей, в рукописном виде появилась «История латышского народа» И. Пуланса — ответ крестьянства на жгучие вопросы о земельной собственности, о национальном самосознании народа.

В учебниках (также и рукописных) исчезли характерные для просветительства обобщения, объяснения причин и сущности явлений, но обогатился фактический материал. В литературных книгах место занял сентиментализм, изображение внутреннего мира простого человека. Одновременно протест литературы «бури и натиска» прозвучал в рукописном переводе пьесы Ф. Шиллера «Разбойники» (1818), выполненном крестьянским юношей Я. Пейтансом. Как в печатном, так и в рукописном виде появлялись рассказы и повести, в которых все более четко проступало привлекательное, беллетристическое начало, интересное, экзотическое.

Во второй половине XVIII и первой трети XIX века продолжалась адаптация заимствований из иностранного книжного искусства — местные иллюстраторы почти всегда перерабатывали чужие образцы и сюжеты. Из рукописных книг иллюстрирована одна — «Книга школы креста» Раманиса (1778—1797). Его, таким образом, можно считать первым известным латышом — иллюстратором книги.

Новая техника иллюстрирования — гравюра на меди — была связана с деятельностью просветителей-рационалистов. В их рисунках много познавательного, даже элементы местной среды, латышские типажи. Стилистика рококо в латышской крестьянской книге проявилась только в убранстве виньетками. К концу XVIII века свой след на внешнем облике книги оставила и сдержанность классицизма.

Торцовая гравюра на дереве как новая техника иллюстрирования латышской книги впервые констатирована в 1817 году, литография — в 1830 году. Все же ни одна, ни другая еще долго широко не применялись; а художественный уровень книги неуклонно падал.

Преобладали переплеты «крестьянского типа», но в небольшом количестве на селе бытовали и переплеты «городского типа» — окрашенная кожа, золоченный клишейный орнамент. (95—109)

Большинство детей проходило скудное домашнее обучение. Тем не менее в последней трети XVIII века в Видземе среди крестьян грамотных было $\frac{2}{3}$, в Курземе — $\frac{1}{3}$. Явно выделяется группа активных читателей. В большинстве это были дворохозяева, а также ремесленники, корчмари, мельники, мызные служащие, волостные должностные лица. Книжные собрания городских латышей свидетельствуют о том, что их культурный уровень был не ниже уровня немецкого городского населения. Характерным социальным типом были «книжники» — неутомимые читатели, собиратели книг, иногда занимающиеся обучением детей грамоте.

Одним из каналов поступления книг в общество были школы. Они получали книги в дар от помещиков или других зажиточных немцев. В учебном процессе пользовались азбуками, катехизисами, песенниками, Новым заветом, реже — новыми учебниками. Книги дарились и церквям.

Другой вид распространения — безвозмездная раздача книг непосредственно крестьянам. Этим занимались помещики, Библейское общество. Основным же способом книгораспространения была торговля.

Книжные магазины находились в Риге, Елгаве, Лиенае. Одновременно латышскими изданиями торговали переплетчики, экспедиции латышских газет, священники, чиновники, зачастую сами авторы. Цены оставались высокими, выше цен за границей. Тому причиной — высокая себестоимость и монопольное право издателей на выпуск литературы массового спроса. Календарь или азбука без переплета стоили столько, сколько хлеб для одного

человека на 1—4 дня, учебник по арифметике и «Книга высокой мудрости» — соответственно 15-дневную порцию, песенник — 15—30-дневную.

За 80 лет обзорного периода на латышском языке вышло свыше 700 изданий, 1—2 миллиона экземпляров (на 0,5—1 миллион населения). Самыми распространенными были церковные песенники — по экземпляру на 2—5 грамотных, по несколько на каждый хутор. Следуют Библия, Новый завет, сборники проповедей. Светских книг было значительно меньше, однако, судя по их тиражам, повторным изданиям и другим данным, они составляли стабильную и постоянно растущую долю в потреблении. Так, учебники часто выпускались тиражом 1000—2000 экземпляров; «Книга высокой мудрости» выходила трижды, последний раз не менее 2000 экз. Из художественных произведений наибольшим спросом пользовались работы Г. Ф. Стендера (частые дополнительные тиражи).

Одна из причин большого объема и постоянного роста потребления книги латышским обществом — начавшееся развитие в направлении капиталистических, буржуазных общественных отношений, формирование новых социокультурных прослоек и групп. В этой, «новой», части общества к чтению побуждали более тесное сношение с социальной надстройкой, необходимость ориентации в непривычной обстановке, новое мироощущение. Но и в «старой» части латышского общества существовала потребность в книге, в церемониальном чтении, сопровождающем повседневный ритм жизни и повороты ее. Можно предполагать, что большинство покупателей и читателей было в «старой» части общества, но в освоении неизвестных дотоле сфер знания впереди находилась «новая» часть, более открытая к воздействию просветительских тенденций. (109—122)

Одна из наиболее ярко выраженных социальных функций латышской книги обзорного периода — функция социального контроля. Авторы печатных книг ввиду своей классовой принадлежности интерпретировали желаемые отношения крестьян и господ в духе интересов последних. Протест же против крепостничества в рукописях (герингутерских и историко-публицистических) прозвучал в форме утверждения «идеального права».

Прогрессивной в печатных изданиях была функция социализации личности (обучение, воспитание, ценностная ориентация). Авторы надеялись на способность книги сделать читателя существом общественно сознательным, «просветив» его, уяснив ему понятия автономной морали.

Четко в печатных изданиях выступает функция оптимизации и организации практической деятельности. Наставления хозяйственного и бытового плана, поначалу основанные на традиционных утверждениях, постепенно приобретали характер проверенного знания. Типично для эпохи Просвещения — советы часто обосновывались теоретически.

Моделирующая функция книги — формирование модели действительности в сознании общества — осуществлялась через богатый познавательный мате-

риал. Как научно-популярные издания и повести, так и гернгутерские биографии и их исторические сочинения знакомили читателей с жизненным опытом других стран и других эпох, прививали им психологическое ощущение непрерывного поступательного движения человечества. Некоторые авторы поясняли строение общественного организма.

Книги выполняли и функцию развития культуры мышления и художественного вкуса. Авторы старались внедрить правила логического рассуждения. Художественные произведения вводили в обиход все новые и новые приемы искусства слова и мотивы, разработанные многовековыми европейскими литературными традициями. Следует отметить, что ряд литературных форм и жанров появился сначала в рукописной книжности.

Гедонические, эстетические функции книги авторами рассматривались как второстепенные, тем не менее все усливались, «оплодотворяли» собою ученое стихотворство. Таким образом формировался столь значительный для общества организм — литература как отрасль искусства.

С точки зрения гносеологической структуры духовной жизни общества значение имеет соотношение интеллектуального и эмоционального начал. Художественные произведения, обращенные к усиленному отражению чувства, в народе не нашли популярности. Такое обстоятельство можно объяснить интеллигентским, «литературным» характером их сентиментализма. Иной гносеологический аспект — доза дидактичности в произведениях. Она все уменьшалась в печатной книге; в рукописной же литературе, создаваемой самими крестьянами, дидактическое начало выступало с полной силой. Наблюдаются и другие два противоположных гносеологических процесса — в рукописной литературе стремление выражать абстрактное через конкретное, в печатных книгах — вести читателя от конкретных знаний к абстрактным обобщениям.

Книги рационалистов были направлены на развитие индивидуальной личности, биографии гернгутеров тоже невольно проявляли интерес к индивидуальному характеру. Это был вклад в становление новой идеологической формации, так ознаменовался переход от принципа иерархического к принципу индивидуалистическому.

Однако для представления об истории чтения недостаточно выявить характер содержания книг, то есть характер желаемого авторами. Надо учесть и реальное воздействие книги в читательской среде, которое выражается в так называемых личностных функциях чтения.

Чтобы понять большое распространение и роль религиозной книги в народе, следует принять во внимание, что распад феодального строя в Латвии сопровождался переходом от так называемого естественного общества к обществу гражданскому. Устанавливался новый, сложный тип общественных связей и отношений, одновременно из феодально-патриархального конгломерата выделялась личность. А религия, религиозная книга — идеологический адекват одной стороны данного процесса, адекват обобществленных форм

жизни, заставляющий индивидуальную волю подчинять общественной необходимости.

Ярким свидетельством отношения латышского крестьянства к религиозной книге были беспорядки, вызванные введением нового церковного песенника в начале XIX века. Его сухой, рационалистический характер прихожанам не нравился, они отказывались принимать новый песенник. Дело доходило до привлечения администрацией военной силы и применения телесных наказаний.

Вторая сторона вышеуказанного процесса — выделение индивидуальной личности — в обзорный период тормозилась крепостнической системой. Все же ряд свидетельств подтверждает, что книга уже в какой-то мере служила средством самосовершенствования отдельных лиц. Активно действовала личностная познавательная функция чтения. Читатели высоко ценили повествовательный материал в книгах. Авторы считались со способностью читателей воспринимать объяснения на уровне доктрины.

Наличие функции чтения в ориентации личностных ценностей засвидетельствовано анализом рукописной литературы, популярностью книг, формирующих мировоззренческие элементы сознания.

Эмоционально-коммуникативные функции чтения можно проследить по сохранившимся высказываниям крестьян о книгах. Крестьяне были недовольны тем, что новый песенник не способен увлечь их в едином возвышенном порыве. Начали появляться личности, для которых путь к освоению действительности проходил через «высокую», художественно полноценную литературу и эстетический идеал.

В эпоху распада феодально-крепостнического строя немало расширились функции книги и чтения, латышская книга со всем противостоянием ее создателей на разных позициях активно способствовала обновлению духовной жизни общества. (123—136)

На пути к национальной книге (1835—1855)

В течение данного двадцатилетия, с одной стороны, быстро формировалось латышское буржуазное общество; с другой — углубился капиталистический характер книгопроизводства.

Типографии Латвии, принадлежащие представителям местных немецких деловых кругов, обновляли свое оборудование. Прибыль предприятий от крупных, ходовых изданий иногда достигала несколько сотен процентов. Автор получал разовую плату за рукопись; издатель в дальнейшем имел право ею распорядиться по своему усмотрению. Часто практиковались авторские издания. Чисто коммерческие отношения авторов с издателями облегчили путь латышских литераторов к печатному станку. В сфере изданий, выходявших иждивением автора, начала проявляться материальная инициатива латышей в производстве книги.

Качество внутреннего типографского оформления латышской книги (за некоторыми исключениями) понизилось. В середине XIX века как бы в противовес невыразительности типографского оформления расцвело крестьянское переплетное искусство. Оригинальным, высокохудожественным был так называемый курземский тип переплета с ornamentированными латунными оковками по краям крышки.

Книжная продукция быстро росла количественно; за 20 лет было выпущено свыше 650 изданий, миллион или полтора экземпляров.

В отрасли религиозных изданий значительное место заняли морализующие наставления, размышления о делах веры, новые проповеди, полубеллетристические сочинения. Наряду с учебными изданиями выросла группа научно-популярных книг, практических пособий, работ на злободневные темы; намного увеличались тиражи календарей. Одно из наиболее примечательных явлений — быстрый рост издания художественных книг (от 9 в первой пятилетке до 45 в последней). Весь репертуар изданий за двадцать лет убедительно демонстрирует общую тенденцию к книге необязательной, которую читатель выбирает по собственному желанию. (137—144)

С формированием нового латышского общества зародилась и латышская интеллигенция как социальная прослойка. Появились латышские литературные круги, началась латышская литературная жизнь. Латышами написано около 75 печатных книг, они активно публиковались в обеих латышских газетах того времени, прибегали к древней форме рукописной книги.

Авторы-латыши начали с довольно примитивных религиозно-морализующих сочинений. Их интересовали не догмы и богословские идеи, а укрепление набожности народа — типичное явление в моменты становления буржуазных отношений. Внимания заслуживают учебники, составленные латышами по прогрессивным педагогическим методам (начиная с обучения чтению «Радость детям» А. Спагиса, 1844), а также их теоретические взгляды на необходимые качества учебной литературы (анализ и проект Я. Цимзе, 1842). Много ценного латыши сделали в области практических и научно-популярных изданий. Это книги с советами земледельцам, энциклопедический сборник «Мир и многое из того, что в нем находится» (5 выпусков, 1852—1860).

Излюбленной отраслью латышских авторов были переводы немецких сентиментальных повестей (первая — «Графиня Геновева» К. Шмида, перевод А. Лейтанса, 1845). Эта литература впитала в себя и средневековые легенды, и традиции английского сентиментального, французского педагогического романов. В этой области можно проследить эволюцию вкусов переводчиков и читателей от примитивного, фольклорного повествования к добротной реалистической литературе.

Публицистика латышских авторов так или иначе содержала критику существующих социальных порядков. Поэтому ее важнейшие работы циркулировали в рукописных книгах. (144—155)

Меценатство еще играло определенную роль на пути книги к обществу, хотя количественно все более отступало перед торговлей. Среди дарителей книг появились латыши. В 1848 году была основана первая общественная библиотека на средства латышских крестьян, собранная по инициативе К. Валдемара.

Неналаженные отношения книжных магазинов с типографиями, сравнительно малая прибыль от торговли латышскими печатными произведениями явились причиной тому, что купить у книготорговца издание на родном языке крестьянину часто не удавалось. Расчитывая цену одного печатного листа, можно заключить, что самыми дешевыми изданиями были Библия и Новый завет, следовали песенники, морализирующая литература, художественные сочинения; дороже были научно-популярные и учебные пособия, самыми дорогими — некоторые практические книги. Покупательная способность рубля за 20 лет снизилась, а цены на книги оставались прежними; следовательно относительная стоимость книги тоже снизилась. (Машинизация производства должна была привести к еще более ощутимому подешевлению; но этому препятствовал рост спроса).

Издательства начали сдавать книги в комиссионную торговлю — сельской интеллигенции. В этом деле живое участие принимали учителя-латыши. Систему торговли еще дополняла и перепродажа. Некоторые крупные перепродавцы на селе имели, в свою очередь, широкую сеть мелких перепродавцов. Таким образом, в низших звеньях книжной торговли удельный вес лиц латышской национальности был значительным.

Видное место начала занимать информация о книжной продукции, газеты охотно помещали объявления о новых изданиях. Первый рекомендательный библиографический список, составленный латышом — список Валдемара (1853) характеризуется хорошим целенаправленным подбором названий. (151—155)

Наряду со стандартной церковной литературой популярными становились издания морализирующего характера. В религиозных книгах читатели находили и познавательный материал.

В школах учились не только по учебникам, но и по книгам практических советов. Возникшее среди крестьян антиалкогольное движение поддерживалось брошюрами о вреде пьянства. Выдвижение на видное место научно-популярного типа изданий свидетельствует о возникновении спонтанного интереса в читательской среде об окружающем мире и событиях.

Неизменно излюбленными оставались прежние художественные произведения. Популярность сентиментальных повестей можно объяснить их

соответствием особенностям социальной психологии данного периода. Они рисовали личность с самостоятельной ценностной ориентацией, служили распространению общепсихологических представлений.

Быстрое увеличение удельного веса всех видов «необязательного» чтения указывает на то, что отношение читателя к книге становилось более активным, инициативным; с другой стороны, именно такая литература и способствует формированию читательской аудитории, а также сильнее влияет на оценки и установки реципиента. Чтение становилось необходимой частью жизни латышского общества. Расширялась среда, способная быть объектом воздействия новой культуры.

К этому времени уже наметилось несколько отличных читательских типов. Из людей, искавших в книге идею, оценку эпохи, вырастали руководящие личности крупных общественных движений. Иные, обладающие мобильной психикой, жаждали беллетристического чтения, притока знаний через научно-популярные труды. Интеллигенция же находила поддержку своим идейным поискам в литературе других народов.

В 30—50-е гг. XIX века сформировалась латышская читающая публика открытого типа, публика, обладающая известными навыками и культурой чтения, способная на основе прочитанного вырабатывать общественное мнение. Читающая публика — необходимая предпосылка становления книги и книжного дела высшего типа, которое произошло в следующий период.

Латышское общество брало в свои руки инициативу во всех звеньях книжного дела: в интеллектуальном и материальном производстве книги, в книгораспространении торговыми и неторговыми путями, в выборе литературы и чтении. (156—166)

Появление собственной интеллигенции имеет особое значение в истории чтения каждого общества. Информацию, накопленную в ходе своего образования, а также новые идеи интеллигенция через свои творения передает широким слоям народа, таким образом обогащая и его чтение.

По разным источникам можно получить представление о том, что читала молодая латышская интеллигенция (кроме литературы на родном языке) накануне зарождения новой, национальной книги. Многостороннюю информацию можно было почерпнуть в немецкой периодике, научно-популярных и практических книгах. Охотно читались художественные произведения, на более подготовленных сильно действовала «высокая» классика. В немецкой научной литературе молодая интеллигенция прежде всего искала народоведческие сведения о Латвии и латышах. Педагоги много внимания уделяли прогрессивной немецкой педагогической книге, студенты пользовались знаменитой библиотекой Тартуского (Дерптского) университета.

В 30-е гг. и в начале 40-х гг. интеллигенты как бы продвигались вперед разными путями, их занимали вопросы социальной несправедливости (К. Как-тиньш), тяжелое прошлое народа (А. Ливенталс), идеал социально полно-

ценной личности (Я. Цимзе), перспектива будущего (Я. Ругенс). В середине 40-х гг. многие (Э. Динсбергс, А. Лейтанс, К. Валдемар, Г. Г. Пешс) обратились к проблемам духовной жизни, просвещения. Новая волна — конец 40-х гг. и первая половина 50-х. Переплелись общечеловеческие идеалы и осознание дальнейшего пути своего народа, начались первые выступления (Ю. Цаунитис, К. О. Лепевич, Ю. Алунас) против реакционной немецкой верхушки, задерживающей свободное развитие человека и общества.

В своих статьях, стихах, особенно в рукописных книгах вся интеллигенция осуждала завоевание Латвии в XIII веке, былые крепостнические порядки. Она выступала за идею прогресса, много внимания уделяла вопросам школьного образования. Формированию новой личности литераторы старались содействовать своими художественными произведениями и переводами. Резко в рукописных книгах звучит протест против угнетения со стороны правящих классов. Все авторы-латыши дорожили идеей равенства сословий. Непоследовательны они были в оценке движений и выступлений народного протеста, в понимании программы будущего общественного развития. (Выработке глубоких, продуманных концепций мешала недостаточная гласность, отсутствие возможности обмениваться мнениями в контролируемой верхами печати.) От простой национальной гордости некоторые литераторы в своих сочинениях сумели дойти до требования активного патриотизма.

В 30—50-е гг. XIX века в латышской книге и книжном деле задача общего обновления духовной жизни переросла в задачу непосредственного создания элементов национальной культуры. Новый идеологический организм, зачатки которого созрели в деятельности первого поколения латышской интеллигенции 30—50-х годов, стал действенной силой с середины 50-х годов, с момента так называемого национального пробуждения, с появления национального движения — движения младолатышей. (166—174)

Латышская книга до середины XIX века прошла все стадии европейского общеидеологического развития от средневековья к культуре типа нового времени. Наибольшие достижения связаны с моментами активизации антифеодальных сил: в XVI веке — с эпохой реформации, в последней трети XVII века — с усилением инициативы центральной государственной власти, во второй половине XVIII века и начале XIX века — с деятельностью просветителей и зарождением рукописной книжности, в 30—50-е гг. XIX века — с выступлением на сцену молодой латышской интеллигенции.

В заключительный этап латышской донациональной книги идея эмансипации личности переросла в требование социально-политической свободы. Достижением, имеющим решающую роль для дальнейшего, было становление национальной читательской аудитории — важного фактора формирования нации. (175—176)

Das Buch und die lettische Gesellschaft bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit, die eine Fortsetzung und Verallgemeinerung der vorangegangenen Schriften des Autors ist, stützt sich auf folgende Grundprinzipien. Das Buch ist das bedeutendste Mittel der Vergegenständlichung der Kultur. Die Kultur verkörpert sich im Buche mit Hilfe von Schriftsteller, Abschreiber, Herausgeber, Typograph. Während der Benutzung des Buches, beim Lesen wird die Kultur „entgegenständlicht“. Auf dem Wege vom Mittelalter bis zum entwickelten universellen geistigen Leben der Neuzeit sind die europäischen Völker durch eine Reihe gesetzmäßiger historischer Kulturtypen durchgegangen. Diese Typen sind die Vorrenaissance, die Renaissance, das Barock, die Aufklärung; ein jeder von ihnen hat bestimmte Aufgaben der allgemeinideologischen Entwicklung erfüllt. Deswegen waren sie auch für die Völker Mittel- und Osteuropas „obligatorisch“ gewesen, obwohl die hier genannten Stufen in Abhängigkeit von den historischen Verhältnissen mal in einem beschleunigten Tempo und in gekürzter, reduzierter Form, mal in einer veränderten Abfolge durchgemacht wurden.

Gegenstand der Untersuchung im vorliegenden Falle ist das System „Buch — Buchwesen — Gesellschaft“. Die Gesellschaft bestimmt nicht nur den Inhalt des Bücherrepertoires, sondern verleiht der wahrzunehmenden Bücherinformation auch den Sinn und Wert, die den jeweiligen Bedürfnissen und Interessen der Gesellschaft entsprechen. Daraus läßt sich die Folgerung ziehen, die für diese Arbeit wichtig ist: das Programm der Information (die Absichten der Initiatoren, der Verfasser, der Herausgeber des Buches), die objektive Menge der Information (der Inhalt des Buches) und ihre Einwirkung auf die konkrete Umgebung (der Einfluß auf das Bewußtsein der Menschen) — das sind nicht identische Größen. Wenn man mit sozialen und intellektuellen Problemen, mit Interessen des Lesermilieus in Berührung kommt, kann sich die Einwirkung des Buches auf sie stark von den gesetzten Zielen der Textautoren, des Werkes, der Ausgabe unterscheiden.

Es folgt aus dem Gesagten, daß die Erforschung der Geschichte des Lesens und des Lesers notwendig ist. Die Entwicklungsstufe der Wissenschaft über das lettische Buch ist im gegebenen Zeitpunkt eine solche, daß gerade die Geschichte des Lesens und des Lesers dem Verfasser dieser Arbeit die wichtigste Aufgabe scheint.

Die Fachausdrücke „das nationale Buch“ und „das nationale Buchwesen“ gebraucht der Autor hier in folgendem Sinne: es sind das Buch und das Buchwesen, die ein solches Niveau erreicht haben, wenn der Kern der Bücherproduktion wirksam an der Aufstellung und Lösung der wichtigsten allgemeinen sozialen und geistigen Probleme teilnimmt, wenn die allgemeinen nationalen Werte durch das Buch zu persönlichen Werten der einzelnen Mit-

glieder der Nation werden, wenn das Buch das geistige Leben der Nation formt. Es ist selbstverständlich, daß ein solches Buchwesen nur dann entstehen kann, wenn eine Völkerschaft in eine höhere Stufe überhegt — als sie zur Nation wird.

Die lettische Nation hat sich in der Mitte des 19. Jh. ausgebildet. Die Anfangsperiode der Geschichte des lettischen Buches bis zu diesem Zeitpunkt könnte man rechtmäßig als die Vorstufe des nationalen Buchwesens bezeichnen, ihr wird auch unsere Arbeit gewidmet. Die Geschichte Lettlands ist bis zur Mitte des 19. Jh. zuerst dadurch charakteristisch, daß infolge der Eroberung des Territoriums durch die deutschen Feudalherren (13. Jh.) wurden die Letten zu einer politisch rechtlosen Völkerschaft mit einer unvollständigen politischen Struktur (es fehlten dem Volke seine eigene Oberschicht und seine eigenen Intellektuellenschichten), aber im Buchwesen herrschte überwiegende Mehrheit fremdstämmiger Schaffender aus den Kreisen der Eroberer. Jedoch war nach der tiefsten Überzeugung des Autors das Verhalten der lettischen Gesellschaft gegenüber der ideologischen Einwirkung in der damaligen Zeit bei weitem selbständiger, aktiver und der Anteil der Initiative des Volkes auf verschiedenen Abschnitten des Buchwesens bedeutend größer, als man bisher gedacht hatte. (6—9)¹

Keime (bis 1525)

Die Notwendigkeit zur Fixierung der Information auf einem Material reifte für die Bevölkerung, die auf dem Territorium Lettlands lebte, vom 9.—10. Jh. u. Z. heran. Vom 10.—11. Jh. benutzten die Vorfahren der Letten phraseographische und logographische Zeichen für die Markierung des Eigentums, der Werte, der Handelsoperationen und für das Bezeichnen der kosmologischen Vorstellungen.

Wenn man die Phraseo- und Logogramme als Träger einer bestimmten Kultur betrachtet, kann man einige ihrer Merkmale wahrnehmen — in der Weltauffassung wird großes Gewicht auf die physische Seite der menschlichen Existenz gelegt, auf zeitlose Weltempfindung, auf das Streben nach Ordnung aller Dinge und Erscheinungen, auf die Fähigkeit, einen tiefen Zusammenhang herzustellen zwischen dem Abstrakten und dem Konkreten.

Der Autor nimmt hypothetisch an, daß im 12. Jh. auf dem Territorium Lettlands als eingeführtes Zubehör des orthodoxen kirchlichen Kultus das Buch in kirchenslawischer Sprache für altrussische Kaufleute und Feudalherren auftrat, die sich in Handels- und Militärzentren befanden. Christentum begann erst in die Oberschichten der Urbevölkerung einzudringen, deshalb war es unmöglich, daß unter ihnen ein mehr oder weniger stabiler Leserkreis bestünde. (10—16)

¹ In den Klammern sind die Seiten des lettischen Textes angegeben.

Nach der Eroberung im 13. Jh. sollte die herrschende Oberschicht — die deutschen Feudalherren — in einigen Bereichen der Beziehungen mit der Bevölkerung die Schriftsprache gebrauchen. Es gibt Grund anzunehmen, daß die Geistlichkeit schon am Anfang des 13. Jh. kurze Aufzeichnungen katholischer Kultustexte in den Sprachen der Ortsbevölkerung gehabt hat. Nur ist es zweifelhaft, ob aus diesen Aufzeichnungen Bücher wurden: um inhaltliche Verstümmelungen zu vermeiden, verboten die Behörden religiöse Schriften in die Volkssprache zu übersetzen.

Hypothetisch kann man denken über die Kodifizierung der Rechtsakte im 13. Jh. parallel in den Sprachen der Vorfahren der Letten und im Niederdeutschen. Es haben sich die Schriftführungsdokumente der örtlichen Behörden erhalten mit den Notizen lettischer Namen. Auf solch eine Weise hat sich die Tradition formiert, lettische Laute und Wörter mit lateinischen Buchstaben wiederzugeben. Für ihren eigenen Bedarf haben die Kolonialherren das handschriftliche Buchwesen in lateinischer und niederdeutscher Sprache gegründet: Chroniken, Kodexe verschiedener feudalen Rechte, die örtliche Variante katholischer Kultustexte. Aber es gibt keine Spur von Werken schöngeistigen, wissenschaftlichen und ausbildenden Charakters.

Seit der Mitte des 15. Jh., als in Westeuropa die Buchdruckerkunst erfunden wurde, nahm der Zufluß an Büchern nach Baltikum zu. Die Vertreter aus den weltlichen Kreisen der örtlichen deutschen Oberschicht begannen sich mit dem Buch zu beschäftigen.

Von der zweiten Hälfte des 15. Jh. haben sich Zeugnisse erhalten über einzelne schriftkundige Personen unter den Rigaer Letten, über die Buchschenkung der lettischen Zunft für die Kirche.

Also bestanden am Anfang des 16. Jh. schon wichtige Voraussetzungen für die Entstehung des lettischen Buches: um diese Zeit waren die hiesigen Völkerschaften in eine — in die lettische Völkerschaft zusammengefloßen, die mittellettische Mundart lag der lettischen Schriftsprache zugrunde, in Riga konzentrierten sich und wurden aktiver literarisches Leben und deutsch-baltische literarische Kreise. (16—23)

Anfänge (1525—1625)

Das lettische Buch kam während der lutherischen Reformationsbewegung auf. Die erste Nachricht — 1525 wurden lutheranische Bücher über die deutsche Stadt Lübeck nach Riga transportiert, darunter auch in lettischer Sprache. Wahrscheinlich war es eine vorlutherische Fassung einer protestantischer Messe. Dieses erste lettische Buch, das nicht auf Anregung von „oben“, sondern seitens der lutherischen Prediger — der Vertreter der städtischen Mittelschicht — geschaffen wurde, muß man als eine progressive soziale Erscheinung betrachten.

In einer späteren lettischen Ausgabe (1615) haben sich die ersten, noch von 1520 an, ins Lettische übersetzten lutherischen Kirchengesänge erhalten. Sie wurden im 16. Jh. neben dem Katechismus M. Luthers und den Auszügen aus dem Neuen Testament in das sogenannte „Kirchenhandbuch“ aufgenommen (es hat sich nicht erhalten, sein Inhalt wird hypothetisch rekonstruiert). Die Analyse der zugänglichen Gesänge, der Übersetzungen aus dem Deutschen, hat ergeben, daß in den Jahrzehnten nach der Reformation die ersten lettischen Bücher demokratische Elemente der Bewegung enthielten, daß der renaissanceartige Kern der neuen protestantischen Dichtung in Erscheinung trat (der Kirche wurde die Vermittlerrolle zwischen dem Menschen und dem Gott genommen, der Persönlichkeit wurde das Recht auf Meinungsfreiheit und auf die Wahl seines Weges gewährt). (24—29)

Mit der Zeit, im 16. Jh., geriet das Luthertum im Baltikum in Unterordnung des Adels. Der zentrale und der nördliche Teil Lettlands Vidzeme (Livland) mit Riga und der östliche Teil Latgale wurden 1561 zum Bestandteil des polnischen Territoriums, aber der südwestliche Teil Kurzeme — Herzogtum Kurland — wurde zum Lehen Polens. 1621 wurde Vidzeme zu schwedischem Eigentum. Das lettische Buch begann den Interessen der feudalen Schichten und der Obermächte zu dienen.

Als der polnische König und die Jesuiten aktive Politik der Rekatholisierung im Baltikum zu betreiben begannen, veröffentlichten sie 1585 in Vilnius den Katechismus von P. Canisius. Den Übersetzer dieses Buches sollte man aller Wahrscheinlichkeit nach unter den Seminaristen des jesuitischen Seminars zu Tartu (Dorpat) suchen. Die Auflage des Katechismus ist hoch für die damalige Zeit — 1002 Exemplare, jedoch gibt es keine Zeugnisse davon, daß es in der Tat unter dem Volke verbreitet worden wäre.

Als eine direkte Antwort auf diesen Schritt der polnisch-katholischen Seite war die Herausgabe des lutherischen Handbuches in Königsberg (1586—1587) für die Gelder des Herzogs von Kurland. Für diese Ausgabe wurden die Texte des Rigaer Handbuchs ausgenutzt, einige demokratische Elemente wurden jedoch entfernt. Die Exemplare wurden an den kurländischen Kirchen ausgegeben, damals gab es ihrer um siebzig.

In den 80er Jahren des 16. Jh. führte die Idee der Einbeziehung des Buches im politischen Kampf zur Gründung der Druckerei in Riga. Der holländische Drucker N. Mollyn wurde 1588 nach Riga berufen. Später wurde der Kapitalist Mollyn mit seinen Produktionsmitteln und Arbeitern zum Angestellten der feudalen Macht der Stadtverwaltung. Dieses Prinzip hatte sich in Lettland und Estland auf einige Jahrhunderte eingebürgert. Mollyn druckte aus eigenen Mitteln, aber der Rat, der ihn mittels königlicher Privilegien von der Konkurrenz beschützte, zu gleicher Zeit den Umfang des Druckzeuges und die Arbeiterzahl in der Druckerei begrenzte und die Bücherpreise regelte.

Mollyn war ein durchschnittlicher Handwerker. Zuerst dominierten unter ungefähr 180 Ausgaben Mollyns in der lateinischen und deutscher Sprache (fast

alle von ihnen waren für den Gebrauch der Stadtbewohner oder für die diplomatischen Aktionen des Rats bestimmt) Werke humanistischer Strömung, dann — kämpferischen Luthertums.

Die Druckerei Mollyns legte den Grund zur typographischen Basis der örtlichen Produktion des lettischen Buches. 1615 gab Mollyn auf Bestellung der Behörden das Handbuch — seine einzige Ausgabe in lettischer Sprache heraus. Die Fassung der Texte zeugt davon, daß die Initiatoren der Ausgabe den Geschmack und die Wünsche der Rigaer Letten noch berücksichtigten.

Allmählich sammelten sich in Handschriften (vielleicht auch in gedruckten Büchern, die für uns unbekannt sind) katholische Texte an. 1621 wurde in Braunsberg ein Gesangbuch herausgegeben, dessen Verfasser G. Elger (vielleicht ein Lette) war. In künstlerischer Hinsicht ist es ein großer Schritt nach vorne, jedoch, wie überhaupt alle frühen katholischen Werke in lettischer Sprache, vertritt es den mittelalterlichen Kulturtypus. (30—38)

In den ersten hundert Jahren wurden 8 bekannte Ausgaben gedruckt und noch einige Bücher, worüber die Zeugnisse nicht klar genug sind, es sind auch handgeschriebene Bücher entstanden. Alle Bücher, mit Ausnahme vom katholischen Katechismus von 1585, waren nur für den Bedarf der Geistlichen bestimmt. Es gibt eine Reihe indirekter Hinweise darauf, daß einen Teil der Auflage des Handbuches von 1615 Rigaer Letten gekauft haben. Auf diese Weise trat im ersten Viertel des 17. Jh. neben dem Hauptadressaten auch der lettische Leser und Käufer des Buches auf.

Die Entstehung des lettischen Buches war ein gesetzmäßiges Ereignis, wenn man aus der Notwendigkeit des Anschlusses der lettischen Kultur an den Kulturprozeß der Welt ausgeht. Das Buch ist der wichtigste Mittel für die Hinübertragung der Elemente einer alten Kultur auf neuen Boden, die Hinübertragung ist äußerst wichtig für die Bildung neuer Kulturen. Das lettische Buch war in seiner Anfangsperiode ausschließlich die übersetzte Literatur. Obwohl in ihm noch der theologische Erkenntnistyp herrschte und die literarische Gestalt nur noch äußeres Symbol eines tieferen Wesens war, immerhin begann schon die Bildung der literarischen Manier, der Genres, der schriftsprachlichen Norm. Schon in den ersten Büchern trat eines der Zentralprobleme der Kultur klar genug hervor: Zusammenstoß zwischen zwei Lagern in der Persönlichkeitskonzeption, in der Auffassung der Beziehungen zwischen Persönlichkeit und Umwelt. Dieser Zusammenstoß hat die fortschreitende Entwicklung des lettischen Buches beschleunigt. Der ethnische Prinzip der Kultur selbst ist renaissanceartig: die Idee von der Notwendigkeit die Bücher in lettischer Sprache zu schreiben und herauszugeben war das wichtigste Ergebnis dieser hundert Jahre.

Die Sprache der ersten Bücher, wenn auch von der Volkssprache sehr fern, war für den Letten nicht unverständlich. Die Rigaer Ausgabe von 1615 vermied die Modernisierung in Hinsicht auf die Zusammensetzung der Texte und auf den Wortlaut, das zeugt aber von konservativem Geschmack der lettischen Leser. Man verstand das Buch nicht als einen Träger neuer Information, sondern

als ein Handbuch, das die Ritualformeln enthält; vorwiegend war nicht der Inhalt, sondern die sakrale Bedeutung des Werkes, und das Buch streifte nur die äußere, extravertierte Schicht des Bewußtseins. Ungeachtet dessen kann man schon ein gewisses Verhältnis seitens der Letten gegenüber dem Buch feststellen, es war Anfang des Zwiegesprächs zwischen dem Rezipienten und dem Buch. (39—45)

Das Werden eines lesenden Volkes (1625—1755)

Der Kampf zwischen den zwei Konfessionen hatte nachgelassen, die Leibeigenschaft hatte sich durchgesetzt; in diesem Zusammenhang wurde zum „Programm“ des Buchwesens eine grundlegende Veränderung des Massenbewußtseins im Sinne des Christentums und des Gehorsams der feudalen Ordnung.

Die Rigasche Stadtdruckerei nahm einen Aufschwung beim Inhaber G. Schröder, doch das Buchwesen im Baltikum blieb von dem westeuropäischen wegen des unzureichenden Absatzes zurück.

Die Zeitperiode von 1625 bis 1670 ist durch eine Reihe (ungefähr 10) Ausgaben in lettischer Sprache kennzeichnend.

Die Neuauflage des Handbuches (1631) enthielt einige literarische Texte aus der Bibel und aus dem antiken Schrifttum, die nicht den Charakter des Zeremoniells trugen. Die literarischen Interessen widerspiegelten sich auch in den sprachwissenschaftlichen Ausgaben (erstes Wörterbuch der lettischen Sprache 1638, erste Grammatik 1644). Die Predigtensammlung G. Manzels (1654) enthält eine beträchtliche Menge literarischer Elemente. Der Pastor J. Reiters — er war Lette — hatte seine Übersetzungsprobe der Evangelienauszüge herausgegeben.

Die katholische Kirche konnte in Latgale frei wirken. Elger hatte ein dreisprachiges Wörterbuch und eine neue Liedersammlung verfaßt, er übersetzte Auszüge aus den Evangelien; diese Arbeiten wurden von den Jesuiten in den 70er und 80er Jahren in Vilnius veröffentlicht.

Innerhalb der religiösen Ideologie des lettischen Buches kamen immer mehr Bestandteile des politischen und juristischen, des ethischen und künstlerischen Denkens zum Vorschein, sowie einige Wirklichkeitswiderspiegelungen. Es trat ein neuer Typ des Schriftstellers auf (Manzel, Reiters), der die Bedeutung des individuellen Schaffens in der literarischen Tätigkeit anerkannte.

Als kulturell-historischer Typ des lettischen Buches der ersten Hälfte des 17. Jh. galt der Barock, sowohl in der illustrativ-ornamentalen Ausstattung und in den literarischen Ausdrucksmitteln, als auch in den tiefen Widersprüchen ideologischen Charakters. Manzel, der ein Anhänger der Gutsbesitzer und der zentralisierten Ideologie war, beraubte die Persönlichkeit des Rechts auf Denken mit seinen theologisch skrupulösen Erläuterungen der Heiligen Schrift. Reiters im Gegenteil verteidigte die Bauern; er stellte das Gebot der Menschen-

liebe auf den ersten Platz. Somit widerspiegelte sich im lettischen Buch die für die Barockkultur charakteristische Krise der Renaissanceideale und das Suchen einer neuen Humanität.

Mit dem Buchvertrieb beschäftigten sich Buchhandlungen in Riga und in der Hauptstadt des Herzogtums Kurland Jelgava (Mitau), sowie Drucker und Buchbinder. Die Vorstellung über die Bücherpreise kann man von einigen bekannten Angaben machen. Die Höhe der Auflagen betrug voraussichtlich einige Hunderte Exemplare. Die Aussagen in Büchern und Berichten führen zur Schlußfolgerung, daß es Mitte des 17. Jh. in der lettischen Gesellschaft schon eine minimale Schicht der Leser und der Lesenden gab. (46—55)

Im letzten Drittel des 17. Jh. und am Anfang des 18. Jh. war eine Zuspitzung der Widersprüche zwischen der Staatsmacht von der einen Seite und baltischem Adel und der städtischen Oberschicht von der anderen Seite zu vermerken. Diese Rivalität im lettischen Buchwesen führte zu seiner Aktivierung. 1666 oder 1667 nahm der Drucker des Herzogs von Kurland M. Karnall aus Toruń seine Tätigkeit in Mitau auf. In Vidzeme gelang es einer Gruppe der Persönlichkeiten, die die Politik der schwedischen Regierung unterstützte, 1675 die zweite — „königliche“ Druckerei (die sog. Druckerei J. Fischer — J. G. Wilcken) zu gründen; es versammelten sich um sie die Intellektuellen, die aus Deutschland eingetroffen waren.

Während der 40 Jahre (1670—1710) wurden 57 bis 60 Bücher in lettischer Sprache gedruckt, darunter Neuauflagen des Handbuches und der Predigten Manzels, Ausgaben von Katechismen, Gebetbücher. Von 1685 bis 1691 (vielleicht bis 1693) hat die königliche Druckerei die Monumentalausgabe der lettischen Bibel in künstlerisch hochwertiger Übersetzung von E. Glück gedruckt. Die Bemühungen der Literaturschaffenden wurden auf dem Gebiet der Sprachwissenschaft lebhafter, wovon eine Reihe Wörterbücher und Grammatiken, sogar eine Anleitung zur Dichtung (1696) zeugen. Eine aktive Erarbeitung der lettischen Büchersprache und Graphetik ist um so mehr beachtenswert, da es in der Zeit geschah, wo das Buch ins Volk mehr und mehr durchzusickern begann.

Das Äußere des lettischen Buches blieb wie früher durchschnittlich, handwerklich und zur gleichen Zeit barockal geschnörkelt.

Am Ende des 17. Jh. war im großen und ganzen die Aufgabe der Schaffung von kirchlicher Grundliteratur in lettischer Sprache verwirklicht. Von den Forderungen, die äußere Form einzuhalten, gingen die Autoren auf die Umbildung der inneren Welt des Menschen über. Die Bibel vermittelte viele Kenntnisse, veranlaßte die Lesenden, den historischen Lauf der Zeit zu begreifen. In den geistlichen Liedern verstärkte sich die ästhetische Seite, ebenfalls enthielt die Bibel viel Künstlerisches. Der Katechismus und die Predigt entwickelten die Fähigkeit des logischen Denkens. Somit beinhaltete das protestantische religiöse Buch einen Widerspruch zwischen dem Programm und der objektiven Informationsmenge. So entstand das Liederrepertoire anfangs in Deutschland,

wo die soziale Lage der geistlichen Autoren anders war als die in Lettland; deshalb wird es wenig direkt in den Liedern zur Unterwürfigkeit ermahnt. Die Bibel, besonders das Alte Testament, ist voll bäuerlichen Demokratismus, Protestes der Schwachen und Armen gegenüber den Starken und Reichen. Diese Widersprüche blieben jedoch vorläufig verborgen, da der Charakter des Lesens noch nicht ein aktives Verhältnis des Lesers zum Text förderte.

Gegen Ende des 17. Jh. bereiteten die lettischen Schulen in Vidzeme und in Riga jährlich 800—1000 Schriftkundige vor. Seit 1672 adressierte man die Bücher direkt an die lettischen Leser.

Bibeln, Handbücher, Predigtensammlungen, Katechismen und Fibern wurden den Kirchen und Schulen kostenlos ausgehändigt. Die Hauptverbreitungsform der Bücher war dennoch der Verkauf. Die Marktpreise stiegen allmählich. Die Bibel kostete ebensoviel wie 400 bis 500 kg Roggen. 800 bis 900 Exemplare aus ihrer Gesamtauflage (1500 Exemplare) kauften die Bauern. Die lettischen Einwohner Rigas haben sich mehrmals an die Stadtverwaltung mit der Bitte gewendet, die Herausgabe der Bücher zu beschleunigen und zu steigern.

In vier Jahrzehnten gelangten in lettisches Milieu 40 000 bis 50 000 Exemplare. Für jeden Stadtbewohner lettischer Herkunft wurden in dieser Zeit nicht weniger als zwei Exemplare, für jede zehn Bauern in Vidzeme ein Exemplar gedruckt. Das Gebetbuch und der Katechismus waren die ersten Massenbücher. Die lettischen Ausgaben brachten den Druckereien einen immer größeren Gewinn, so begann die lettische Gesellschaft das Buchwesen von ihrem Einkommen zu erhalten.

Über die Einwirkung des Buches auf den Verstand der Menschen kann man aus den Daten über das Eindringen des Christentums ins Volk schließen. Das Buch war noch immer ein Zubehör des Rituals, aber das Ritual selbst und folglich das Buch galten schon als obligatorisch, das Lesen wurde zur sozialen Erscheinung. Das Christentum blieb weiter „Herrenglauben“. Aber das Buch befreite es von der Anwesenheit des Pastors als eines Anhängers der Herrschaften. Die Verbreitung und Verstärkung des protestantischen Glaubens in Vidzeme und Kurzeme gerade durch das Buch (d. h. in einer mehr kanonisierten, geschlossener Form als die mündliche Predigt) hemmte das Zusammenfließen von Religion und Folklore.

Frühe Massenausgaben und frühes Heranziehen des Volkes zum Lesen — das sind die wichtigsten Eigentümlichkeiten in der Anfangsperiode der Geschichte des lettischen Buches. (55—71).

Im Laufe des Nordischen Krieges wurde Vidzeme mit Riga (1710) an das Russische Imperium angegliedert; im ganzen Lettland verstärkte sich die Macht des Landadels, und die Ausbeutung der Bauern nahm zu. Das hat seinen Stempel auf das Buchwesen aufgedrückt.

Eine starke Erschütterung für die Rigaer Stadtdruckerei nach dem Kriege war der Abtransport der Druckereianlagen und Arbeiter nach Petersburg; die „königliche Druckerei“ gab ihre Tätigkeit auf. Gegen Mitte des 18. Jh. norma-

lisierte sich das Tempo der Bücherproduktion. Von 1710 bis 1755 wurden ca 60 Ausgaben in lettischer Sprache gedruckt — die Bibel, das Handbuch, der Katechismus und die Fibel. Eine Neuerung war, daß Sammlungen geistlicher Lieder (im Handbuche und einzeln), der Predigten, das Neue Testament mit Holzschnitten örtlicher Meister in der Manier eines rustikalisierten Barocks illustriert wurden.

In den 30er Jahren begann die Leitung der katholischen Kirche, Bücher in latgalischer Mundart für Latgale in Vilnius herauszugeben.

Innerhalb des Stromes der religiösen Ausgaben für Vidzeme begann die Erneuerung des Wertspektrums. Die Rede ist von den nicht zahlreichen pietistischen moralisierenden Belehrungen, die die Bedeutung der menschlichen Persönlichkeit betonten und die Empfindsamkeit zu entwickeln suchten. Die Pietisten unterstützten anfänglich auch die angekommenen herrnhutischen Prediger; die von den letzten gegründeten Brüdergemeinden umwandelten sich plötzlich in eine Massenbewegung der Bauern. Die Herrnhuter haben von 1739 an im Ausland mehrere lettische Gesangbücher gedruckt, aber, als 1743 die Brüdergemeinden verboten wurden, nahm das handschriftliche Buchwesen der Herrnhuter einen Aufschwung.

Die Bücher wurden billiger, besonders die Ausgaben der Pietisten und Herrnhuter. Die Bücher für den Bauern wurden sowohl von den städtischen Buchbindern, als auch von den ländlichen Meistern eingebunden; es hatte sich ein besonderer Typ des „bäuerlichen“ Einbandes geformt — er war einfach, mit Blindprägung, im Volkskunststil. Sporadische Daten über den Sättigungsgrad des bäuerlichen Milieus mit Büchern zeigen, daß in Vidzeme durchschnittlich jedes Einzelgesinde (ungefähr 15 bis 20 Menschen) ein Buch hatte, unter den Herrnhutern gab es aber nicht weniger als ein Buch für jeden Menschen. Eine gewöhnliche Auflagehöhe verbreiteter religiöser Ausgaben betrug 5000 Exemplare, sie war viel größer als eine durchschnittliche Auflage der westeuropäischen Bücher jener Zeit. Dieser Umstand ist dadurch zu erklären, daß das lettische Buch an die breiteste Bevölkerungsschicht — an die Bauern adressiert war.

Zum Hauptabsatzplatz des lettischen Buches nach dem Krieg wurde anstelle der Stadt das flache Land in Vidzeme, die Stammkäufer waren die Gesindewirten. Es gab Leute, die das Buch schon als eine Quelle des Wissens, als ein Mittel zum Verständnis der Umwelt brauchten. Das Buch hat ihre Auffassung über die Menschheit in der Zeit und im Raum erweitert, es hat ihnen geholfen, sich in den Gedanken über das persönliche Leben und die eigenen Gefühle klarzuwerden. Es wirkten sogar die Prestigemotive der Belesenheit. Die begonnene inhaltliche Umorientierung der Bücher vom autoritären, geschlossenen Wertsystem der Orthodoxie zum persönlichen, menschlichen, offenen System hat mit der objektiven sozial-psychologischen Notwendigkeit übereinstimmt.

Um die Mitte des 18. Jh. kam es soweit, daß der früher passive Informationsempfänger — der Leser lettischer Nationalität — aktiv wurde und das aktiv aufgefaßte Buch wesentlich auf die Einstellung und soziales Verhalten des Menschen einwirken konnte. (71—83)

Epoche der Gegensätze (1755—1835)

Den Hintergrund des gegebenen Zeitabschnittes bilden die Krise der Leibeigenschaft, ihre Aufhebung in Kurzeme und Vidzeme (1817, 1819), im geistlichen Leben aber — die Verbreitung verschiedener Aufklärungs-ideen.

Die Herausgabe der religiösen Grundliteratur (der Bibel, der Gesangbücher, der Gebetbücher, der Katechismen) wurde in Vidzeme und Kurzeme von lutherischen Konsistorien, in Latgale — von katholischen Mönchsorden geleitet. In einigen Fällen ging die Initiative von den Ständeorganen des Adels, von der Gouvernementsverwaltung aus (Ende des 18. Jh. gehörten sowohl Latgale als auch Kurzeme zu Rußland). Die Zensur legte sich als eine schwere Last auf das Buchwesen in den 90er Jahren.

Aber immer aktiver wurden Initiativen anderer Art — die gesellschaftliche (z. B. seitens der Akademie zu Jelgava, der Bibelgesellschaft, der Gemeinnützigen und ökonomischen Gesellschaft zu Vidzeme) und die private (hauptsächlich seitens der Autoren, aber auch der Verleger).

Die Ausgaben, die auf Verwaltungsinitiative entstanden waren, waren für die Buchdrucker gewinnbringender, ihre Auflagen waren auch höher (durchschnittlich 4000 bis 5000 Exemplare).

Das Handelskapital spielte im Druck- und Verlagswesen noch immer eine größere Rolle als das Industriekapital. Die Firma der Familie Steffenhagen (anfänglich Inhaber der kurländischen herzoglichen Druckerei) wurde zum typischen Kommerzunternehmen. Sie gab mehr als die Hälfte der lettischen Buchproduktion. Denselben Charakter hatten die Druckereien — Verlage von J. K. D. Müller und W. F. Häcker in Riga. In Lettland arbeiteten drei Verlage aufklärerischen Typs, alle ohne eigene Druckereien: J. F. Hartknoch (Riga), in kleinerem Maßstab J. F. Hinz (Jelgava und Aizpute) und auch J. D. Friedrich in Mitwirkung mit dem Berliner Verleger F. Th. Lagarde (Liepāja — Libau).

Außerdem wirkten in Vidzeme drei Hausdruckereien, die ertraglos waren, — die von dem Arzt P. E. Wilde in Pöltsamaa (medizinische periodische Ausgabe in lettischer und estnischer Sprache), der Pastoren G. Bergmann in Mazsalaca und Rūjiena (bibliophile Literatur in deutscher Sprache und in Fremdsprachen, einige Bücher im Lettischen) und Ch. Harder in Rubene (Aufklärungsausgaben für lettische Bauern).

Sowohl die Aufklärungsverlage als auch die Hausdruckereien wurden ruiniert infolge des Einbruches der Reaktion Ende des 18. Jh. in dem ganzen gesellschaftlichen Leben Rußlands.

Nach der Angliederung Latgales an Rußland verlagerte sich das Buchdruckzentrum der Latgalen von Vilnius nach Mogiljow (in den 70er Jahren) und Polozk (ab 90er Jahre). Der Inhalt der latgalischen Ausgaben sprengte den engen Rahmen des Handbuches, immerhin war der Rückstand vom Buchwesen in Kurzeme und Vidzeme beträchtlich.

Das handschriftliche Buchwesen nahm stark zu. Die Initiative in diesem Bereich ging hauptsächlich von der lettischen Bauernschaft aus. Ein Teil der Handschriften sind Übersetzungen aus dem Deutschen. In den Brüdergemeinden kamen handschriftliche Bücher religiösen Inhalts vor, unter den Webern — Dessinmuster, mancherorts in den Schulen — Unterrichtsmittel. Die handschriftlichen Bücher wurden hauptsächlich auf privatem Wege vorbereitet. Dz Gesamtzahl der Exemplare ging in die Hunderte. (84—95)

Die Aufklärung diente in Lettland, ähnlich wie in der ganzen Zone zwischen Rußland und Westeuropa, als Hauptmittel für die Erneuerung des geistigen Lebens in der Zeitperiode, die der Bildungsperiode der Elemente der neuzeitlichen Nationalkultur unmittelbar vorangegangen war.

Der Pietismus — eine von den Begleiterscheinungen der Aufklärung in der Religion — hatte seine Spuren auch im lettischen Buch hinterlassen. Aber viel tiefer hat eine andere Begleiterscheinung auf sie gewirkt — der Herrnhutertum. Die handschriftlichen Bücher der Herrnhuter haben die Interessen, Geschmack und Hoffnungen der Bauern unmittelbar ausgedrückt. Anziehend für sie waren die Ideen vom Wert des persönlichen Erlebnisses, von der Gleichberechtigung aller ungeachtet der Standesangehörigkeit, die Förderung moralischer Vervollkommnung und humanen zwischenmenschlichen Beziehungen. Das herrnhuterische handschriftliche Buch in Lettland war die Stufe der religiösen Aufklärung, der Vorrenaissance in allgemeinideologischer Entwicklung. Deshalb gingen einige Schaffenden des herrnhuterischen Buches zum Ausdruck ihres sozialen Protestes in der Form von handschriftlicher Publizistik über. In diesem Milieu entstand die Dichtung von weltlichen und sozialen Themen (Jēkabs aus Kikulis, J. N. Ramanis).

Unter der deutsch-baltischen Intelligenz (d. h. lutheranischen Pastoren) war die Richtung der Aufklärung überwiegend, die die Ansicht vertrat, daß die Hauptaufgabe — den gleichen Glück für alle zu garantieren — nicht durch die Veränderung der Gesellschaftsordnung zu lösen ist, sondern man sollte die Menschen lehren, vernünftig und rationell leben und handeln. Mit diesem Ziel propagierten sie unter den Bauern das Lesen und das Buch, schrieben und gaben geistliche und weltliche Bücher rationalistischer Richtung heraus. Unter den letzten waren praktische Belehrungen in der Medizin und in der Landwirtschaft, Kalender, Lehrbücher, naturwissenschaftliche Enzyklopädie für Bauern („Buch der hohen Weisheit“ von G. F. Stender, 1774), schöngeistige Literatur (Fabeln — 1766 — und Gedichte — 1774 — von G. F. Stender, Übersetzung eines Theaterstückes von seinem Sohne A. J. Stender. — 1790). Ihr Ideal war ein fleißiger, anständiger, vermögender Bauer, der sich dem Willen des Gutsbesitzers unterwirft. Eine wahre Quelle des Glücks ist das Wissen. Ein solches Modell, wenn auch sehr begrenzt, war dennoch auf die Entfaltung der Individualität, auf die Steigerung ihrer Aktivität gerichtet.

Ende des 18. Jh. und in den 20er Jahren des 19. Jh. trat unter dem Druck der Reaktion der Neopietismus in den Vordergrund. Aber die aufklärerischen

Ideen setzten ihre Vorwärtsbewegung ins lettische Buch auf Umwegen fort. In der Zeit, wo die offizielle Publizistik die Aufhebung der Leibeigenschaft verherrlichte und ihren räuberischen Charakter verschwieg (der ganze Boden war zum Eigentum der Grundbesitzer arklärt), wo ein Teil der Repräsentanten aus der deutsch-baltischen Öffentlichkeit für die Eindeutschung der Letten eintrat, erschien handschriftlich die „Geschichte des lettischen Volkes“ von J. Pulans — es war eine Antwort der Bauernschaft auf brennende Fragen über den Grundbesitz, über den Nationalbewußtsein des Volkes.

In Lehrbüchern (auch in den handschriftlichen) verschwanden die für die Aufklärung charakteristischen Verallgemeinerungen, Erläuterungen der Gründe und des Wesens der Erscheinungen, aber der Tatsachenmaterial wurde reicher. In den Literaturbüchern kam der Sentimentalismus, die Schilderung der Innenwelt des einfachen Menschen auf. Gleichzeitig erklang der Protest des „Sturm-und-Dranges“ in handschriftlicher Übersetzung des Stückes von F. Schiller „Die Räuber“ (1818); übertragen wurde es vom Bauernjüngling J. Peitāns. Sowohl in gedruckter als auch in handschriftlicher Form erschienen Geschichten und Erzählungen, in denen immer deutlicher das Anziehende, das Belletristische, Interessante und Exotische hervortrat.

In der zweiten Hälfte des 18. Jh. und im ersten Drittel des 19. Jh. ging die Adaption der Entlehnungen aus der ausländischen Buchkunst weiter — die örtlichen Illustratoren umarbeiteten fast immer fremde Vorbilder und Sujets. Von den handschriftlichen Büchern ist nur eines illustriert — „Das Buch der Kreuzschule“ von Ramanis (1778—1797). Man kann ihn als den ersten bekannten Buchillustrator lettischer Herkunft ansehen.

Die neue Illustrierungstechnik — der Kupferstich — war mit der Tätigkeit der Aufklärer-Rationalisten verbunden. Es gibt viel sachlicher Information in ihren Zeichnungen, sogar Elemente der örtlichen Umgebung, lettische Typen. Die Stilistik des Rokoko kommt im Buche für lettische Bauern nur in der Ausstattung mit Vignetten vor. Ende des 18. Jh. hat die Zurückhaltung des Klassizismus ihre Spur auf das Äußere des Buches hinterlassen.

Der Holzstich als eine neue Technik der Illustrierung im lettischen Buche ist zum ersten Mal 1817 festgestellt worden, die Lithographie — 1830. Dennoch hat man weder die eine noch die andere noch lange nicht breit verwendet; aber das künstlerische Niveau des Buches ist stetig gesunken.

Überwiegend waren Einbände „bäuerlichen“ („rustikalen“) Typs, aber es kamen in kleinerer Anzahl auf dem Lande Einbände „urbanen“ Typs vor — koloriertes Leder, vergoldetes Klischeeornament. (95—109)

Die Mehrheit der Kinder hatte einen dürftigen Unterricht zu Hause erhalten. Ungeachtet dessen waren im letzten Drittel des 18. Jh. in Vidzeme $\frac{2}{3}$, in Kurzeme — $\frac{1}{3}$ der Bauern lesekundig. Es zeichnet sich deutlich eine Gruppe aktiver Leser aus. In ihrer Mehrheit waren das Gesindewirten, aber auch Handwerker, Schankwirte, Müller, Hofangestellte, Dienstpersonen der Amtsbezirke. Die Büchersammlungen der Stadtbewohner-Letten zeugen davon,

daß ihr kulturelles Niveau nicht niedriger war, als das der deutschen Stadtbevölkerung. Ein charakteristischer sozialer Typ waren die „Bücherfreunde“ — unermüdete Leser, Büchersammler, manchmal unterrichteten sie die Kinder im Lesen und Schreiben.

Einer der Wege, auf welchem die Bücher in die Öffentlichkeit gelangten, waren die Schulen. Sie bekamen die Bücher von den Gutsbesitzern oder von anderen wohlhabenden Deutschen geschenkt. Im Unterrichtsprozeß bediente man sich der Fibeln, Katechismen, Gesangbücher, des Neuen Testaments, seltener — neuer Lehrbücher. Die Bücher wurden auch den Kirchen geschenkt. Eine andere Form der Bücherverbreitung war die kostenlose Austeilung der Bücher an die Bauern. Damit beschäftigten sich die Grundbesitzer und die Bibelgesellschaft. Jedoch die Hauptmethode der Bücherverbreitung war der Buchhandel.

Die Buchhandlungen befanden sich in Riga, Jelgava, Liepāja. Gleichzeitig wurden die lettischen Ausgaben von Buchbindern, Expeditionen lettischer Zeitungen, Geistlichen, Beamten, häufig von Autoren selbst verkauft. Die Preise blieben hoch, höher als im Ausland. Die Ursache dafür war der hohe Selbstkostenpreis und das Rechtsmonopol der Verleger auf die Herausgabe der Massensliteratur. Ein ungebundener Kalender oder eine ungebundene Fibel kosteten ebensoviel wie das Brot für einen Menschen auf 1 bis 4 Tage, ein Rechenbuch und „Buch der hohen Weisheit“ — beziehungsweise die 15-Tage-Brotportion, ein Gesangbuch — 15 bis 30-Tage-Portion.

In 80 Jahren der Überblicksperiode erschienen in lettischer Sprache mehr als 700 Ausgaben, 1 bis 2 Millionen Exemplare (auf 0,5 bis 1 Million Einwohner). Die größte Verbreitung fanden kirchliche Gesangbücher — ein Exemplar auf 2 bis 5 Schriftkundige, einige Exemplare auf jedes Bauerngesinde. Es folgt die Bibel, das Neue Testament, Predigtensammlungen. Weltliche Bücher gab es bedeutend weniger, aber, nach den Auflagen, Neuauflagen und anderen Aufgaben zu schließen, bildeten sie einen stabilen und stets wachsenden Anteil im Buchverbrauch. Die Lehrbücher wurden in einer Auflage von 1000 bis 2000 Exemplaren herausgegeben; „Buch der hohen Weisheit“ wurde dreimal herausgegeben, das letzte Mal nicht weniger als in 2000 Exemplaren. Von Werken der schöngeistigen Literatur genossen die Dichtungen von G. F. Stender (wiederholt ergänzte Auflagen) die größte Nachfrage.

Einer der Gründe für den großen Umfang und ständigen Wachstum des Bücherverbrauches in der lettischen Öffentlichkeit war die begonnene Entwicklung der kapitalistischen, bürgerlichen gesellschaftlichen Beziehungen, die Bildung von neuen soziokulturellen Schichten und Gruppen. Diesen „neuen“ Gesellschaftsteil hatten engere Beziehungen mit dem sozialen Überbau, die Notwendigkeit, sich in einer ungewöhnlichen Situation zu orientieren, neues Weltempfinden zum Lesen bewegt. Aber auch im „alten“ Gesellschaftsteil der Letten bestand die Notwendigkeit nach dem Buch, nach zeremoniellem Lesen, das den Alltagsrhythmus und die Wendepunkte des Lebens begleitete. Die Annahme liegt nahe, daß die Mehrheit der Käufer und Leser aus dem „alten“ Gesell-

schaftsteil kam, aber bei der Aneignung der bis dahin unbekanntem Wissensbereiche befand sich der „neue“ Teil voran, der mehr aufgeschlossen für die Einwirkung aufklärerischen Tendenzen im Inhalt der Bücher war. (109—122)

Eine der am schärfsten ausgeprägten sozialen Funktionen des lettischen Buches der Übersichtsperiode war die Funktion der sozialen Kontrolle. Die Autoren der gedruckten Bücher haben wegen ihrer Klassenzugehörigkeit die wünschenswerten Beziehungen zwischen den Bauern und Herren im Sinne der Interessen der Letzteren interpretiert. Jedoch der Protest gegen die Leibeigenschaft in den handschriftlichen (herrnhuterischen und historisch-publizistischen) Büchern erklang in der Form der Bestätigung des „ideellen Rechts“.

Als fortschrittlich kann man die Funktion der Sozialisierung der Persönlichkeit (Ausbildung, Erziehung, Wertorientierung) in den gedruckten Ausgaben betrachten. Die Verfasser hoffen auf die Fähigkeit des Buches, aus dem Leser ein gesellschaftlich bewußtes Geschöpf zu bilden, indem er „aufgeklärt“ wird und ihm der Begriff der autonomen Moral verständlich gemacht wird.

In den gedruckten Ausgaben tritt die Funktion der Optimisierung und Organisation der praktischen Tätigkeit deutlich hervor. Belehrungen auf wirtschaftlicher und Zusammenlebensebene, anfangs auf traditionelle Behauptungen gegründet, haben allmählich den Charakter eines bewährten Wissens erworben. Typisch für die Aufklärungsepoche war, daß die Ratschläge oft theoretisch begründet wurden.

Die modellierende Funktion des Buches — Bildung des Wirklichkeitsmodells im Bewußtsein der Gesellschaft — kam durch ein reiches Erkenntnismaterial zustande. Sowohl die populärwissenschaftlichen Ausgaben und Erzählungen als auch die Herrnhuterbiographien und ihre historischen Werke haben die Leser mit der Lebenserfahrung in anderen Ländern und Zeiten bekanntgemacht, haben ihnen die psychologische Empfindung einer ununterbrochener fortschreitender Bewegung der Menschheit beigebracht. Einige Autoren haben den Organismus der Gesellschaftsstruktur erläutert.

Die Bücher haben auch die Funktion der Entwicklung der Denkkultur und des Kunstgeschmackes ausgeübt. Die Verfasser haben sich bemüht, die Prinzipien des logischen Denkens zu verbreiten. Die Werke der schöngeistigen Literatur haben immer neue Verfahren der Dichtung sowie Motive, die von der jahrhundertealten europäischen Literaturtradition ausgearbeitet waren, in den Alltagsgebrauch eingeführt. Man muß erwähnen, daß eine Reihe literarischer Formen und Genres zuerst im handschriftlichen Buchwesen auftrat.

Die Autoren haben die hedonistischen, ästhetischen Funktionen des Buches als zweitrangig betrachtet, ungeachtet dessen haben sie an Stärke zugenommen und die Dichtkunst „befruchtet“. Auf diese Weise entstand ein bedeutender Gesellschaftsorganismus — die Literatur als Kunstzweig.

Vom Standpunkt der gnoseologischen Struktur des geistigen Lebens der Gesellschaft aus ist die Beziehung zwischen dem Intellektuellen und Emotionalen von Bedeutung. Die Werke der schöngeistigen Literatur, die auf eine ver-

stärkte Widerspiegelung der Gefühle gerichtet waren, hatten im Volke keine Popularität. Diesen Umstand kann man durch ihre „Gelehrtheit“, durch den „literarischen“ Charakter ihres Sentimentalismus erklären. Ein anderer gnoseologischer Aspekt ist die Dosis des Didaktischen in den Werken. Sie ging im gedruckten Buch immer mehr zurück; in der handschriftlichen Literatur hingegen, die von den Bauern selbst geschaffen wurde, trat das Didaktische mit voller Kraft auf. Es sind auch zwei andere gegensätzliche gnoseologische Entwicklungen zu vermerken — in der handschriftlichen Literatur das Streben, das Abstrakte durch Konkretes auszudrücken, in den gedruckten Büchern — den Leser vom konkreten Wissen zu abstrakten Verallgemeinerungen zu führen.

Die Bücher der Rationalisten waren auf die Entwicklung einer Individualität gerichtet, auch Biographien der Herrnhuter zeigten unwillkürlich Interesse für ein individuelles Charakter. Das war ein Beitrag zur Entstehung einer neuen ideologischen Formation, so wurde der Übergang vom hierarchischen Prinzip zum individuellen Prinzip gekennzeichnet.

Jedoch um eine Vorstellung von der Geschichte des Lesens zu gewinnen, ist es ungenügend, nur den Charakter des Buchinhaltes festzustellen, d. h. den von Verfassern erwünschten Charakter. Man sollte auch die wirkliche Einwirkung des Buches auf das Lesermilieu in Betracht ziehen, die in den sg. personalen Funktionen des Lesens zum Ausdruck kommt.

Um die große Verbreitung und Rolle des religiösen Buches im Volke zu verstehen, sollte man berücksichtigen, daß der Zerfall der feudalen Ordnung in Lettland durch den Übergang von der sg. natürlichen Gesellschaft zur bürgerlichen Gesellschaft begleitet wurde. Es bildete sich ein neuer, komplizierter Typ der gesellschaftlichen Verbindungen und Beziehungen aus, zu gleicher Zeit zeichnete sich aus dem feudal-patriarchalen Konglomerat die Persönlichkeit aus. Religion, religiöses Buch — das sind ideologische Äquivalente einer Seite des gegebenen Prozesses, Äquivalente der vergesellschafteten Lebensformen, die den individuellen Willen zwingen, sich der gesellschaftlichen Notwendigkeit zu unterordnen.

Die Unruhen, die die Einführung eines neuen kirchlichen Gesangbuches Anfang des 19. Jh. gestiftet hatte, war ein treffendes Zeugnis von der Einstellung der lettischen Bauernschaft dem religiösen Buch gegenüber. Seinem Charakter nach war das neue Buch trocken und rationalistisch, es gefiel den Mitgliedern der Kirchengemeinde nicht. Sie lehnten das neue Gesangbuch ab. Es kam dazu, daß die Verwaltung Truppen hinzuzog, und es wurden Körperstrafen ausgeübt.

Eine andere Seite dieses Prozesses — das Auftreten der Individualität — wurde in dieser Periode durch die Leibeigenschaft gehemmt. Immerhin bestätigt eine Reihe der Zeugnisse die Tatsache, daß das Buch schon in gewissem Maße als Mittel der Selbstvervollkommnung einzelner Personen diente. Die personale Erkenntnisfunktion des Lesens wirkte aktiv. Die Leser schätzten das erzählende

Material in den Büchern hoch ein. Die Autoren rechneten mit der Fähigkeit der Leser, Erläuterungen auf dem Niveau einer Doktrin aufzufassen.

Den Vorhandensein der Funktion des Lesens in persönlicher Wertorientierung bestätigt eine Analyse der handschriftlichen Literatur, die Popularität der Bücher, die die Weltanschauungselemente des Bewußtseins bilden.

Die emotional-kommunikativen Funktionen des Lesens kann man dank den erhaltenen Aussagen der Bauern über die Bücher verfolgen. Die Bauern warfen dem neuen Gesangbuch vor, daß es nicht imstande sei, sie in einen gemeinsamen erhöhten Seelenzustand zu versetzen. Es traten Persönlichkeiten auf, für die der Weg zu Wirklichkeitsaneignung über die „hohe“, künstlerisch vollwertige Literatur und ästhetisches Ideal lief.

In der Zeitperiode des Zerfalls der Leibeigenschaft erweiterten sich stark die Funktionen des Buches und des Lesens. Das lettische Buch hatte aktiv die Erneuerung des geistigen Lebens gefördert, ungeachtet verschiedener Standpunkte seiner Verfasser. (123—136)

Auf dem Wege zum nationalen Buch (1835—1855)

Im Laufe dieser zwanzig Jahre hatte sich von einer Seite die lettische bürgerliche Gesellschaft ausgebildet; von der anderen Seite hatte sich der kapitalistische Charakter der Buchproduktion vertieft.

Die Druckereien Lettlands, die den Vertretern der örtlichen deutschen Geschäftskreise gehörten, hatten ihre Druckanlagen erneuert. Der Gewinn der Unternehmen von großen, absatzfähigen Auflagen erreichte manchmal einige Hunderte Prozente. Der Autor erhielt ein einmaliges Honorar für das Manuskript; der Verleger hatte das Recht, fernerhin mit ihm nach seinem Ermessen zu verfahren. Oft wurden von den Autoren Selbstverlage praktiziert. Die rein kommerziellen Beziehungen zwischen den Verfassern und den Verlegern haben den Weg der lettischen Schriftsteller zur Druckerpresse erleichtert. Im Bereich der Ausgaben, die auf Kosten der Verfasser verlegt wurden, begann eine materielle Initiative der Letten in der Buchproduktion hervorzutreten.

Die innere typographische Gestaltung des lettischen Buches hatte sich (mit einigen Ausnahmen) verschlechtert. Mitte des 19. Jh. erblühte die Einbandkunst der Bauern als ein Gegenwicht der ausdruckslosen typographischen Gestaltung. Originell und auf hohem künstlerischen Niveau war der sg. Einbandtyp von Kurzeme mit ornamentverzierten messingbeschlagenen Rändern des Deckels.

Die Buchproduktion wuchs quantitativ schnell; während der 20 Jahre wurden mehr als 650 Bücher hergestellt, eine Million oder anderthalb Millionen Exemplare.

Im Bereich der religiösen Ausgaben nahmen die sg. Traktätchen, d. h. moralisierende Anleitungen, Überlegungen über die Glaubensfragen sowie neue Predigten und halbbelletristische Werke einen bedeutenden Platz ein. Neben den

Lehrbüchern war die Gruppe der populärwissenschaftlichen Bücher, der praktischen Handbücher und der Werke über aktuelle Themen vergrößert; die Kalenderauflagen waren stark gewachsen. Eine der bemerkenswertesten Erscheinungen war der schnelle Wachstum der schöngeistigen Literatur (von 9 Ausgaben in den ersten fünf Jahren bis zu 45 in den letzten fünf Jahren). Das ganze Ausgabenrepertoire der 20 Jahre zeigt überzeugend die allgemeine Tendenz zum Buch, das der Leser auf eigenen Wunsch wählt. (137—144)

Mit der Herausbildung einer neuen lettischen Gesellschaft entstand auch die lettische Intellektuellenschicht als soziale Erscheinung. Es traten die ersten lettischen literarischen Kreise auf, es begann lettisches literarisches Leben. Die Letten haben ungefähr 75 gedruckte Bücher verfaßt, sie haben ihre Werke aktiv in den beiden lettischen Zeitungen jener Zeit veröffentlicht und sich der alten Form des handschriftlichen Buches bedient.

Die Verfasser-Letten haben mit primitiven religiös-moralisierenden Werken angefangen. Sie interessierten sich nicht für Dogmen und theologische Ideen, sondern für die Stärkung der Frömmigkeit des Volkes — typische Erscheinung in der Werdezeit bürgerlicher Beziehungen. Beachtenswert sind die Lehrbücher, die die Letten nach fortschrittlichen pädagogischen Methoden verfaßt haben (angefangen mit der Fibel „Kinderfreude“ von A. Spägis, 1844), auch ihre theoretischen Ansichten über die notwendige Beschaffenheit der Ausbildungsliteratur (Analyse und Entwurf von J. Cimze, 1842). Viel Wertvolles haben die Letten auf dem Gebiet der praktischen und populärwissenschaftlichen Literatur geleistet. Das sind Bücher mit Ratschlägen für die Landleute, das enzyklopädische Sammelbuch „Die Welt und Vieles, was sich in der Welt befindet“ (5 Lieferungen, 1852 bis 1860).

Ein beliebter Bereich der lettischen Autoren waren Übersetzungen deutscher sentimentalen Erzählungen (die erste — „Gräfin Genoveva“ von K. Schmid, Übersetzung von A. Leitāns, 1845). Diese Literatur hat mittelalterliche Legenden und Traditionen des englischen sentimentalen Romans und des französischen Erziehungsromans in sich aufgenommen. Auf diesem Gebiet kann man der Geschmacksentwicklung der Übersetzer und Leser von einfacher folkloristischer Erzählung bis zu guter realistischer Literatur verfolgen.

Die Publizistik der lettischen Autoren enthielt sowieso Kritik der bestehenden sozialen Verhältnisse. Deshalb waren ihre bedeutendsten Arbeiten in handschriftlichen Büchern im Umlauf. (144—150)

Das Mäzenatentum spielte noch eine gewisse Rolle für den Weg des Buches zur Gesellschaft, obwohl es quantitativ immer mehr vor dem Handel zurücktrat. Unter den Menschen, die Bücher schenkten, traten auch Letten auf. 1848 wurde die erste öffentliche Bibliothek für Mittel der lettischen Bauern gegründet, die auf Initiative von K. Valdemārs angesammelt waren.

Die unregelmäßigen Beziehungen zwischen den Buchhandlungen und den Druckereien, der relativ kleine Gewinn vom Handel mit lettischen Druckwerken war die Ursache, warum es dem Bauer oft mißlang, eine Ausgabe in der Mutter-

sprache beim Buchhändler zu kaufen. Beim Berechnen des Preises eines Druckbogens waren die Bibel und das Neue Testament die billigsten Ausgaben, es folgten Gesangbücher, moralisierende und schöngeistige Literatur; kostspieliger waren populärwissenschaftliche und Lehrbücher, am teuersten waren einige praktische Bücher. Die Kaufkraft des Rubels war während der 20 Jahre gesunken, die Bücherpreise aber blieben die vorigen; folglich wurde auch der relative Preis des Buches niedriger. (Die Mechanisierung der Produktion sollte zu einer noch mehr spürbaren Herabsetzung der Preise führen; der Wachstum der Nachfrage aber hinderte das.)

Die Verlage begannen, Bücher der ländlichen Intelligenz für den Kommissionsbuchhandel zu übergeben. An dieser Arbeit nahmen die Lehrer-Letten rege teil. Das Handelsnetz wurde noch vom Weiterverkauf ergänzt. Einige große Weiterverkäufer besaßen auf dem Lande ein weites Netz von kleinen Weiterverkäufern. Auf diese Weise war der Anteil der Personen lettischer Nationalität auf den niederen Abschnitten des Buchhandels beträchtlich.

Die Information von der Buchproduktion begann einen wichtigen Platz einzunehmen, die Zeitungen annoncierten gern von neuen Ausgaben. Das erste empfehlende bibliographische Verzeichnis, das von einem Letten verfaßt wurde, — das Verzeichnis von Valdemärs (1853) — ist durch gute zielgerichtete Auswahl der Titel charakteristisch. (151—156)

Gemeinsam mit der kirchlichen Grundliteratur wurden Ausgaben moralisierenden Charakters populär. In den religiösen Büchern entdeckten die Leser auch Erkenntnismaterial.

In den Schulen lernte man nicht nur aus den Lehrbüchern, sondern auch aus Büchern mit praktischen Ratschlägen. Die zum Ausbruch gekommene Abstinenzbewegung der Bauern wurde durch mehrere Broschüren über den Schaden der Trinksucht unterstützt. Das Treten des populärwissenschaftlichen Ausgabentyps in den Vordergrund zeugt von der Entstehung eines spontanen Interesses im Lesepublikum über die Umwelt und Ereignisse.

Unveränderlich beliebt blieben die früher herausgegebenen Werke der schöngeistigen Literatur. Die Popularität der sentimental Erzählungen kann man durch ihre Angemessenheit der sozialen Psychologie des gegebenen Zeitabschnittes erklären. Sie schilderten die Persönlichkeit mit einer selbständigen Wertorientierung und dienten der Verbreitung gemeinpsychologischer Vorstellungen.

Der schnelle Zuwachs aller Arten des „nichtobligatorischen“ Lesens weist darauf hin, daß das Verhältnis des Lesers zum Buch aktiver und initiativreicher wurde; von der anderen Seite begünstigt gerade eine solche Literatur die Bildung eines Leserkreises, ebenfalls hat sie einen stärkeren Einfluß auf Einschätzungen und Stellungnahmen des Rezipienten. Das Lesen wurde zum unentbehrlichen Lebensbestandteil der lettischen Gesellschaft. Es erweiterte sich die Umgebung, die zum Einwirkungsobjekt der neuen Kultur werden konnte.

Um diese Zeit traten schon einige Lesertypen hervor. Aus den Menschen, die im Buche die Idee und Einschätzung der Zeit gesucht hatten, waren leitende Persönlichkeiten großer gesellschaftlichen Bewegungen erwachsen. Andere, deren seelische Verfassung beweglich war, dürsteten nach belletristischem Lesen, nach dem Kenntnisszufluß mittels der populärwissenschaftlichen Werke. Die Intelligenz fand aber Unterstützung für ihr ideelles Suchen in der Literatur anderer Völker.

In den 30er bis 50er Jahren des 19. Jh. bildete sich das lettische Lesepublikum offenen Typs heraus, ein Publikum, das gewisse Lesefertigkeiten und Lesekultur besaß und auf Grund des Gelesenen fähig war, die öffentliche Meinung auszuarbeiten. Das Lesepublikum ist eine notwendige Voraussetzung für das Werden eines höheren Typs des Buches und des Buchwesens, das in der nächsten Periode geschah.

Die lettische Gesellschaft ergriff die Initiative auf allen Gebieten des Buchwesens: bei der intellektuellen und materiellen Produktion des Buches, bei der Buchverbreitung auf Handels- und anderen Wegen, bei der Auswahl der Literatur und im Lesen. (156—166)

Das Auftreten der eigenen Intelligenz hat eine besondere Bedeutung in der Geschichte des Lesens einer jeden Gesellschaft. Die Intellektuellen übermitteln durch ihre Werke die im Laufe ihrer Ausbildung angesammelte Information und neue Ideen an weite Volksschichten und bereichern auf diese Weise auch ihre Lektüre.

Man kann aus verschiedenen Quellen eine Vorstellung davon gewinnen, was die junge lettische Intelligenz am Vorabend der Entstehung des neuen nationalen Buches las (außer der Literatur in der Muttersprache). Es war möglich, eine vielseitige Information aus den deutschen Zeitschriften, populärwissenschaftlichen und praktischen Büchern zu schöpfen, gern wurden Werke der schöngeistigen Literatur gelesen, auf die besser vorbereitete Leserschicht hinterließ die „hohe“ Klassik einen tiefen Eindruck. In der deutschen wissenschaftlichen Literatur suchte die junge Intelligenz zuerst völkerkundliche Mitteilungen über Lettland und Letten. Pädagogen haben viel Aufmerksamkeit dem fortschrittlichen deutschen pädagogischen Buch gewidmet, Studenten haben die berühmte Bibliothek der Universität zu Tartu (Dorpat) benutzt.

In den 30er Jahren und Anfang der 40er Jahre haben sich die Intellektuellen auf verschiedenen Wegen vorwärtsbewegt. Es beschäftigte sie die soziale Ungerechtigkeit (K. Kaktiņš), die schwere Vergangenheit des Volkes (A. Līvintāls), das Ideal einer sozial vollwertigen Persönlichkeit (J. Cimze), die Zukunftsperspektive (J. Ruģēns). Mitte der 40er Jahre haben sich viele (E. Dinsbergs, A. Leitāns, K. Valdemārs, H. G. Pēšs) den Fragen des geistigen Lebens und der Bildung zugewandt. Die neue Welle entstand Ende der 40er Jahre und in der ersten Hälfte der 50er Jahre. Es verflochten sich die allgemeinmenschlichen Ideale und das Bewußtwerden des weiteren Weges des Volkes, es wurden die ersten Angriffe (J. Caunītis, K. O. Lepevičs, J. Alunāns) gegen die reaktionäre

deutsche Oberschicht unternommen, die die freie Entwicklung des Menschen und der Gesellschaft verhinderte.

Alle Intellektuellen haben in ihren Schriften und Dichtungen, besonders in den handschriftlichen Büchern, die Eroberung Lettlands im 13. Jh. und die vormalige Leibeigenschaft verurteilt. Sie traten für die Idee des Fortschrittes ein, viel Aufmerksamkeit widmeten sie den Schulausbildungsfragen. Die Schriftsteller waren bemüht, die Bildung einer neuen Persönlichkeit mit ihren Kunstwerken und Übersetzungen zu unterstützen. In den handschriftlichen Büchern ertönte ein scharfer Protest gegen die Unterdrückung durch die herrschenden Klassen. Alle Autoren-Letten schätzten die Idee der Ständegleichheit. Inkonsequent waren sie in der Einschätzung der Protestbewegungen und -kundgebungen des Volkes, in der Auffassung über das Programm der weiteren gesellschaftlichen Entwicklung. (Die Ausarbeitung tiefüberlegter Konzeptionen wurde von der ungenügenden Öffentlichkeit, von der fehlenden Möglichkeit des Meinungs-austausches in der von den Oberschichten überwachten Presse gestört.) Einige verstanden es, in ihren Werken vom einfachen nationalen Stolz bis zur Forderung eines aktiven Patriotismus zu kommen. In den 30er bis 50er Jahren des 19. Jh. ging im lettischen Buch und Buchwesen die Aufgabe einer allgemeinen Erneuerung des geistigen Lebens zur Aufgabe eines unmittelbaren Schaffens der Elemente der Nationalkultur über. Der neue ideologische Organismus, dessen Ansätze während der Tätigkeit der ersten Generation der lettischen Intelligenz in den 30er bis 50er Jahren heranreiften, wurde zu wirksamer Kraft ab Mitte der 50er Jahre, vom Zeitpunkt des sg. nationalen Erwachens an, mit dem Auftreten einer nationalen Bewegung — der Bewegung der Jungletten. (166—174)

Das lettische Buch hat bis zur Mitte des 19. Jh. alle Stufen der europäischen allgemeinideologischen Entwicklung vom Mittelalter bis zur Kultur des neuzeitlichen Typs durchgegangen. Dabei sind die allergrößten Errungenschaften mit den Momenten der Aktivierung der antifeudalen Kräfte verbunden: im 16. Jh. — mit der Reformation, im letzten Drittel des 17. Jh. — mit Verstärkung der Initiative der Zentralstaatsmacht, in der zweiten Hälfte des 18. Jh. und am Anfang des 19. Jh. — mit der Tätigkeit der Aufklärer und der Entstehung des handschriftlichen Buchwesens, in den 30er bis 50er Jahren des 19. Jh. — mit dem Auftreten der jungen lettischen Intelligenz.

In der Schlußetappe des vornationalen Buches ging die Idee von der Persönlichkeitsemanzipation zur Forderung der sozialpolitischen Freiheit über. Eine Errungenschaft mit einer entscheidenden Bedeutung für alles Weitere war die Entstehung des nationalen Leserkreises — eines wichtigen Faktors für die Bildung der Nation. (175—176)

Personu rādītājs

- Ādamovičs Jānis 158
Ādamovičs Ludvigs 82
Ādolfijs (Adolphi) Heinrihs 61, 26
Āgelūts (Ageluth) Johans Gotfrīds 86
Akelevičs (Akielewicz) Juzefs 101, 125
Alberts (Albertus Bukeshovede), Rīgas
bīskaps 17
Albrehts (Albrecht Hohenzollern),
Prūsijas hercogs 28
Alksnis Ādams 165
Alksnis Jānis 155
Alsupe Aina 94
Alunāns Juris 167—169, 194, 213
Andrievs (Kīrbižos) 28. attēls
Andrievs (Mārsnēnos) 28. attēls
Annists (Annist) Augusts 57
Anteins Aleksis 12
Apīnis Aleksejs 37, 80, 82, 88, 92,
111, 140
Arbuzovs (Arbusow) Leonīds 21, 22
Aristotelis (Ἀριστοτέλης) 52
Arnts (Arndt) Johans 139
Ārons Matīss 146
Atgāzis Māris 19
Aumanis Andžs 111
Auns Muntis 11
- Bāde (Badius) Jose 7. attēls
Bagiņskis (Bagiński) Stefans 100,
24. attēls
Bahrđt K. F., sk. Bārts Kārlis Frīdrihs
Baidiņš Pēteris 94
Balks (Balk) Daniels Georgs 90
Balodis Dāvids 155
Balodis Pēteris 165
Baltiņa Maija 62
Baltiņu Miķelis 28. attēls
Bandrevičs Ansis 111
Banjans (Bunyan) Džons 97
Bankavs (Bankau) Jakobs Frīdrihs 78,
113, 118, 139
Bārkers (Barker) Ronalds 79, 156
- Barons Krišjānis 120, 133
Bārs Juris 168, 169
Bārts (Bahrđt) Kārlis Frīdrihs 90
Batorijs (Batory) Stefans, Polijas
karalis 32
Baumanis (Baumann) Heinrihs 75, 108
Baumanis (Baumann) Joahims 77, 159
Baumanis (Baumann) Johans Heinrihs
87
Beecher-Stowe H., sk. Bīčere-Stova
Herieta
Beitlers (Beitler) Vilhelms Gotlībs 86
Bēms Romis 106
Bērents (Berent) Johans Teodors 86,
146
Bergmanis Andrejs 118, 144, 155, 159
Bergmanis (Bergmann) Gustavs 86, 91,
108, 123, 185, 204
Berkholcs (Berkholz) Kristiāns Augusts
154, 161
Bērns (Burns) Roberts 170
Bērtiņš Reinholds 94, 23. attēls
Bērzemnieku saimnieks (Svētē) 152
Bērziņš Ludis 49
Bērziņš Roberts 118
Betlers Ansis 35. attēls
Bīčere-Stova (Beecher-Stowe) Herieta
150
Biezais Haralds 61
Biezbārdis Kaspars (tēvs) 132
Biezbārdis Kaspars (dēls) 168
Biksiņš (Ārlavā) 109, 120
Bīlers (Bühler) Eduards 153
Birgers (Bürger) Gotfrīds Augusts 170
Biron Ernst Johann, sk. Ernsts
Johans, Kurzemes hercogs
Bītners (Büttner) Johans Georgs 163
Blaufūss (Blaufuss) Frīdrihs Bernhards
75, 82, 93, 96
Bonaparte Napoléon, sk. Napoleons I,
Francijas imperators

- Bormanu Anna 132
 Bornmanis (Bornmann) Kristiāns 57, 58, 69
 Brandenburg Wilhelm Markgraf von, sk. Vilhelms, Rīgas arhibīskaps
 Brands (Brand) Johanness 25
 Brants (Brandt) Gothards Kristofs 86
 Braše (Brasche) Gustavs 139, 151
 Breitkopfs (Breitkopf) Johans Gotlobs Imanuels 91
 Brīvkalne Emīlija 19
 Broderzens (Brodersen) Jaspers 92
 Buchholtz A., sk. Būholcs Ārends
 Bühler E., sk. Bilers Eduards
 Būholcs (Buchholtz) Ārends 57
 Bukeshovede Albertus, sk. Alberts, Rīgas bīskaps
 Bunyan J., sk. Banjans Džons
 Būrgers G. A., sk. Bīrgers Gotfrīds Augusts
 Burns R., sk. Bērns Roberts
 Būttner J. G., sk. Bitners Johans Georgs
- Cāļu saimnieks (Vecsvirlaukā) 152
 Campe J. H., sk. Kampe Joahims Heinrihs
 Canisius P., sk. Kanīzijs Petrs
 Caulenel J., sk. Kaulenels Jakobs
 Caune Andris 11, 12
 Caunītis Juris 145, 166, 169, 172, 192, 194, 213
 Cēders H. 159
 Ceske Edgars 97
 Cicerons (Marcus Tullius Cicero) 35
 Cīgra (Ziegra) Johans Hermanis 87, 160, 35. attēls
 Cimze Jānis 104, 134, 145, 148, 166, 168, 172, 191, 194, 211, 213, 39. attēls
 Cincendorfs (Zinzendorf) Nikolauss Ludvigs 76
 Cirītis Miķelis 145, 149, 162, 167
 Conscience H., sk. Kōnsjanss Hendriks
 Cranz D., sk. Krancs Dāvids
 Cundisius J., sk. Kundīzijs Johans
 Czarnewsky J. G., sk. Carnevskis Johans Georgs
- Čakars Oto 105
 Carnevskis (Czarnewsky) Johans Georgs 87
 Coke (Zschokke) Heinrihs 114, 116, 119, 134, 153, 162, 164
- Darbslavis (Rīgā) 19
 Daugulis Augusts 165
 Daugulis Jānis 155
 Daugulis Kaspars 165
 Dāvids (David), Jūdejas valdnieks 49, 113
 Dēbners (Döbner) Augusts 104, 139, 162
 Dēbners (Döbner) Teodors 139
 Deibners (Deubner) Johans 114, 139, 153
 Depkins (Depkin) Liborijs 60, 61, 67, 119
 Deubner J., sk. Deibners Johans
 Dinsbergs Ernests 94, 101, 105, 109, 120, 134—136, 143, 145—150, 158, 162, 166—172, 194, 213
 Dinsbergs Krišjānis 109, 120, 168, 169
 Divāls (Duval) Valentīns 148, 170
 Döbner, sk. Dēbners
 Doļu Jēkabs 28. attēls
 Donelaitis (Donelaitis) Kristijons 136
 Dravantu Jānis 28. attēls
 Draviņa V., sk. Rūķe-Draviņa Velta
 Draviņš Kārlis 28, 52
 Dreimanis Indriķis 28. attēls
 Dresels (Dressel) Georgs 61
 Drēzemanis Pēteris, sk. Dzirņa Pēteris
 Dunsdorfs Edgars 60
 Duval V., sk. Divāls Valentīns
 Dzirņa Pēteris (Pēteris Drēzemanis) 95
- Eck J., sk. Eks Johans
 Eckardt J., sk. Ekarts Jūliuss
 Einhorns (Einhorn) Aleksandrs 28
 Einhorns (Einhorn) Pauls 53, 54
 Eisen J. G., sk. Eizens Johans Georgs
 Eistahijs (Eustachtus), romiešu karavadonis 141, 149, 153, 38. attēls
 Eizens (Eisen) Johans Georgs 89, 98
 Ekarts (Eckardt) Jūliuss 86
 Eks (Eck) Johans 27
 Elferfelds (Elverfeld) Kārlis Gothards 87, 90, 99, 101, 104, 116, 119, 126, 128, 135
 Elgers (Elger) Georgs 37, 38, 40, 41, 44, 51, 59, 61, 62, 68, 180, 181, 199, 200, 10. attēls
 Elverfeld K. G., sk. Elferfelds Kārlis Gothards
 Elverss (Elvers) Kaspars 120
 Endzelīns Jānis 16
 Engelmanis (Engelmann) Vilhelms 136
 Eniņš Guntis 11

- Ernsts Johans (Ernst Johan Biron),
Kurzemes hercogs 113
- Eskarpī (Escarpit) Robērs 79, 156
- Eustachius, sk. Eistahijs, romiešu
karavadonis
- Eversu Gusts 102, 159, 160, 165, 167,
168, 170—172
- Eversu ģimene (Viļķenos) 158
- Fennels (Fennel) Trevors 49, 61
- Firekers (Fürecker) Kristofors 41,
61, 62, 64, 70
- Fišers (Fischer) Jakobs Benjamins 72
- Fišers (Fischer) Johans 55, 56, 58—61,
66, 72, 182, 201, 14. attēls
- Fitiņš (Vītiņš) Matīss 169
- Flāvījs Jozefs, sk. Jozefs Flāvījs
- Foigts (Voigt) Joahims Frīdrihs 86
- Franke (Franke) Augusts Hermanis 102
- Freitāgs (Freitag) Frīdrihs
Kristiāns Traugots 92
- Frēlihs (Frölich) Zāmuels Lorencs 72, 73
- Frīdrihs (Friedrich) Johans Daniels
90, 185, 204
- Frölich S. L., sk. Frēlihs Zāmuels
Lorencs
- Funke (Funcke) Johaness 28
- Fürecker Ch., sk. Firekers Kristofors
- Gailis Miķelis 96, 112
- Geceliuss (Gezelius) Johans 50
- Gecels (Getzel) Andreāss 49, 62
- Georgijs (Gorodiščē, Георгиј,
«Latviešu Jurgis») 16
- Gēte (Goethe) Johans Volfgangs 170
- Getzel A., sk. Gecels Andreāss
- Gezelius J., sk. Geceliuss Johans
- Giese M., sk. Gize Mārtiņš
- Gincels (Güntzel) Johans 58, 61
- Girgensons F. 134
- Girgensons (Girgensohn) Kristofs
Reinholds 86, 104, 105, 119, 126, 153,
160, 162
- Gīze (Giese) Mārtiņš 34
- Glīks (Glück) Ernsts 56, 60, 61, 65,
182, 201
- Goethe J. W., sk. Gēte Johans Volfgangs
- Gothards (Gotthard Kettler), Kurzemes
hercogs 32
- Grabis Rūdolfs 74
- Grīviņš Pēteris 34. attēls
- Grossets (Grosset) Aleksandrs 139
- Guberts (Gubert) Zalomo 47
- Güntzel J., sk. Gincels Johans
- Gūtenbergs (Gutenberg) Johans 33
- Ģirts Juris 159
- Häcker W. F., sk. Hekers Vilhelms
Ferdinands
- Hāgemeisters (Hagemeister) Nikolauss
160
- Hākelmanis (Hakelmann) Albrehts 48,
56
- Hallarte (Hallart) Magdalēna
Elizabete 76, 78
- Hāmanis (Hamann) Johans Georgs 89
- Harders (Harder) Kristofs 86, 91, 92,
103, 113, 115, 116, 126, 134, 185, 204,
21. attēls
- Hartknohs (Hartknoch) Johans Frīdrihs
85, 88—90, 114, 115, 185, 204
- Hartmanis (Hartmann) Kārlis Johans
114
- Hartungs (Hartung) Johans Heinrihs 73
- Hartungs (Hartung) Ludvigs 138, 153,
164
- Hāzentēters (Hasentödter) Johans 28
- Hekera (W. F. Häcker) firma 88, 138,
185, 204
- Hekers (Häcker) Vilhelms Ferdinands
88, 92, 185, 204
- Helks (Helk) Vello 31
- Henricus de Lettis, sk. Indriķis, hronists
- Herders (Herder) Johans Gotfrīds 88,
89, 103
- Hilchen D., sk. Hilhens Dāvids
- Hildebrand Michael, sk. Mihaels, Rīgas
arhibīskaps
- Hilhens (Hilchen) Dāvids 34
- Hincs (Hinz) Jakobs Frīdrihs 89, 90,
114, 185, 204
- Hofmanis (Hoffmann) Francis 149
- Hofmanis (Hoffmann) J. 138, 139
- Hofmanis K. 152
- Hofmanis (Hofmann) Melhiors 26
- Hohenzollern Albrecht, sk. Albrehts,
Prūsijas hercogs
- Holbergs (Holberg) Ludvigs 119
- Holīks (Holyk) Georgs 58
- Horns (Horn) V. O. 149
- Hūgenbergers (Hugenberger) Kārlis
105, 114, 119, 135, 146
- Hummiuss (Hummius) Kārlis Ferdinands
86
- Hūpels (Hupel) Augusts Vilhelms 85,
110

- Indriķis** (Henricus de Lettis), hronists 20
Inocencijs III (Innocentius III), pāvests 17
Iosephus Flavius, sk. Jozefs Flāvijijs
Īšreits (Ischreyt) Heincs 90, 91
Jānis (Skirstiņos) 28. attēls
Jankeloviča (Янкелович) L. 89
Janovskis Mārtiņš 149, 167
Jātnieks Jānis 28. attēls
Jauniešu Jānis 28. attēls
Jēgers Benjamiņš 61
Jēkabs (Jacob Kettler), Kurzemes hercogs 57
Jēkabsons Ruta 21
Jespars (Limbažos) 28. attēls
Jēzuss (Jēšua) Kristus 33, 64, 81, 96, 127, 135, 151, 159, 8., 9. attēls
Johansons (Johansohn) A. 138, 139
Johansons Gothards 112
Jozefs Flāvijijs (Iosephus Flavius) 48, 147
Jungs-Stilings (Jung-Stilling) Johans Heinrihs 97, 144
Jurģis, sk. Georgijs
Kaktiņš Kristaps 140, 141, 145—147, 150, 154, 155, 158—161, 165, 167, 168, 171, 172, 193, 213, 40., 43.—45. attēls
Kalmeiers (Kalmeyer) Kārlis Frīdrihs Vilhelms 125, 129
Kalnastalidzēnu Mārtiņš 120
Kalniņa Maža 34. attēls
Kalniņš Kārlis 165
Kalniņu ģimene (Rīgā) 120
Kampe (Campe) Joahims Heinrihs 104, 113, 116, 126, 134, 162
Kānbergs Jānis 167
Kanizijs (Canisius) Petrs 31, 32, 40, 66, 179, 198
Kannenbergs (Kannenberg) Lūkass 41
Kanters (Kanter) Johans Jakobs 114
Kants (Kant) Imanuels 88, 100, 129
Karigers (Kariger) Jans 74, 93
Kārļa Jānis 87
Karma (Karma) Tenu 146, 150
Karnals (Karnall) Mihaels 57, 182, 201
Karulis Konstantīns 11, 31, 38, 48, 50, 60, 61
Katerfelds (Katterfeld) Hermanis Ērenfests 103, 149
Kaudzīte Matīss 111, 157, 162, 164, 165
Kaudzīte Reinis 156, 161, 165
Kaulenels (vai Kaulevels, Caulenel, Caulevel) Jakobs 31
Kauliņš Viļums 159
Kēlers (Köhler) Kristofs 86
Kempenietis Tomass, sk. Tomass Kempenietis
Kettler Gotthard, sk. Gothards, Kurzemes hercogs
Kettler Jacob, sk. Jēkabs, Kurzemes hercogs
Kimmels (Kymmel) Nikolajs Georgs 153
Kivimēe (Kivimāe) Jiri 27
Klapmeiers (Klapmeyer) Frīdrihs Johans 90, 126
Kleinšmits (Kleinschmidt) Heinrihs 66
Kleintjens (Kleintjens) Jozefs 30, 37, 40, 41
Klekere Ināra 128, 135
Klemens Teodors 149, 167
Klētnieks Jānis 36
Klibišu Jānis 134
Köhler Ch., sk. Kēlers Kristofs
Kolbuševskis (Kolbuszewski) Staņislavs Františeks 74
Komenskis (Komenský) Jans Amoss 58., 15. attēls
Konsjanss (Conscience) Hendriks 149, 162
Kosovskis (Kossowski) Tomašs 115
Kovārnis Nikolajs 19
Krancis (Cranz) Dāvids 97
Krastiņu ģimene (Rīgā) 120
Kreicvalds (Kreutzwald) Frīdrihs Reinholds 140, 154, 161, 36. attēls
Krēsliņš Jānis 49
Kriskāns Jēkabs 159
Kronvalds Atis 159
Kučinskis Staņislavs 28, 31, 38, 51, 74
Kukaiņu vagars (Jaunsvirlaukā vai Kalnciemā) 152
Kundīzijs (Cundisius) Johans 72, 80
Kundziņš Kārlis 161
Kurļu Miķelis 152
Kymmel N. G., sk. Kimmels Nikolajs Georgs
Kiegaļa Pēteris 79, 80
Kikuļa Jēkabs 97, 112, 186, 205
Kikurs Johans 117
Kīlis Ernests Jānis 120
Ķircupju (Ķircapu) Mārtiņš 28. attēls
Ķīša Pēteris 78
Laakmann H., sk. Lākmanis Heinrihs
Labrence Līvija 9, 67
Lāce Marija 50

- Lagards (Lagarde) Fransuā Teodors 90, 185, 204
- Lākmanis (Laakmann) Heinrihs 140
- Lange Edgars 113, 157
- Lange (Lange) Jakobs 60, 91
- Langijs (Langius) Johans 59, 61
- Latviešu Jurgis, sk. Georgijs
- Laumane Benita 61
- Launics (Launitz) Kristiāns Frīdrihs 87, 161
- Lečzycki D., sk. Lenčickis Daniels
- Leitāns Ansis 111, 120, 123, 131, 133—135, 138, 140, 142, 145, 147, 149, 150, 154, 158, 161, 162, 164, 167—169, 171, 172, 191, 194, 211, 213, 44., 47. attēls
- Lencs (Lenz) Kristiāns Dāvids 96, 122, 28. attēls
- Lenčickis (Lečzycki) Daniels 31
- Lenz Ch. D., sk. Lencs Kristiāns Dāvids
- Lepevičs Kārlis Oskars 145, 147, 148, 167—172, 194, 213, 48. attēls
- Libiešu Anžs 28. attēls
- Licis Jānis (Indriķis Straumīte) 167
- Lidinghauzens-Volfs (Lüdinghausen-Wolff) Georgs Kristofs 99
- Liepiņa Dzidra 71, 79
- Liepiņa Made 33. attēls
- Limane Lilija 162
- Liventāls Ansis 144, 147, 150, 155, 167, 168, 170—172, 193, 213
- Loders (Loder) Martins Gotlībs Agapētuss 92
- Lomonosovs (Ломоносов) Mihails 47, 61
- Lopenove (Lorpenowe) Johans Justīns 86
- Losiuss (Lossius) Kaspars Frīdrihs 105
- Loskiļs (Loskiel) Georgs Heinrihs 96, 33. attēls
- Lossiuss K. F., sk. Losiuss Kaspars Frīdrihs
- Lucas F., sk. Lūkass Frīdrihs
- Lüdinghausen-Wolff G. Ch., sk. Lidinghauzens-Volfs Georgs Kristofs
- Lufts (Lufft) Hanss 25
- Lūkass (Lucas) Frīdrihs 139, 141, 153
- Lundbergs (Lundberg) Jakobs Florentīns 105, 149, 155, 162, 164
- Luters (Luther) Mārtiņš 25—27, 29, 30, 32, 33, 50, 60, 75, 80, 96, 107, 178, 198, 4. attēls
- Ļauļu Pāvuls 28. attēls
- Levins (Левин) Isidors 57
- Lihačovs (Лихачев) Dmitrijs 39, 43
- Ļubļinskis (Люблинский) Vladimirs 64
- Ļūdu Viļums 28. attēls
- M**, grāmatu ilustrators 72, 73, 17., 18. attēls
- Mačevskis (Maczewski) Frīdrihs Gustavs 100, 125
- Made (Jaunsaulē) 112
- Mālbergs Frīdrihs 145, 150, 167—170, 172
- Malloviuss (Mallovius) Joahims 37, 40
- Mancelis (Manzel, Mancelius) Georgs 48—54, 61, 62, 67, 68, 70, 73, 77, 78, 118, 159, 181, 182, 200, 201, 12. attēls
- Manteifels (Manteuffel) Pēteris 57
- Manzel G., sk. Mancelis Georgs
- Marija (Marjam), Jēzus māte 17
- Martēns (Martin) Anri 50
- Maskovs-Samovskis (Maskow-Samowski) Johans Augusts 22
- Matīss (Drustus) 28. attēls
- Mēdems (Medem) Heinrihs 74
- Meinholds (Meinhold) Vilhelms 149
- Meņģelis Mārcis 158, 165
- Meņģeļu ģimene (Kārļos) 120
- Merķelis (Merkel) Garlībs 10, 87, 91, 94, 98, 103, 114, 120, 128, 134, 150, 155, 168, 169, 172
- Mežāku Ermanis 28. attēls
- Mihaels (Michael Hildebrand), Rīgas arhibīskaps 22
- Miķelis (Vangažos) 28. attēls
- Milihs (Mylich) Gotfrīds Georgs 101, 125
- Millera (J. K. D. Müller) firma 88, 139, 140, 153, 185
- Millers (Müller) Jūliuss Konrāds Daniels 86, 87, 92, 107, 185, 204
- Minsters (Münster) Sebastīāns 28
- Minuss (Minus) Daniels 153
- Misiņš Jānis 146
- Mollins (Mollyn, Mollinus) Nikolajs 34—37, 41, 47, 63, 179, 198, 199, 5., 8., 9., 11. attēls
- Mugurēvičs Ēvalds 12
- Muiželis Albrehts 120
- Muižnieku Jānis 28. attēls
- Müller J. K. D., sk. Millers Jūliuss Konrāds Daniels
- Münster S., sk. Minsters Sebastīāns
- Mušķu (Mušu) saimnieks (Ozolniekos vai Valguntē) 152
- Mylich G. G., sk. Milihs Gotfrīds Georgs

- Napjerskis (Napiersky) Kārlis Eduards 113, 125, 146, 147
 Napoleons I (Napoléon Bonaparte), Francijas imperators 86, 146
 Nariņu ģimene (Rīgā) 120
 Neihauzens (Neuhausen) Kristiāns Gotholds 77
 Neikens Juris 145, 172
 Neimanis (Neumann) Kaspars 62
 Neimarks (Neumark) Georgs 171, 47. attēls
 Nellers (Nölller) Georgs Matiāss 56, 59
 Neredzīgais Indriķis 119, 125, 128, 129
 Neuhausen Ch. G., sk. Neihauzens Kristiāns Gotholds
 Neumann C., sk. Neimanis Kaspars
 Neumark G., sk. Neimarks Georgs
 Nīmands Kārlis 27. attēls
 Nodla (Noodla) Kaja 75, 112
 Nölller G. M., sk. Nellers Georgs Matiāss
 Noodla K., sk. Nodla Kaja
 Novikovs (Новиков) Nikolajs 89, 100
 Opics (Opitz) Martīns 62
 Ovidijs (Publius Ovidius Naso) 170
 Padoms Johans 19
 Pantēniuss (Pantenius) Vilhelms 146, 152
 Paukers (Paucker) Magnuss Georgs 86
 Peču (Peiču) Pēteris 28. attēls
 Peitāns Jānis 105, 129, 133—136, 186, 205
 Pēkšēna Marija 165
 Pekšu Dārte 142, 152
 Pelēcis (vai Pelēks, Rīgā) 19
 Peļņu Jānis 28. attēls
 Pēnike (Pönicke) Herberts 60
 Pentēļu (Pantelu) saimnieks (Svētē) 152
 Pēšs Heinrihs Gotlībs 146, 147, 149, 158, 168, 169, 194, 213
 Pētersone Valda 112
 Pēterss-Stefenhāgens (Peters-Steffenhagen) Johans Martīns 88
 Pinkulis Jānis 126
 Plātess (Plates) Ernsts 138
 Plūme Ede 112
 Podiņa Andrejs 120
 Podiņa Lauris 108
 Podiņa Mārtiņš 81, 96
 Podiņa Maža 112
 Polmanis Nika 146
 Pönicke H., sk. Pēnike Herberts
 Poruks Jānis 101
 Posevino (Possevino) Antonio 27, 30, 31, 34, 40, 41
 Pribūers (Pritzbuer) Georgs Bernhards 85
 Princis Jānis (tēvs) 145, 149, 150, 41. attēls
 Princis Jānis (dēls) 145, 149, 150, 41. attēls
 Pritzbuer G. B., sk. Pribūers Georgs Bernhards
 Puiga (Lindē) 158, 167
 Pukso (Puksoo) Frīdrihs 59
 Pulans J. 94, 95, 97, 103, 124, 127, 128, 134, 170, 171, 186, 206
 Pumpurs Andrejs 161, 162, 165
 Purmalis J. 102
 Purmaļu Klāvus 152
 Purvaitu Andrs 70
 Radeckis (Radetzky) Georgs 57, 63, 73
 Ramanis Juris Natanaels 94, 97, 105, 106, 186, 187, 205, 206
 Rātminders Anžs 141, 155, 159—162, 46. attēls
 Rātminders Jānis 145, 150, 167, 168, 170
 Rēhehūzens (Rehehusen) Johans 49, 50, 54, 61
 Reiers (Reyherr) Gustavs Ādolfs 114, 153, 154, 29. attēls
 Reiters Jānis 50—54, 56, 60, 62, 181, 200, 13. attēls
 Reniķis Andrejs 151, 152
 Reyherr G. A., sk. Reiers Gustavs Ādolfs
 Rīcs (Rietz) Henriks 90
 Riniķis Ansis 159
 Rītavs (Rittau) Kristiāns 48
 Rivijs (Rivius) Johans 32
 Rosenberger J. F. K., sk. Rozenbergers Johans Frīdrihs Kazimirs
 Rots (Roth) Mihaels 93
 Rousseau J. J., sk. Ruso Zans Zaks
 Roze Liene 9, 61
 Rozenbergers (Rosenberger) Johans Frīdrihs Kazimirs 98, 124—127
 Rudzītis Ansis 28. attēls
 Ruģens Jānis 145, 150, 166—168, 170—172, 194, 213
 Rūķe-Draviņa Velta 60
 Rumpju Indriķis 28. attēls
 Ruso (Rousseau) Zans Zaks 104, 129
 Salmiņš Arvids 54, 66, 104
 Salzmann Ch. G., sk. Zalčmanis Kristiāns Gothilfs

- Samowski J. A., sk. Maskovs-Samovskis
 Johans Augusts
- Samsons (Samson) Hermanis 36
- Sapunovs (Санунов) Boriss 14
- Sartoriuss (Sartorius) Ernsts 87, 114
- Sausais Jānis 159
- Schaak, sk. Sāks
- Schatz P. E., sk. Šacs Pauls Emīls
- Schievelbein P., sk. Sifelbeins Pēteris
- Schiller F., sk. Šillers Frīdrihs
- Schirren K., sk. Širrens Kārlis
- Schmid Ch., sk. Šmids Kristofs
- Schmidt G., sk. Šmits Georgs
- Schröder G., sk. Šrēders Gerhards
- Schubart J. Ch., sk. Šūbarts Johans Kristiāns
- Schulz, sk. Sulcs
- Schwennicke J. F., sk. Švenike Johans Frīdrihs
- Sirach, sk. Zīraks, senebreju literāts
- Skangalu Jēkabs 76, 80—82, 96
- Slanis Steps 28. attēls
- Sloka Hanss 19
- Sokolovskis (Sokolowsky) Gustavs
 Georgs 102, 134, 157
- Spāģis Andrejs 133, 145, 158, 160, 169,
 191, 211
- Spāģis Janis 145, 149
- Spannenieku Janis 152
- Stagers Jēkabs 22
- Stakle Jānis 67, 119
- Stefans (Στεφανός), diakons (svētais)
 16
- Stefans Batorijs, sk. Batorijs Stefans,
 Polijas karalis
- Stefenhāgens (Steffenhagen) Johans Frīdrihs
 73, 86, 88—90
- Stefenhāgenu (J. F. Steffenhagen u.
 Sohn) firma 88, 92, 102, 107, 108,
 138, 139, 141, 153, 155, 185, 204,
 26. attēls
- Steffenhagen J. M., Pēterss-Stefenhāgens
 Johans Martins
- Stenders (Stender) Aleksandrs Johans
 87, 99, 103—105, 110, 119, 122, 124,
 125, 127—129, 134, 153, 162, 186, 205,
 31. attēls
- Stenders (Stender) Gothards Frīdrihs
 73, 85, 87, 89, 95, 98—100, 104, 106,
 107, 113—116, 118—120, 123, 124, 126,
 127, 129, 133—135, 143, 153, 159—162,
 186, 188, 205, 207
- Steuding W., sk. Steidings Vendelīns
- Stilling J. H., sk. Jungs-Stilings Johans
 Heinrihs
- Stobe (Stobbe) Matiāss 86, 113, 114,
 123, 126
- Stoll F. E., sk. Stolls Frīdrihs Erdmanis
- Stowe H., sk. Bīčere-Stova Herieta
- Stradiņš Jānis 47, 61, 88
- Straubergs Jānis 27, 28, 41, 50, 61
- Straume Kārlis 102
- Straumīte L., sk. Līcis Jānis
- Strode Janina 100
- Strods Henrihs 60
- Struķu Ješpars 28. attēls
- Sultzter S., sk. Zulcers Zalomo
- Svarāne Melita 112
- Svelpis Alnis 52, 100
- Szpungiański J., sk. Špungjaņskis
 Georgs
- Šacs (Schatz) Pauls Emīls 102, 160
- Šāks (Schaak) Bernhards 162
- Šāks (Schaak) Frīdrihs 160
- Šelomo, sk. Zālamans, Jūdejas valdnieks
- Šēnbergs Ernsts Ferdinands 167, 169
- Šēnbergs Kristaps 169
- Sifelbeins (Schievelbein) Pēteris 62
- Šillers (Schiller) Frīdrihs 94, 105, 120,
 129, 136, 170, 186, 205
- Širrens (Schirren) Kārlis 17
- Šiško Silvija 59, 88, 119
- Šmids (Schmid) Kristofs 141, 144, 149,
 153, 162, 191, 211, 38. attēls
- Šmits (Schmidt) Georgs 141
- Špungjaņskis (Szpungiański) Georgs 74
- Šrēders (Schröder) Gerhards 47, 53, 181,
 200
- Steidings (Steuding) Vendelīns 60
- Steinhauers Jānis 82, 120, 134
- Stolls (Stoll) Frīdrihs Erdmanis 106,
 113, 160
- Strauhmanis Pēteris 162
- Šūbarts (Schubart) Johans Kristiāns 90,
 126
- Sulcs (Schulz) Konrāds 114, 127, 142,
 161
- Sulcs (Schulz) Rūdolfs 159, 161
- Sūlmanis Andrejs 140, 145, 148, 153,
 154, 156, 161, 166—168, 170, 171,
 36. attēls
- Svābe Arvēds 18, 61
- Svenike (Schwennicke) Johans Frīdrihs
 87

- Taube Meta 47
 Tečs (Tetsch) Kārlis Ludvigs 28
 Tentelis Augusts 18
 Tentenu Meļķis 28. attēls
 Tetsch C. L., sk. Tečs Kārlis Ludvigs
 Thiel M., sk. Tils Matiāss
 Thomas a Kempis, sk. Tomass Kempenietis
 Tiedemanis (Tiedemann) Pauls 86, 101
 Tils (Thiel) Matiāss 107
 Timuška Agris 90
 Tiso (Tissot) Simons Andrē 91
 Tolgsdorfis (Tolgsdorf) Ertmanis 31, 37, 61
 Tomass Kempenietis (Thomas a Kempis) 151, 159
 Toporovs (Топоров) Vladimirs 61
 Treijs (Trey) Hermanis 139
 Tūju Brenčis 28. attēls
 Tulku Ansis 28. attēls
 Tulku Pēteris 28. attēls
 Tuņķu (Tuņķelis) Mārtiņš 28. attēls
 Ūdru Miķelis 152
 Ulmanis (Ulmann) Kārlis Kristiāns 93, 94, 104, 125, 148, 159, 160, 27. attēls
 Urtāns Juris 11
 Vadonis (Rīgā) 19
 Vāgners (Wagner) Frīdrihs Vilhelms 113, 134, 162
 Vākšēna Liberts 81
 Valdemārs Krišjānis 144, 145, 150, 152, 154, 156, 163, 164, 167, 169, 171—173, 192, 194, 211—213, 48. attēls
 Vatsons (Watson) Kārlis Frīdrihs 86, 113
 Veidemane Ruta 60
 Veispāls Anžs 158
 Velligs Arnolds 161
 Vērdsverts (Wordsworth) Viljams 24
 Vīks Ivars 12
 Vilde (Wilde) Pēteris Ernsts 87, 91, 126, 185, 204
 Vilhelms (Wilhelm Markgraf von Brandenburg), Rīgas arhibīskaps 28
 Vilips Jēkabs 158, 165
 Wilkens (Wilcken) Johans Georgs 58—61, 67, 68, 182, 201, 16. attēls
 Wilkokss (Wilcox) Tomass 159
 Vilks Andris 9
 Villerušs Valdis 9, 67, 106, 108
 Vilperts (Wilpert) Kārlis 103, 124
 Viļums (Dzerbenē?) 28. attēls
 Vincērijs (Vincerus) Johans 31
 Vinkelmanis (Winkelmann) Leopolds 101
 Vipers (Випер) Jurijs 46, 51, 53
 Višmanis (Wischmann) Johans 62
 Vitiņš M., sk. Fitiņš Matiss
 Vižu Jānis 28. attēls
 Vladimirovs (Vladimirovas) Levs 34
 Voigt J. F., sk. Foigts Joahims Frīdrihs
 Wagner F. W., sk. Vāgners Frīdrihs Vilhelms
 Watson K. F., sk. Vatsons Kārlis Frīdrihs
 Wilcken J. G., sk. Wilkens Johans Georgs
 Wilcox Th., sk. Wilkokss Tomass
 Wilde P. E., sk. Vilde Pēteris Ernsts
 Wilhelm Markgraf von Brandenburg, sk. Vilhelms, Rīgas arhibīskaps
 Wilpert K., sk. Vilperts Kārlis
 Winkelmann L., sk. Vinkelmanis Leopolds
 Wischmann J., sk. Višmanis Johans
 Wolff G. Ch., sk. Lidinghauzens-Wolfs Georgs Kristofs
 Wordsworth W., sk. Vērdsverts Viljams
 Zālamans (Selomo), Jūdejas valdnieks 49, 63, 69
 Zalcmanis (Salzmann) Kristiāns Gothilfs 104, 119, 125, 162
 Zanders Ojārs 36
 Zēmeles Mārcis 81
 Zēmeles Pēteris 82
 Zemmers Eižens 165
 Ziegla J. H., sk. Cīgra Johans Heinrihs
 Zilzobis Nikolajs 19
 Zinzendorf N. L., sk. Cinceldorfis Nikolauss Ludvigs
 Ziraks (Sirach), senebreju literāts 48, 49, 63, 69, 113
 Zivers J. 160, 164
 Zschokke H., sk. Coke Heinrihs
 Zulcers (Sultzer) Zalomo 34
 Zagars Jēkabs 19
 Zagaru Krišs 112

Saturs

Ievadam	5
Iedīgļi un aizmetņi (līdz 1525. gadam)	10
Senajā Latvijā: dzīve un... raksti? (līdz 12. gadsimta beigām)	10
Iekarotāji un iekarotie (no 13. gadsimta līdz 16. gadsimta sākumam)	16
Sākotne (1525—1625)	24
Reformācijas muļļos (16. gadsimta pirmā puse)	24
Virsvaras un grāmatas (16. gadsimta otrā puse un 17. gadsimta sākums)	30
Grāmata — jaunais kultūras faktors	39
Top lasītāja tauta (1625—1755)	46
Pagrieziens uz jauniem apvāršņiem (1625—1670)	46
Grāmatu straume sāk plūst (1670—1710)	55
Pēc katastrofas (1710—1755)	71
Lielo pretstatu laiks (1755—1835)	84
Literāti un «driķu kungi»	85
Dažādās pozīcijās	95
Grāmatnieka skapītis	109
Iemantotais un noraidītais	123
Ceļā uz nacionālo grāmatniecību (1835—1855)	137
Grāmatu ražotāji un raža	138
Uz skatuves uznāk latviešu autors	144
Grāmatas nesēji tautā	151
Top lasītāja publika	156
Vilnis ceļas	166
Nobeigums	174
Книга и латышское общество до середины XIX века. Резюме	176
Das Buch und die lettische Gesellschaft bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Zusammenfassung	195
Personu rādītājs	215

IB № 6031

Aleksejs Apinis

**Grāmata un latviešu sabiedrība
līdz 19. gadsimta vidum**

Redaktore I. Krontāle
Mākslinieciskā redaktore M. Dragūne
Tehniskā redaktore M. Jaunzeme
Korektore M. Tirzīte

Nodota salikšanai 07.11.90. Parakstīta iespiešanai 08.07.91.
Reģistrācijas apliecība № 2-0306. Formāts 60×84/16. Tipogrāfijas
papīrs. Literatūras garnitūra. Augstspiedums. 14,88 uzsk. iespiedi.;
15,18 uzsk. krāsu nov.; 18,07 izdevn. l. Metiens 5000 eks.
Pasūt. № 102670. Izdevniecība «Liesma», 226256 Rīgā, Aspazijas
bulv. 24. Izdevn. № 34/33486/Klm-531. Iespiesta Rīgas Paraug-
tipogrāfijā, 226004 Rīgā, Vienības gatvē 11.

Apinis A.

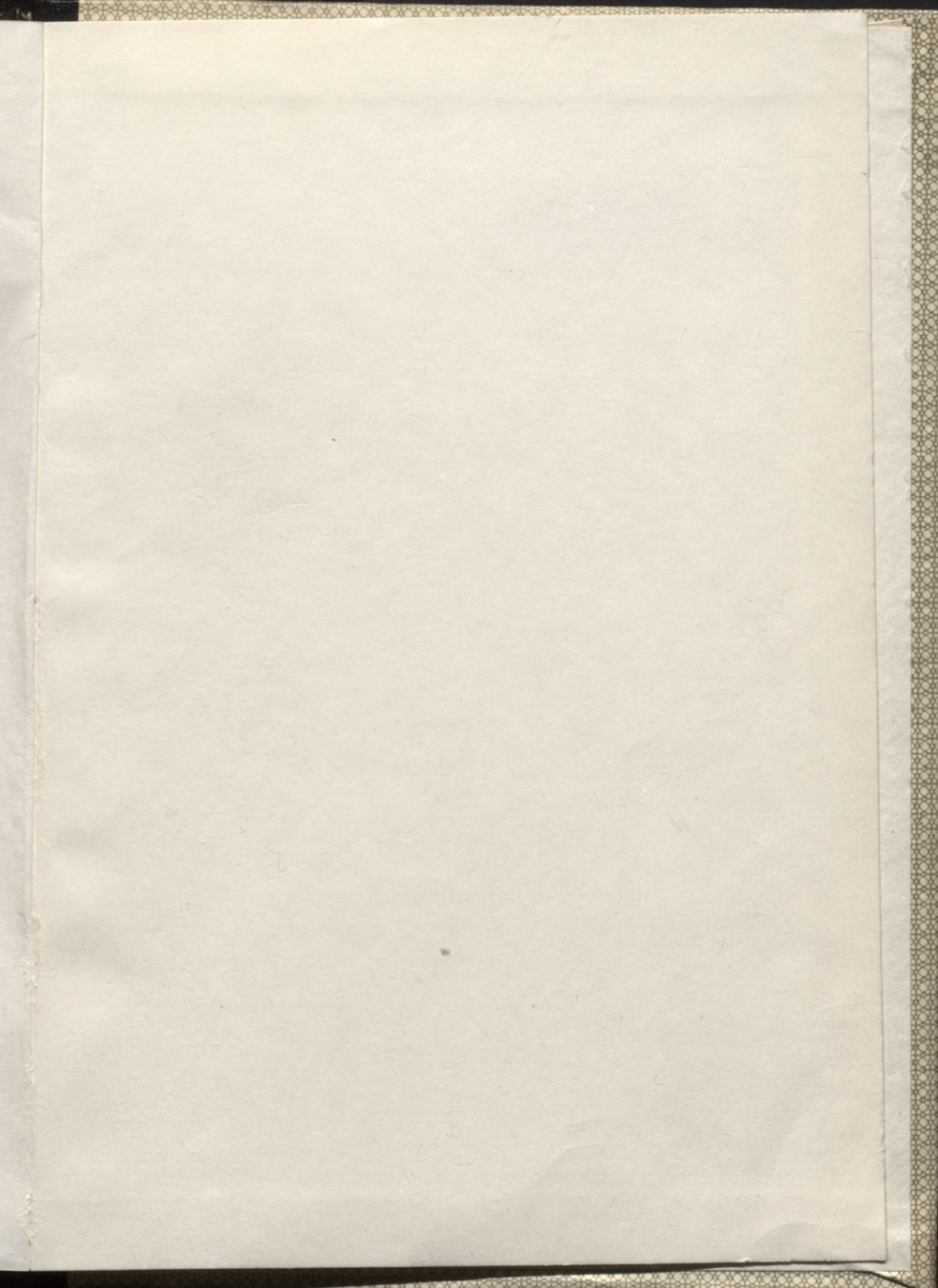
Ap 343 Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vi-
dum. — R.: Liesma, 1991. — 223 lpp.; 32 lpp. il.

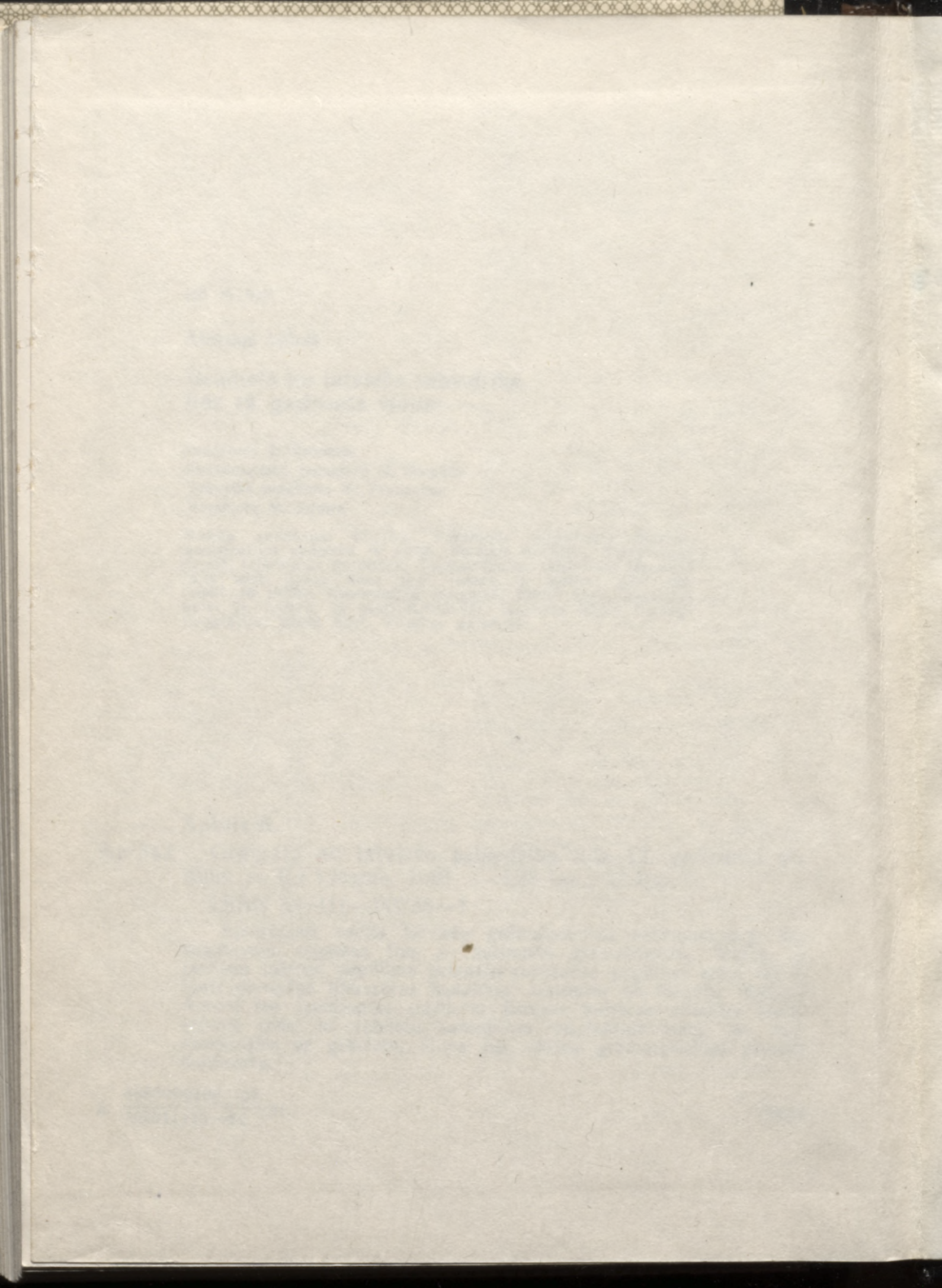
ISBN 5—410—00738—7

Apcerējums veltīts latviešu grāmatniecības sākumposmam, kas
sagatavoja augstāka tipa — nacionālo grāmatniecību. Darbs ar
jauniem faktiem papildina grāmatu ražošanas pagātnes ainu, bet it
īpaši pievēršas literatūras izplatības, lasīšanas un lasītāju vēsturei.
Autors šos jautājumus saista ar Eiropas kultūras attīstību. Apce-
rējums rāda, kā latviešu sabiedrības visplašākie slāņi, jau agri
saskārušies ar grāmatu, kļuva par aktīvu grāmatniecības procesa
dalībnieku.

A 4603020102—34
M801(11)—91 91

76.11

5,-

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304062833

